

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK
LİSANS
TEZİ**

**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN
BÂTİNÎLERLE SİYASÎ, ASKERÎ,
KÜLTÜREL MÜCADELELERİ**

REMZİYE YILMAZ

**TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ BİLİM DALI**

MART 2017

**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN BÂTİNÎLERLE SİYASÎ, ASKERÎ,
KÜLTÜREL MÜCADELELERİ**

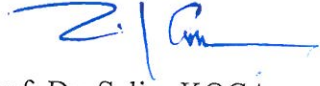
Remziye YILMAZ

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ BİLİMDALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

MART 2017

Remziye YILMAZ tarafından hazırlanan “Büyük Selçuklu Devletinin Bâtınîlerle Siyasî, Askerî, Kültürel Mücadeleleri” adlı tez çalışması, aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Gazi Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalında/Ortaçağ Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Salim KOCA

Tarih Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi

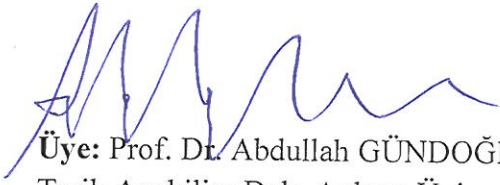
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Üye: Prof. Dr. Varis ÇAKAN

Tarih Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

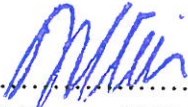
Üye: Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Tarih Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Tez Savunma Tarihi: 29.03.2017

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Mehmet Akif ÖZER

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Remziye YILMAZ

29/03/2017

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN BÂTİNÎLERLE SİYASÎ, ASKERÎ, KÜLTÜREL MÜCADELELERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Remziye YILMAZ

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mart 2017

ÖZET

Büyük Selçuklu Devletinin Bâtınîlerle Siyasî, Askerî, Kültürel Mücadeleleri adlı konumuz daha önce yapılan çalışmaların bazı eksik yönleri görülerek ele alınmış bir tez çalışmasıdır. Bilindiği üzere Bâtınîlerin alt yapılarını dayandırdıkları Eski Fars Kültürü, Şia ve İsmâîlî düşünce sistemleri Bâtınîlerin anlayışında çok önemli yapıtaşlarını oluşturmuşlardır. Bu unsurlar incelendiği zaman bu oluşumun Büyük Selçuklularla mücadele nedenleri kendisini belli etmeye başlamıştır. Öte taraftan bu çekişmenin Mezhebî, Coğrafi-Demografik, Ekonomik ve Siyasî nedenleri de bulunmaktadır. Bu nedenlerin incelenmesindeki en büyük amaç, hiçbir oluşumun bağlı olduğu toplum ve bu topluma ait anlayış, düşünce ve inanç sisteminden farklı olmayacağı fikrinin benimsenmesidir. Bir süre sonra bu sebepler silsilesi bir mücadeleyi ortaya çıkarmış ve bu mücadele sadece Askerî müdahaleler veya çarpışmalar şeklinde ilerlememiş, Mezhebî ve Kültürel bir yarış da bünyesinde barındırmıştır. Bu denli geniş yelpazeli bir mücadeleyi içeren iki taraf arasındaki bu rekabetin sonu Büyük Selçuklu Devleti adına istenmeyen sonuçlara sebep olmuş, özellikle Bâtınîlerin toplumsal ve ekonomik alanda neden oldukları çöküntü Selçuklu Devleti için telafisi imkânsız bir boyuta ulaşmıştır. Bununla birlikte Bâtınîlerin de ciddi bir yara ile bu mücadeleden ayrıldıkları görülmektedir. Çeşitli alanda meydana gelen bu çöküntüler teker teker incelendiği vakit durumun vahameti iki taraf için de daha net bir biçimde anlaşılacaktır. Bu kapsamda tezimiz meydana gelen bu mücadeleyi her yönüyle ele alıp detaylı bir analizden geçirmeyi amaçlamaktadır.

Bilim Kodu : 1124

Anahtar Kelimeler : Bâtınî, Büyük Selçuklu, Siyasî, Kültürel, Askerî, Mücadele

Sayfa Adedi :164

Tez Danışmanı : Prof.Dr. Salim KOCA

GREAT SELJUKS' STRUGGLE WITH BÂTİNÎ ON POLITICAL, MILITARY AND
CULTURAL FIELDS

(M.S Thesis)

Remziye YILMAZ

GAZİ UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF EDUCATIONAL SCIENCES

March 2017

ABSTRACT

In this thesis Great Seljuks' Struggle with Bâtînîs on Political, Military and Cultural Fields has been analyzed since other studies that covered the same topic have some deficiencies. As is known, there are some important factors creating Bâtînî's system including Old Persian Culture, Shi'a, İsmâîlî Understanding. When these factors have examined, causes of struggle with Great Seljuk has barely unearthed. There were also other reasons on this fighting such as reason of sectarian, reason of geographic\demographic, reason of economic and reason of politic. We have been searching these causes because it is believed that any systems depend on a society and its understanding, its opinion and its belief system. Result of these causes created a big war and this war triggered not only military intervention but also spiritual and cultural intervention reciprocally. With such a fighting spreading wide areas between two sides finished badly for Great Seljuk, especially social and economic rout caused by Bâtînî reached such a position that fixing them was impossible. In addition to this, Bâtînîs also left this struggle with big collapses. When these collapses examine separately the gloomy situations can be seen easily for both sides. In this context, our aim is to show all perspectives of the struggle and analyze all situations deeply.

Science Code : 1124

Keywords : Bâtînî, Great Seljuk, Politic, Cultural, Military, Struggle

Page Number : 164

Supervisor : Prof. Salim KOCA

TEŞEKKÜR

Konu seçim sürecim başta olmak üzere değerli yardımları ve katkılarıyla beni yönlendiren, kıymetli tecrübe ve eserlerinden oldukça yararlandığım, tez yazım süresince her türlü problemimde bana yardımlarını esirgemeyen ve değerli vakitini bana ayıran danışmanım Prof. Dr. Salim Koca'ya, ayrıca tezimi destekleyen Türk Tarih Kurumuna, bana her türlü yardımı büyük bir içtenlikle yerine getiren güler yüzlü Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi çalışanlarına, beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan çok değerli aileme teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Remziye YILMAZ

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU-BÂTİNÎ MÜCADELESİNİN NEDENLERİ VE BÂTİNÎLERİN BÜYÜK SELÇUKLU TOPRAKLARINDAKİ FAALİYETLERİ

1.1. Büyük Selçuklu-Bâtınî Mücadelesinin Nedenleri	21
1.1.1. Siyasî nedenler	21
1.1.1.1. Büyük selçuklu cephesi	22
1.1.1.2. Bâtınî cephe	23
1.1.2. Mezhepsel nedenler	25
1.1.2.1. Sünnî yapı	26
1.1.2.2. Şia yapısı.....	29
1.1.3. Coğrafi-demografik nedenler	35
1.1.3.1. Türkistan coğrafyası.....	36
1.1.3.2. İran coğrafyası	43
1.1.4. Ekonomik nedenler	50
1.1.4.1. Büyük selçuklu cephesi	50
1.1.4.2. Bâtınî cephesi	51
1.2. Bâtınîlerin Büyük Selçuklu Topraklarındaki Faaliyetleri	52
1.2.1. Alamut kalesinin ele geçirilişi ve teşkilatlanma	52

Sayfa

1.2.1.1. Alamut kalesinin ele geçirilişi	52
1.2.1.2. Teşkilatlanma	56
1.2.2. Yayıldıkları sahalar	63
1.2.3. Ekonomik baskıları	66
1.2.4. Dinî anlayışları	69
1.2.4.1. Davet metotları	69
1.2.4.2. Dinî yorumlayışları	73

2. BÖLÜM**BÜYÜK SELÇUKLULARIN BÂTİNÎLERLE MEZHEBÎ, ASKERÎ-SİYASÎ, KÜLTÜREL MÜCADELELERİ**

2.1. Mezhebî Mücadele	77
2.1.1. Vaaz ve fetvalar verilmesi	77
2.1.2. Halk arasına görevlilerin gönderilmesi (Din adamları)	79
2.1.3. Uygulanan cezalar	83
2.2. Askerî-Siyasî Mücadele	85
2.2.1. Alp arslan dönemi	85
2.2.2. Melikşah dönemi	87
2.2.3. Berkıaruk dönemi	91
2.2.4. Muhammed tapar dönemi	98
2.2.5. Sultan sancar dönemi	103
2.3. Kültürel Mücadele	108
2.3.1. Yazılan kitaplar	108
2.3.2. Nizamiye medreseleri	120

3. BÖLÜM

BÂTİNÎ-SELÇUKLU MÜCADELESİNİN SONUÇLARI

3.1. Selçukluların Dinî Siyaseti	123
3.1.1. Sünnî siyaset	124
3.1.2. Şia siyaset	128
3.2. Selçukluların Yıkılışına Giden Süreçte Bâtınî Etkisi	130
3.2.1. Sosyal alanda yaşanan çöküntü	130
3.2.2. Askerî alanda yaşanan çöküntü	133
3.2.3. Ekonomik alanda yaşanan çöküntü	134
3.2.4. Mezhebî alanda meydana gelen değişiklikler	134
3.3. Selçuklu-Bâtınî Mücadelesinin Bâtınî Cephesindeki Sonuçları	136
3.3.1. Ekonomik alanda meydana gelen sonuçlar	136
3.3.2. Askerî alanda meydana gelen sonuçlar	137
3.3.3. Sosyal alanda meydana gelen sonuçlar	138
SONUÇ	143
KAYNAKÇA	145
EKLER	157
Ek-1. Resim	158
Ek-2. Haritalar	160
Ek-3. Tablolar	162
ÖZGEÇMİŞ	164

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
A. Ü.İ. F.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
A.Ü.	Ankara Üniversitesi
Bkz.:	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA.:	Diyanet İslam Ansiklopedisi
E.T.	Erişim Tarihi
Edb.Fak.	Edebiyat Fakültesi
Haz.	Hazırlayan
İA.	İslam Ansiklopedisi
M.Ü.F.E.F.	Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Mad.	Maddesi
MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı
N.	Dipnot
s.	Sayfa
S.	Sayı
TDK.	Türk Dil Kurumu
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK.	Türk Tarih Kurumu
TY.,	Tarih Yok
Yay.	Yayınları
YY.	Yer Yok

GİRİŞ

Büyük Selçuklu Devletinin Bâtınîlerle Siyasî, Askerî ve Kültürel Mücadeleleri adlı tez konumuz olaylara dönemsel bir bakış getirmekle beraber çekişmenin neden olduğu yıkıcı sonuçları da gözler önüne sermektedir. Böylece daha önce yapılan araştırma ve eserlerde var olan bazı eksiklikler tespit edilerek giderilemeye çalışılacaktır.

Tezimizin üç temel amacı bulunmaktadır. İlki; Büyük Selçuklu ve Bâtınî mücadelesinin oluşum nedenlerini ele alıp incelemektir. Nitekim bu kısım daha önce yapılan araştırma ve eserlerde göz ardı edilen bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden bizim çalışmamız meydana gelen bu mücadelenin nedenlerini teker teker ele alıp inceleyecektir. İkinci amacımız; konuya bütünsel bir bakış açısı getirmektir. Daha önce yapılan çalışmalar iki taraf arasındaki rekabetin daha çok askerî safhasını ele almışlardır. Bununla birlikte bu çatışmanın askerî safhasıyla birlikte mezhebî ve kültürel bir aşamaya da sahip olduğu görülmektedir. Üçüncü ve son amacımız ise, Büyük Selçuklu-Bâtınî mücadelesinin iki taraf üzerinde neden olduğu sonuçlar incelenerek, tezimiz nihai hedefe ulaştırılacaktır.

Araştırmamızın birçok önemi bulunmaktadır. Bunların başında iki kutup arasında meydana gelen bu çekişmenin sadece Büyük Selçuklu ve Bâtınîler arasında vuku bulmuş bir olay şeklinde yorumlanmasının önüne geçmektir. Bu rekabet Türk-İran, Şii-Sünnî gibi birçok hususu içerisinde barındırmaktadır. Bu yüzden bu elementler birer birer ele alınıp incelenmelidir. Bu konudaki perspektiflerin darlığı konunun sığ bir çerçevede kalmasına neden olmaktadır. Eğer bu kapsam genişletilirse bugün var olan birçok oluşum daha iyi anlaşılmış olacaktır.

Tezimizin ana metnine geçmeden evvel Bâtınîlikle ilgi genel açıklayıcı bazı kavram ve konuların tespit edilip ifade edilmesi gerekmektedir. Bu yüzden İsmâîlî felsefesi ile başlayan ve Bâtınîlerin tarih sahnesine çıkışına kadar devam eden süreçte bazı dinamiklere yer verilmesinin önemli olduğunu düşünmekteyiz.

İsmâîli Felsefesi Ve Batınlılığın Ortaya Çıkış Süreci

İsmâîli Felsefesine Kısa Bir Bakış

İsmâîlîliğin tarih sahnesine ilk çıkışı, Karmati hareketiyle (255-869\578-1182) olmuştur. IX. yüzyıl ortalarından itibaren İsmâîlîlerin son İmamı Muhammed B. İsmail'in yeniden zuhur etmesini bekleyen bu grup "Karmati" olarak adlandırılan bir ihtilalcı grubun içinde Abbasîlerin dikkatini çekmiştir. Karmatilerin amacı; İsmâîli davasını devrimci bir örgüt kimliğiyle, Dâiler vasıtasıyla İslam dünyasının her bir köşesine yaymaktır¹. Yaklaşık 150 yıl kadar varlığını sürdüren bu devlette oruç tutulmaz, namaz kılınmaz ve bir tek cami bulunmazdı. "Karmatiler" adı verilen bir meclis tarafından yönetilen bu devletin orduları 317\930'da Mekke'yi işgal ederek Kâbe'deki kutsal "Haceri Esved"i alarak başkentleri Ashâ'ya götürdüler (317\930). Karmatiler daha sonra C. Gener'in tabiri ile "*Abbasi halifesinin ricası üzerine*"², "Hacer-i Esved"i aldıkları yere tekrar getirmeyi kabul ettiler (337\950). Bu arada mezhebin Ortadoğu'da yayılmış kolları da boş durmuyor, başta Bağdat olmak üzere tüm büyük İslam kentlerinde gizli "İhvan-ı Sefa" dernekleri halinde örgütleniyorlardı. Bu hızlı yayılışlarını sürdüren Karmatlar kısa süre içerisinde Bağdat ve tüm Mezopotamya'yı kontrol altına almayı başaracaklardır³.

Her ne kadar IX. Yüzyılda Bağdat'taki Abbasî iktidarının zayıflamaya başlaması ile birlikte Karmatiler bunu çok iyi değerlendirip davalarında hızlı bir şekilde ilerleseler de Karmatiler tarih sahnesinde tesirli olmayı başaramamışlardır. Esas kalıcı etkiyi, Karmati hareketinden yararlanarak Kuzey Afrika'da kurulmuş olan Fâtımîler gösterecektir⁴.

Karmatilerle Fâtımîlerin başarısındaki bu farklılık, Fâtımîlerin siyasî hedeflerinin farklı olmasından ileri geliyordu. Fâtımîler siyasî yapılarındaki temelini eski doğrulardan alıyor ve onların iddialarına göre, Allah yarı tanrısal temele dayalı monarşik yapıları

¹ Ay, Z. (2005). *Alamut Sonrası Nizari İsmaililiği ve Tasavvuf*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 5.

² C. Gener'in "Halife'nin ricası üzerine "Haceri Esved"i geri getirdiler" sözü üzerinde durulması gereken bir durumdur. Abbasî hilafetine baş kaldırmış, onun en değer verdiği miraslar arasında olan "Haceri Esved"i Bağdat'tan kaçırarak kadar yönetime kafa tutmuş bir devletin, sadece Halife ricası ile aldıkları kutsal emaneti geri getirmeleri pek mantıklı gözükmemektedir. Burada ihtimal verilen iki durum söz konusudur. İlki; Karmatilerin yaşadıkları içsel veya dışsal bir probleme ek olarak Halife'nin de tehdidinin eklenmesi ile ortaya çıkan kargaşaya karşı koyacak güçte olmamaları, ikincisi ise; Halife'nin Kutsal emaneti geri getirmeleri karşılığında onlara bir vaatte bulunmuş olmasıdır.

³ Gener, C. (2002). *Ezoterik-Batini Doktrinler Tarihi*. İstanbul: Yenilik basımevi, 77.

⁴ Ay, a.g.t.,5.

destekliyordu ve böylece Fâtımîler Hz. Ali'nin iddialarını ve onun Allah ile olan direkt bağlantısını iyice belirginleştirmiş oluyorlardı. Onların temel bölgeleri Tunus olmasına rağmen universal bir Halifelik hayal ediyorlar ve Tunus'u Müslüman dünyanın bir kısmı hegemonya altına alınana ve soya dayalı peygamberlik krallığı kurulana kadar geçici bir merkez olarak görüyorlardı. Onlar 969 yılında Mısırı ele geçirince planları dâhilinde olan yeni bir aşamayı gerçekleştirmiş oldular. Iraktan farklı olarak⁵ Mısır zenginliğiyle gelişen bir ülkeydi ve Fâtımîler bu yeni fethedilen bölgeden oldukça yarar elde ettiler. Fâtımîler belki de Mısırdan gelen bu zenginliğin etkisiyle misyonerlerini Irak ve İran bölgesine gönderip Fâtımî propagandasını yaymaya çalıştılar ve Müslümanların kendi var olan krallarına karşı yükselen memnuniyetsizliklerini desteklediler ve onların Fâtımî davasına olan biatlerini ilan ettiler⁶.

İlk zamanlardaki bu siyasî başarısızlığa rağmen, İsmâililiğin ilk dönemlerindeki düşünce sistemlerinin dinî açıdan iskeleti detaylı olarak Fâtımîler döneminde oluşturulmuştur. İsmâillilerdeki sistemin merkezindeki temel özellik, dinsel yasaklarla yorumların ve kutsal kitaptaki exoteric (zahir) ile ezoteric (batın) arasındaki ayırt edici yöndü. Böylece, onlar Kur'an ve diğer ortaya çıkan kutsal metinlerin (scriptures) kendilerince kanunlarını aldılar ki bu zahirdir ve bu zahir Batın'ın içinde gizlenmiş olan manevi anlamından ayırt edilmiştir. Onlar ayrıca zahir ya da dinî kanunları benimsediler ve bu kanunlar peygamberler tarafından açık bir şekilde ifade edilmiş ve periyodik olarak değişimler geçirmiş Batın iken, bu Batın dinsel veya ruhsal doğrular içeriyor böylece sonsuz ve ölümsüz kalıyordu. Bu doğrulardaki mesajlar Hristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyet'te yaygın bir şekilde tefsir (batın) olarak açıklanmış ve genellikle önemli mektuplar ve sayıların gizeminden meydana gelmiştir. Sonuç olarak İsmâili dönem içinde dinin bu ölümsüz doğruları yalnızca Hz. Muhammed'den sonra onun halefi olan Hz. Ali ve Hz. Ali'nin hakiki imamları tarafından açıklanmıştır. Bu otoriter kişiler ise İslami dönem içerisindeki tavi'l'in kaynaklarıdır. İsmâililiğin içinde Balagh⁷ aşamalı olarak artmış ve çıraklıktan sonra kendilerini bu oluşuma bağlamışlardır. Bu oluşum, aynı zamanda,

⁵ Yazar burada Abbasiler ile bir karşılaştırma yapma maksadıyla böyle bir girizgâh yapmış olabilir.

⁶ Keneddy, H. (2007). *The Caliphate. A Companion to the History of the Middle East*. Youssef M. Choueiri. (ed.) Willey, 64.

⁷ Bir mesajın teslimi anlamında Arapça kökenli bir isim.

Bâtınîlere de aktarılmış olan bilginin üst kademedeki insanlar tarafından gizli tutulmasına dayalı bir gelişim sürecini içersisinde barındırmıştır⁸.

İsmâîlilerin dönüşümsel algılarına göre, peygamberlere özgü değişik süreçler vardır (dawrs). Bu değişik süreçlerden her biri, resmi olarak ortaya çıkmış konuşmacıların (natig) kutsal olarak meydana gelmiş mesajlarıdır ve bu mesajlar zahir açısından dinsel kurallar içermektedir. Her natig’a dinsel çerçevede bırakılmış bu mesajlar, daha sonraki kurulum(اساس) ezoteric doğruların ortaya çıkarılması görevini yüklemiş ve bu doğrular Bâtınîlerin yüzyıllık mesaj ölçülerini içermiştir⁹.

İsmailiye’deki zahir ve batın arasındaki bu münasebet zaman ve mekâna göre farklılık arz eder. Müeyyed-Fiddîn olarak adlandırılan Hibetullah eş-Şirazi (ö.470\1078), zahir ve batın’ın beraber değerlendirilmesi gerektiğini, birinin bırakılması durumunda o kişinin İsmâîli olarak adlandırılmayacağını bildirirken; zahir’in tamamen bırakıldığı, tavilin sınır ve kapsamının genişletildiği, batını gerçeklere ulaşmak bahanesiyle aşırılığa gidildiği de sıklıkla görülen bir durumdur. Örneğin; namaz, İmam’a kalben yönelmek, oruç, davetin sırlarını ortaya dökmek ve hac imamı ziyaret etmek için uygulanmıştır. Fakat bu durum X. yüzyılın başlarından itibaren terk edilerek büyük olasılık yerine en-Nesefi (ö.710\1310) tarafından yeni eflatuncu anlayışa göre belirlenen uygulamaya geçilmiştir. Bu anlayışa göre; Allah her türlü idrak, sıfat, isim, ayrıca varlık ve yokluğun ötesinde mutlak varlık olarak nitelendirilmiştir. Allah ilk başta ilk yaratılma özelliğine bağlı olarak olarak akli yaratmıştır. Akıl her harekete geçenin öncüsüdür ve Allah’tan başkasına muhtaç değildir. Akıldan sudûr yolu ile nefis meydana gelmiştir. Nefsin, aklın olgunluğuna duyduğu ihtiyaç nedeniyle hareket etmesi sonucunda felekler, yıldızlar ve bunların hareketleri oluşmuştur. Feleklerin nefis vasıtasıyla meydana gelen hareketinden rutubet, kuruluk, soğukluk ve ılıkılık gibi oluşumlar ve bunların harmanlanması sonucunda da hava, su, ateş ve toprak gibi elementler meydana gelmiştir. Madenler, bitkiler ve hayvanlar bu türlerdendir. Cüz’i nefisler beden ile kaynaşınca insan meydana gelmiş, insan diğer varlıklar arasında özel bir nitelik ile mükâfatlandırılmış ve külli âleme nispetle insani bir âlem oluşmuştur. Nesefî’nin

⁸ Daftary, F. (2009). İsmaili History. *The Institute of İsmaili Studies*. *Institute of İsmaili Studies* website, ET: 29.10.2014: 4-5.

⁹ Daftary, İsmaili History, 6; Halm, H. (1997). *The Fâtûmids and Their Traditions of Learning*. I.B. Tauris. London: The Institute of İsmâîlî Studies, 64-65. Halm burada Dâi’nin Peygamberlerde olduğu gibi bilgisinin ansiklopedik bilgi, mantıksal ve felsefi olarak kanıtlanması gerektiğine inanıldığını belirtir. Böylece Dâi’nin her türlü tartışmaya ait bilgisinin varlığı kabul edilmiş olur: Halm, a.g.e., 64-65.

evren konusunda ki bu anlatışı ileriki zamanlarda değişmiş ve birçok değişime uğramıştır¹⁰.

İsmâîlî öğretisinde var olan başka bir sistemde hiyerarşik yapılanmaya neden olan unvan ve dinî bilginlerin yeri meselesidir. İslam dinînin kitabı sınıflandırmayı reddetmiyordu ama bu oluşum kurulduğu andan itibaren hem tezatlıkları hem de reddedişleri içerisinde barındıran bir merkez haline gelmişti. İsmâillilerdeki hiyerarşik yapılanma, yani kademe kademe Allah'a yakınlaşma, iki biçimde vücut bulmuştu:

İlki, peygamber dereceleri;

Natîq: yedi imamdan ilki.

1. Âdem
2. Nuh
3. İbrahim
4. İsa
5. Muhammed
6. Muhammed b. İsmail

Dinî yapılanma;

1. Allah
2. Natîq veya Peygamber: evrensel nedeni temsil edenler, (Agl-i-Kulli),(the universal reason)
3. İlk İmam: evrensel ruhu temsil edenler, (Nafs-i-Kulli), (The universal soul)
4. İmamlar: esas konuyu temsil edenler, (Hayyula), (primal matter)
5. Hücet veya kanıt: (al-Malâ)
6. Dâi veya misyoner: zamanı temsil edenler, (al-khala), (time)
7. İnananlar: dünya hayatını temsil edenler, (the material Universe)¹¹.

¹⁰ Çubukçu, İ.A. (1967). *Mezhepler, Ahlâk ve İslam Felsefesi ile ilgili Makaleler*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 57; Gener, a.g.e.,79; Öz, M. (1996). İsmâiliyye. *DİA*, (23), 130.

¹¹ Browne, G. E. (1956). *A Literary History of Persia, Volume I From Earliest times until Firdawsî*. England: Cambridge Press, 409-410. Yazar tüm dereceler detaylı bir şekilde açıklayarak bu dereceleri daha sonra dokuza çıkarmıştır. Ama biz sadece Fatîmî temel sistemini göstermesi açısından ilk biçiminde olduğu gibi yedi sisteme yer verdik.

Tüm bu öğretilerin yanı sıra İsmâîliler Fâtımî egemenliğinde öğrenme, belirgin bir düzen yaratma ve eğitim programı hazırlamada üst seviyeye ulaştılar. Fâtımîlerin “Dava” adını verdikleri bu eğitim sistemi İsmâîli Ezoterik (Esoteric) doktrini içeriyordu ki bu “hikme” ya da “bilgelik” (wisdom) olarak adlandırılıyordu. Bu öğretileri içeren mektup ya da yazıtlar (lecture) Fâtımî bölgesinde hüküm süren Dâilere yollanarak teşkilatlanma sağlanıyordu¹² bu da onları bir düzene oturtuyordu. Bu düzenin sağlanması için, en-Nesefi gibi düşünce adamlarının fikirlerinin yanı sıra Fâtımî Halifeleri arasında da bir öğreti kurma yarışı vardı.

Fâtımî geleneğinde dikkat çeken bir diğer husus ise Al-Numan’ın “Majalis el-Hikme”sinin¹³ İmam’ın bilginin esas kaynağı olduğu ve Dâi’nin ise onun sözcüsü olduğunu belirtmesidir. Daha sonra bu durum ileri bir aşamaya götürülerek “majalis el-Hikme”nin peygamberle konuşmaya eş değer bir sistemde olduğunu söylediler¹⁴. Öte taraftan diğer bir hediye olarak adlandırılan “fitra” ise Ramazanın son ayından sonra kutlanan şeker bayramı¹⁵ şeklinde ifade edildi ve bu durum İmam tarafından bildirildiği için tüm inananlara tatil ilan edildi¹⁶.

Fâtımî Halifelerinin yeniliklerine baktığımızda karşımıza ilk El-Muiz (343\953-365\975) çıkar. Bu kişi yaptığı yeniliklerle İsmâîlilerdeki İmam anlayışını yeniden sistematize etti ve yeni Plâtonculuğun İsmâîli evren bilimine girmesine sağladı¹⁷.

El-Hâkim’in dönemi (386\996-411\1021), bazı Fâtımî Dâileri içerisinde Fâtımî Halifesi’nin gücü ve nitelikleri konusunda aşırı düşüncelerin şekillenmesiyle alakalı olarak önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu düşüncenin kökenleri daha önceki Şii Gulat gruplarının teorilerine dayanmaktaydı. Bu yeni dava örgütlenmesi, İmamlık öğretileri ile uyum içinde, el-Hâkim’in insan neslinin günahsız ve yanılmaz lideri olmasına ek olarak İslamın hakiki koruyucusu ve Tanrı tarafından dünyaya gönderilmiş olduğu görüşüne dayanmaktaydı. Bu durum İsmâîli resmi dava örgütlenmesinde kabul edilebilir bir durum

¹² Daftary, *İsmâîli History*, 5.

¹³ Bigelik dönemi (session of wisdom).

¹⁴ Halm, a.g.e.; 46-47.

¹⁵ Yazar bunu “sweet pastry” şeklinde ifade eder: Halm, a.g.e.; 47.

¹⁶ Halm, a.g.e.; 47.

¹⁷ Daftary, F. (2002). *İsmâîliler tarihleri ve öğretileri*, (çev. Erdal toprak). İstanbul: Doruk Yayınları, 273.

değildi. Bu yüzden bu düşüncesini en iyi savunucularından el-Ehram'ın öldürülmesi ile bu yeni hareket kısa bir süre için durduruldu ise de görüş tamamen ortadan kaldırılamadı¹⁸.

Belki de daha emekleme çağında olması hasebiyle Fâtımîlikten önceki çağda ilmî ve fikrî açıdan bir gelişme gösteremeyen İsmâîliler bu dönemde önemli atılımlar ve yazılar meydana getirmişlerdir. Bu yazarlar arasında: en-Nesefî, Ebu bekr Er-Râzî (ö.313\925) gibi isimler bulunmaktadır. Burada dikkate değer bir nokta ise; görüşlerde var olan çelişki veya reddi usulünden yeni bir görüş ortaya atma düşüncesidir. Bu durum İslamiyetin yayılması ve yeni medeniyetleri içerisine alması ile alakalı bir düşünce akımı idi. Nitekim. Er-Râzî gibi önemli filozoflar Plâton'u çok iyi biliyor ve onun evren anlayışına kendilerini yakın buluyorlardı. Ayrıca Bizans'ta meydana gelen eserlerin yakılması kararının ardından bu kütüphanelerden alınan kitapların İslam âlemine kazandırılması ile İslam dünyası sadece kendi yaşadığı çağdaki bir düşünce ve fikir çeşitliliğine maruz kalmamış aynı zamanda ilk çağlardan beri var olan önemli filozof ve yazarların düşünce akımının da etkisi altına girmiştir. Bu da çok tabii olarak İsmâîlî düşüncesinin alt yapısının oluşmasında da kendisini gösterecektir. Çünkü her düşüncenin ayakta kalması için kendisine yeni bir kuram uygulaması gerekmektedir. Bunun için en uygun yapı Plâtoncu oluşum denilen eski Yunan alışkanlıklarını içeren bir sistem olabilirdi. Nitekim bu uygulandı. Ama sorun ise eski Yunan anlayışı ya da Gotik anlayışın İslami yapıya uydurulmasında ciddi problemler yaşanmasındaydı. Bu durum sadece eski Yunan geleneğine değil eski İran geleneğinde var olan “kutsal soy” anlayışı ile de bağdaştırılabilir. Yukarıda anlatılan ve İmam'ın tanrı gibi tasavvur edilmesi eski İran geleneklerindeki Tanrı-Kral yapısından izler taşımaktaydı. Bu durumu sadece dinî literatür ile açıklanamaz. Bu gelenekte aynı zamanda siyasî bir lider olarak İmam ya da Halife'nin etkin kılınmaya çalışılarak bir siyasî rant isteğinden de kaynaklanmaktaydı. Ama esas nüfuz alanı ise İslam dünyasında var olan düşünce çeşitliliğin bir kuram ve kurgu şekline giydirilerek bir sistem oluşturmasındaydı.

Musta'lı Düşünürleri

Fâtımîlerin ortadan kalkışıyla beraber Musta'lı kolunun önce “yeni-yemenli” diye adlandırılan bazı verimli yazarları olmuştur. Bu büyük davetçilerin (Dâî) en büyük

¹⁸ Daftary, İsmaililer tarihleri ve öğretileri, 294.

amaçları İsmâîli metafizik ve İmamet nazariyesine ilişkin hacimli, sistematik ve geniş özetler ortaya koymaktır¹⁹.

- **İbrahim El-Hüseyin El-Hamidi:** ikinci davetçi olarak adlandırılır. Bu düşünürün en belirgin özelliği Kirmani'nin on akıldan oluşan evren anlayışına bazı mitolojik nazariyeler ekleyerek geliştirmesidir. Bu değişiklikleri de “Kenzu'l Veled” adlı eserinde temellendirmiştir²⁰.
- **Hatim İbn-i İbrahim**
- **Ali İbni Muhammed İbnü'l Velid:** bu düşünür hakkındaki bilgilerimizi Corbin'in belirttiği gibi “*diğerleri yanında el yazması bin iki yüz sayfa tutan hacimli bir eseri, Gazalin'nin İsmaili karşıtı büyük polemik eserine (el- Mustazhiri)*” borçluyuz.
- **İdris İmadüddin:** tarihçi ve filozof kişiliğiyle dikkat çeken Dâi bu konularda önemli eserler bırakmıştır
- **Hasan İbn-i El Berûşi:** yukarıda belirtilen düşünürler bizi bu kolun Hindistan ayağına kadar götürmektedir. Bu dönemle ilgili en büyük yardımcımız ise El-Berûşi'nin yazdığı yedi ciltlik eserdir. Eserin ise sadece özeti bilinmektedir²¹.

Bu listeye Tayyibi-Musta'li davetini yürüten bazı düşünür ve Dâiler de eklenebilir.

- **Zu'eyb B. Musa ve Hattab B. Hasan Hamdanî:** bu bilgin ve Dâi Yemen'de müstakil bir Tayyibi davetinin kurulmasında öncülük etmişlerdir.
- **Celal B. Hasan**
- **Davud B. Aceb Şah**²²

¹⁹ Corbin, H. (2010 (a). *İslam Felsefesi Tarihi, İbn-i Rüşt'ün ölümünden günümüze*, II, (çev. Ahmet Arslan) İstanbul: İletişim Yayınları, 122.

²⁰ Tan, M. (2010). *Tarihsel Süreçte İsmaililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar*. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (17\2), 131.

²¹ Corbin, İslam Felsefesi (a), 122.

²² Tan, a.g.m., 130-131.

Nizari Düşünürleri

Tümü Farsça kaleme alınmış Nizari literatüründen günümüze **Nâsirüddin Tûsî**'nin iki büyük eseri (Ravzatü't- Teslim) gelmiştir.

- **Mahmud Şebîştârî:** İsmâili izlerini açığa vuran şiiri ile tanınır.
- **Imam Celâlüddin Mustansır Billah II:** Civanmertliğe Teşvik (Pendiya-ı Civanmerdi) adlı eseriyle ün salmıştır.
- **Seyyid Sühreb Veli Bedehşani ve Ebu İshak Kuhîstânî:** ikisi de İsmâili felsefesi hakkında yayımladıkları güzel fikirleriyle bilinirler.
- **Heratlı Hayırhah:** üretken bir yazar olan düşünür Kuhîstani'nin “Yedi Bölümü”nün bir genişletilmesi olan ve Tusî'nin “Ravzatü't Tesli'si ile birlikte Alamut geleneğine ait İsmâili felsefesine dair bize önemli bilgiler veren “Kelâm-ı Pir'in yazarıdır.
- **Hâki Horasânî ve oğlu Rekkâmî Dîzbâdî:** yazmış oldukları uzun felsefi şiirleri ile tanınırlar.
- **Gulâm Ali Ahmednigar:** manzum bir yapıt olan “Lema'atü't- Tahirin'i (çok temizlerin Pırıltıları) adlı eseri kaleme almıştır. Bu eser bin yüz sayfadan az olmayıp felsefi ana fikirleri şiir şeklinde ifade etmeye çalışan, anlaşılması zor bir kitaptır.
- **Pir Şihâbüddin Şah Hüseyin:** İsmâili fikirlerini özetleyen eserleri ile tanınır²³.

Bâtînî Düşüncesinin Oluşumu

Yukarıda belirtildiği gibi İsmâili felsefesi temel dinamiklerini Fâtımî döneminde oluşturmuştu ve bu dinamikler Fâtımîler yıkıldıktan sonra ortaya çıkan Musta'li ve Nizari kollar üzerinde büyük bir etkiye sahip oldu. Bu iki grup ise siyasî farklılıklar yüzünden bir bölünme yaşamışlardı. Şöyle ki; el- Musta'li (1074-1101) ve el- Nizar (1045-1097), Mustansır'ın (5 Temmuz 1029-10 Ocak 1094) iki oğluydu. Mustansır'ın ölümünden sonra kimin İmam olacağı tartışmaları ortaya çıktı²⁴. Mustansır'ın tercihi büyük oğlu Nizar'dan yana olmasına rağmen, vezir el-Efdal Atik küçük oğlan Musta'li'yi İmam ilan etti. Bu sırada, Büyük Selçuklulara karşı ayaklanma başlatmış olan İran İsmâilileri (Bâtînîler), bu

²³ Corbin, İslam Felsefesi (a), 123-124.

²⁴ Detaylı bilgi için bkz: Cüveynî, Ata Melik Alaaddin (2013). *Tarih-i Cihan Güşâ*. (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yayınları, 515; Abdülkahir el-Bağdadi. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. (Der. Huneyf el-Muhaciri), (pdf format) Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 50; Gölpınarlı, A. (2007). *Tarih Boyunca İslâm mezhepleri ve Şii'lik*. İstanbul: Der Yayınları, 90; İlhan, A. (1992). Bâtıniyye. *DİA*, (5), 191; Öz, a.g.m., 128.

ayrılık üzerine el- Nizar'ın İmamlığını kabul ettikleri için Mısır ile olan tüm siyasî bağlarını tamamen kopardılar. Böylece İsmâîlî düşüncesi iki kutba ayrılmış oldu.

Tezimizin konusunu oluşturan Bâtınîlik ya da diğer adıyla Nizari İsmâîlîliği elbette ki, bir toplum ve o toplumu oluşturan bireylerin içerisinde oluşmuştu. Bu yüzden, tarihsel perspektif içerisinde olaya bütüncül bir açıdan bakılması gerekmektedir. Bu cümleden olarak; Bâtınî felsefesini anlamak için onun iskeletini oluşturan iki ana elementin kısaca incelenmesi gerekmektedir.

Şia Öğretisinin Etkisi

Hız. Ali'nin taraftarı olarak ortaya çıkan Şia dönemsel süreç içerisinde birçok bölünme yaşayacaktır. Onların bölünmelerine sebebiyet veren en önemli faktör ise İmamet meselesidir. Nitekim Şia İmamet konusu yüzünden en çok bölünme yaşayan mezhep olarak bilinir²⁵. Bu bölünmelerin kökeni ise; birçok Şii doktrinin dayandırıldığı Cafer es-Sadık'a (ö.148/765) kadar gitmektedir. Onun öğretisi, politik dinginciliği ve dindarlığı Abbasî devrimi süresince Sünnîler arasında ününü korumuştur. 765 yılında öldüğü zaman, gerisinde gözle görülür bir Şii terminolojisi ve geleneği bıraktı. Ölümünün sonra, Cafer'in en büyük kardeşi, İsmail İmam olarak tayin edilmişti. Fakat İsmail babasından önce ölmüş ve arkasında binlerce soru bırakmıştı²⁶. Bu soruların cevabı bir süre sonra kendi içerisinde verilmeye başlandı ve bir grup İmam'ın gizlendiğini ve gelecekte tekrar İmam olarak dünyaya teşrif edeceğini iddia etti. Diğerlerine göre ise, İsmail'in İmametini oğlu Muhammed b. İsmail'e geçmişti. İsmail'in İmam olduğu görüşünü benimseyenler "Şii" olarak adlandırıldılar. İmamet varlığına, İmamın tayininin iptal olduğuna ve var olan İmamın soyundan yeni bir İmamın tayinine inanan insanlar, Musa'yı İmam olarak atadılar. Bu grup ise tarihe "İmâmîyah" adıyla geçti (daha sonra 12 imamcılar veya İthnâ'ashar'iyah ismiyle anıldılar)_ (the İthnâ'ashar'iyah or Twelvers)²⁷. Bu bölünmüşlük düşünce yapılarında kendisini fazlasıyla hissettirmeye başladı ve daha sonra etkileşimler veya tepkimeler sonucu yeni mezhepler ortaya çıktı.

²⁵ Topaloğlu, F. (2010). *Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 122-123.

²⁶ Bu sorulardan bazıları: Verilen unvan (imam) iptal edilmiş olabilir mi? eğer böyleyse, bu olay nerede gerçekleşmişti? Allah neden imam'ın ölmesine izin vermişti?

²⁷ Gleave, R. (2007). *Shi'ism. A Companion to the History of the Middle East*, Youssef M. Choueiri (Eds), USA: Willey Blackwell Press, 92-93.

Şia mezhebindeki bölünmüşlük sonucu ortaya çıkan Bâtınîler birçok temel dinamiğini bu mezhepten ödünç almıştır. Örneğin, Şia'ya göre; İslami öğretiler ve hükümlerin açıklanması ve onların aktarılması ancak Allah ve onun elçisi tarafından seçilecek bir kişi tarafından yapılabilir. İmam, Kur'an'ın batınını anlamak için zorunludur ve o halka yol gösterici olmak zorundadır. Çünkü İmam ya da Mehdi elbet bir gün gelecektir ve o her şeyi bilendir. Bu durumu Corbin şu şekilde ifade eder: *“Kur'an'ın metni tek başına yeterli değildir. Gizli, batın anlamları, Batını derinlikleri vardır. Genel felsefe bilgisi onu anlamaya yeterli değildir. Metni gerçek anlamına kavuşturmak için tevil etmek gerekir. Bu cedel isi ya da kelimat isi de değildir. Kıyaslarla da gerçek anlama ulaşmak mümkün değildir. Aynı zamanda hem varis hem de ilham alan, zahir ve batın bilgisini bilen bir zata ihtiyaç vardır. Bu zat Allah'ın hucceti, Kuran kayyımı, imam, mursid ve rehberdir”*²⁸. Her ne kadar Şia'nın ilk dönemlerinde İmamet sorunu olmadığı iddia edilse de, Şia'da Kur'an'ı yorumlayacak ve O'nu insanların anlamasını sağlayacak bir aracıya ihtiyaç duydukları bir gerçektir. Bu durumun Bâtınîlik ile kıyaslamasına bakılırsa; İmamet meselesinin Bâtınîlik içerisinde önemli bir yer teşkil ettiği görülecektir. Bu durum Şia öğretisi ile birleştirildiği zaman ise, Allah tarafından bir elçi olarak gönderildiğine inanılan Hasan Sabbah'ın doğru bilgiyi halka aktaracak yegâne kişi olduğu, Kur'an'ın batınını ancak onun gördüğüne inanıldığı görüşü ortaya çıkacaktır.

Diğer bir örnek ise; Şia'nın İmamlara Peygamberlere atfedilen özellikler yüklenmesidir. Onlardaki İmamet-Nübüvvet anlayışına göre; İmamlar rüya halindeyken meleği duyabilen peygamber gibidirler. Ve İmamet-Nübüvvet arasında sadece terimsel bir farklılık bulunmaktadır. Peygamberlik bir şekilde son bulmuş olabilir fakat İmamet makamı Kur'an'ın batını anlamını bilmeye ihtiyaç duyulması açısından devam etmektedir. İmam bu gücünü direkt Allah'tan almaktadır. Statüsü o kadar yüksektir ki İmam'a karşı gelmek Allah'a karşı gelmektir. Bu durum birçok alanda örneklendirilebilir. Nasıl Sühreverdi (1 Şabân 539\27 Ocak 1145- 632\1234) eski İranlıların Teosofisi'ni İslam Felsefesiyle yeniden birleştirmek istemişse Haydar Amulî de Şiilikle tasavvuf metafiziğini birleştirmeye hedeflemiştir. Onun tevhit öğretisi İbn-i Arabî'nin (7 Ağustos 1165\16 Kasım 1640) vahdet-i vücud öğretisinden gelir. Bu anlayışa göre ilahi birliği tasdik eden zâhiri bir teolojik tevhid vardır. Bu, peygamberlerin insanları kendisine davet ettiği tevhiddir. Bunun yanında varlığın birliğini tasdik eden batını ve Tanrı dostlarının insanları

²⁸ Corbin, H. (2010 (b)). *İslam Felsefesi Tarihi, İbn-i Rüşd'ün ölümünden günümüze*. I, (çev. Hüseyin Hatemi), İstanbul: İletişim Yayınları, 102; Corbin, İslam Felsefesi (a): 124-125; Topaloğlu, a.g.t., 124.

kendisine davet ettikleri bir Ontolojik tevhit bulunmaktadır. İmamların hadislerinin kullanılmasından peygamberlik kuramı ve imamet kuramının tüm vasfı, peygamberlik görevinin incelikleri, peygamberliğin batını, İmamlara özgü olan velâyet arasındaki giderek artan içsellik çıkar. Artık kapanmış olan bir peygamberlik halkası vardır. Peygamberliğin mührü, son peygamber Hz. Muhammed ait olmuştur. Bu yüzden, velayetin mührü, Birinci İmam'ın (mutlak velâyet mührü) ve Onikinci İmam'ın (Muhammed sonrası velayet mührü) ikili şahsında toplanmıştır ve bu “Muhammedi imamlık” olarak adlandırılmaktadır²⁹.

Corbin, Şiiliğin özünde Bâtınî cepheyi temsil ettiğini düşünür ve bu cepheyi oluşurşunu bizzat metinlerden çıkarılabilen ve her şeyden de önemlisi İmamların öğretilerinden elde edilebilen bir sonuca bağlar. Örnek olarak ise beşinci İmam Muhammed Bâkır'ın sözlerini verir: “ *Bizim davamız zordur, çetindir. Zorlu bir gayret sarfını gerektirir. Ancak bir mukarreb, yüce dereceli bir melek, gönderilmiş bir peygamber veya kalbi Allah tarafından iman ile sınanmış bir mü'min kul ona güç yetirebilir.*” Yine buyurur ki; “ *Sırrımız gerçektir, haktır ve hakkın hakkıdır (hakk-ul hakk). Gerçeğin gerçeğidir, zahirdir, zahirin ve bâtınıdır ve bâtının bâtınıdır. Sırdır bu ve örtülü kalan bir şeyin sırrıdır, bir sırdan müstağni olan sırdır*”³⁰. Corbin'e göre, Şiilik'in Bâtınîlik anlayışı iki odak noktasından hareket eder. Birisi kanun, kural, içtimai, toplumsal dinî temsil eden, şeriattır. Diğerisi ise mistik, irfani ve içyüze yönelik dindir. Yani Kur'an'ı vahyin manevi anlamına yönelik olan din anlayışıdır³¹.

Eski Fars Kültürü'nün Etkisi

Daha önce de belirtildiği gibi, ortaya çıkan her düşünce sistemi içinde yetiştiği veya kendisini dayandırdığı toplumdan ve onların âdetlerinden bağımsız herhangi bir kimlik kazanamaz. Bu bağlamda, Bâtınîliğin İran Kültürü'nden etkilenmesi kaçınılmaz bir sonuç olacaktır. Fakat burada esas önem eski Fars Kültürü'ne verilmelidir çünkü İran her ne kadar Hz. Ömer (ö.23\644) ile birlikte İslami coğrafya'ya dâhil olsa da geçmişten gelen büyük bir medeniyete sahiptir ve bu medeniyet İslami etkenle meydana gelen değişimle ortadan kaybolacak bir oluşum değildir. Bu açıdan bakıldığında zaman Bâtınîliğin eski İran

²⁹ Corbin, İslam Felsefesi (a), 133-134.

³⁰ Corbin, İslam Felsefesi (b), 88.

³¹ Corbin, İslam Felsefesi (b), 90.

Kültürü’nden etkilenme olasılığının yüksekliği fark edilecektir. Bu duruma örnek olarak; “Tanrı-Kral” anlayışı gösterilebilir.

Eski İran Kültürü’nde önemli bir motif olan “Tanrı-Kral” anlayışı İran coğrafyasına büyük olasılık Zerdüş inaniştan gelmektedir. Çünkü Zerdüşlükte insanların kutsallığına ve üstünlüğüne yol açan bir kavram vardır ve bu kavram “ized” olarak ifade edilir. Zerdüş inancına göre iki tanrı mevcuttur bunlardan ilki dünyadaki lider Zerdüş, ikincisi ise ruhi izzetlerin lideri Ahura Mazda’dır. Eski Fars İmparatorluğunun lideri olan büyük kral ise işte bu Ahura Mazda ile doğrudan alakalı olmasına rağmen Tanrı olarak yaşamıyordu ama öyle normal bir insan da değildi. Bu yüzden olacaktır ki, dünyanın düzeninden, kanunundan kısacası her şeyinden o sorumluydu, Ahura Mazda onu bu görevleri başarılı şekilde gerçekleştirmesi için gerekli özelliklerle donatarak görevlendirmişti³². Eski Fars Kültürü’ndeki bu özelliğin Hasan Sabbah’ın kimliğinde, Peygamber-İmam yeleği altında vukuu bulduğu iddia edilebilir.

İsimlendirme kültürü açısından bakacak olursak Bâtînîler “Mevla” kavramıyla Allah’ı değil İsmâîli tarikatının ileri gelenlerini kast ederlerdi. Bununla birlikte Pers kralları da kendilerine “Mevla” denmesinden yanaydılar³³.

Corbin ünlü eseri “ İslam Felsefesi Tarihi”nde, Şiilik ve eski Pers etkileşimi üzerinde önemle durur ve bu sistemi yaratmaya çalışan bilginler hakkında çeşitli örnekler verir. Bu örneklerinden biri İşrâki akımı ve onun İran felsefesine bıraktığı etkidir. Eski Pers bilginlerinin teosofilerini canlandırmak üzere Şeyhü’l İşrâk Sühreverdi’nin Hikmetü’l İşrâk adlı kitabında gerçekleştirdiği temel reformlardan gün yüzüne çıkan İşrâki akımı³⁴, İran İşrâkilerinin (İran Platoncularının) akımı, İbn-i Arabî’nin Şii metafiziğiyle birleştirilince

³² Topaloğlu, a.g.t., 127-129.

³³ Dozy, R.P.A. (2006). *İslam Tarihi*. (çev. Vedat Atilla), İstanbul: Gri Yayınları, 50(n).

³⁴ Şark kökünden türetilen İşrak, güneşin doğuşu sırasındaki ışıma, aydınlanma, parlama gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Aynı kökten türeyen “meşrik” ise coğrafya olarak Doğu’yu ifade eder. Terim anlamı olarak İşrak, akıl yürütmeye veya bir bilgi vasıtasına gerek kalmadan bilginin doğrudan içe doğması keşf ve zevk’e dayalı bilgi için kullanılır. Ontolojik açıdan; aklî nurların tecellisi sonucu varlığın zuhur edip gerçeklik kazanmasıdır. Aynı zamanda, İnsan nefsinin ilahi nurların tecellisi ile aydınlanıp kemale ermesi şeklinde ahlaki şekilde de tanımlanır.

İşrakilik seçmeci bir sistemdir; ancak kaynağını nereden aldığı ve sistemi asılını oluşturan yapı henüz bilinmemektedir. Bu akımın kurucusu olduğu belirtilen Sühreverdi’ye göre kadim hikmetlerden biri kanıtlamaya dayalı araştırmaya, öteki mistik tecrübe ve sezgiyi temel alır. Bunlardan ilkinin önderi Aristo, diğerininki Eflatundur. Fakat burada Eflatun, nurla sembolize edilen kadim Zerdüşlük felsefesinin bir devamı ve temsilcisi olarak sunulur. (detaylı bilgi için bkz: <http://www.filozof.net/Turkce/islam-felsefesi/13886-irakilik-nedir-felsefesi-akimi-kurucusu-hakkinda-bilgi.html>: 17.06.2015)

daha sonraki yüzyıllarda İran İslam felsefesinin çehresinin oluşmasında önemli bir rol üstlenecektir³⁵.

Bâtınîliğin Tarih Sahnesine İlk Çıkışı

Genel olarak Bâtınîliği ortaya çıkaran en büyük etkenlerden birinin siyasî kargaşa olduğu kabul edilir. Emevi hanedanın ırkçılık üzerine ilerlettiği politikası halk arasında huzursuzluğa sebep olmuş ve sonunda bu hanedan yıkılarak yerine Abbasî Devleti (Haşimiler) (750-1258) kurulmuştur. Abbasî iktidarının kurulması bazı gruplar için bir yenilik ortaya çıkartmamıştı. Nitekim yeni gelen iktidar da Şii inanışa sahip olan kişilere baskı yapmış ve bu yüzden de bunlar kimliklerini gizlemek zorunda kalmışlardır. Öte taraftan İslam'a karşı olan dinler de bu Şii hareketine destek vermişlerdi. Ayrıca Emeviler (41\661-132\750 zamanında halk belirli aristokratik sınıflara ayrılmış böylece halkın çeşitli siyasî-dinî hareketlere katılma meyilleri de arttırılmıştı³⁶. Bu tepkimeler sonucu Bâtınî oluşumunun filizlerinin atıldığı iddia edilir. Ama Gazzali'ye göre; Âlimlerin görüşü, bu harekâtı her hangi bir fırkaya bağlı ve her hangi bir peygambere inanmayan bir din salikinin başlattığı yönündedir. Yine Gazzali'ye göre Bâtınîlik, Mecûsiler ve Mâzdekilerin bir topluluk ile dinsiz düalistler ve filozoflardan bir kalabalığın karşılıklı akıl danışmalarından ortaya çıkmıştır.³⁷

Bâtınîliğin ortaya çıkışı tarihsel olarak genel de Hicri ikinci asır olarak gösterilir³⁸. İ.A.Çubukçu ise Bâtınîliğin ortaya çıkışını iki sürece ayırır. İlk süreçteki kurucularını Meymun b. Deysan ile oğlu Abdullah b. Meymun al-Kaddah (ö.871\261) olarak gösterir ve bunun fırka ve tarih kitaplarında yazılı olduğunu söyler. Hasan Sabbah'ın kurduğu Bâtınîliği ise, onun Fâtımî Halifesi al-Mustansır ile görüşmesinden sonra bu mezhebe iyice bağlandığını belirtir ve onun yeniden kurduğu Bâtınî teşkilatına “ ad-davet al-cedide” denildiğini ifade eder. Çubukçu'ya göre bu yeni davet sisteminde Bâtınîler akıl ve düşünceye önem vermezlerdi. Akıl ve mantığın insanları çıkmaza soktuğunu, vahdet'in bir masum imama bağlanmakla elde edileceğini iddia ederlerdi. Bütün Bâtınîler nasların zahirine önem vermezlerdi. Bunlar Şeraiti alenen inkâr etmekten çekinmezler, Haram

³⁵ Corbin, İslam Felsefesi (a), 124.

³⁶ İlhan, Bâtıniyye, 191-192.

³⁷ İmam-ı Gazzali (2004). *İmam-ı Gazâlî'den Yönetim Sırları*. İstanbul: Çelik Yayınları, 10.

³⁸ A.M.Sallâbî, bu harekâtın köklerini Hicri 478 olarak belirtir: Sallâbî, A.M. (2013), *İslam Tarihi. Selçuklular. Batını Fitnesine Karşı Bir İslâmî Mücadele Projesinin Doğuşu*. 10, (Türkçesi: Şerafettin Şenâslan- Necmeddin Salihoğlu), İstanbul: Ravza Yayınları, 12.

şeyleri helal sayarlar ve sayısız günah işlerlerdi. Bâtınîlerin bazı kolları, kız kardeş ve kız evlat ile nikâhlanmayı caiz görürlerdi.³⁹

Bâtınî hareketinin ortaya çıkışı hakkında başka bir iddia da Şii Âlimlerinden gelmektedir. Onlara göre bu hareket Yahudi asıllı olarak tanıtılan Abdullah b. Sebe⁴⁰'nin ortaya attığı aşırı fikirlerinden meydana gelmiştir. İbn Hazm de kendi devrine kadar ulaşan Bâtınîlerin fikir babası olarak Hz. Ali'yi ilahlaştıran Abdullah b. Sebe'yi gösterir⁴¹

Bu inanışın kurucusu olan Hasan Sabbah nasıl ve neden bu inanışı ortaya çıkardığını kendisi şu şekilde açıklar: (Tarihçiler tarafından sonraları ele geçirilen bir otobiyografik eserde): *“çocukluk günlerimden beri, daha yedi yaşımdan itibaren öğrenmenin her türlüüne dair içimde bir aşk uyanmıştı ve bir âlimi olmayı istiyordum; on yedi yaşıma denk bilginin arayıcısı ve araştıracısı oldum fakat atalarımın on iki imam inancına da bağlı kaldım. Rey şehrinde, tıpkı ondan önce Nasır'ı Hüsrev'in de yaptığı gibi zaman zaman Mısır halifelerinin öğretilerini tesir etmekle meşgul olan Emire Zerrab isimli bir yoldaşla(refik; İsmaililerin sıklıkla kendilerinden bahsederken kullandıkları bir tabir) tanıştım. İslam dinine olan inancımda; ezeli ve edebi, her şeye kadir, her şeyi duyan ve gören bir Allaha, Hz. Muhammed'e ve imama, helal ve harama, cennet ve cehenneme, emir ve yasaklara dair en ufak şüphe ve belirsizlik bulunmuyordu. Din ve öğretinin, genelde tüm insanların, özeldeyse Şianın maliki olduğu her şeyi kapsadığını düşünüyordum ve gerçekliği İslamın dışında aramak aklımın ucundan bile geçmemişti. İsmaililerin öğretilerinin felsefeden(dindar kesim arasında kullanılan bir aşığılama ifadesi) ibaret olduğu, mısır halifesininse bir filozoftan başka bir şey olmadığı kanaatindeydim. Emire Zerrab iyi huylu bir adamdı onunla ilk sohbetimizde' ismaililer böyle böyle söylüyor...' diye anlatmıştı. Bende ona 'dostum, bana onların kelimeleriyle konuşma, onlar dışlanmış kimselerdir. Kelamları da dine aykırıdır' demiştim. Aramızda cereyan eden çekişmeler ve münakaşalar neticesinde inandığım her şeyi çürüttü ve yok etti. Bunu ona itiraf etmediysem de sözleri bana derinden etkilemişti. Bana demişti ki*

³⁹ Çubukçu, Makaleler. 83-84.

⁴⁰ Taberi'nin bir rivayetinde “sana Kura-an'ı farz kılan Allah muhakkak ki seni vaat edilen yere döndürecek.” Meâlindeki ayete Hz. Muhammed'in ölmediği ve bir gün kesinlikle geri döneceği anlamını vererek Kur'an-ı ilk kez Bâtın anlamında yorumlayanın Sebe olduğu söylenir. İbn-i Sebeden sonra gelen Muhammed b. Hanefiyye ile oğlu Ebu Haşim'in imamet fikrî etrafında toplanan Keysaniyye grupları ve Harbiyye doktrinleri Bâtınî esasına dayanarak İslam düşüncesine aykırı bazı fikrilerde ortaya atmışlardır. Onların düşüncelerindeki temel nokta Hz. Muhammed Kur'an'ın Zahir anlamını, Hz. Ali ise Bâtın anlamını getirmiştir: İlhan, Bâtıniyye, 192.

⁴¹ İlhan, Bâtıniyye, 192.

‘geceleyin yatağında düşüncelere daldığında, anlattıklarım seni ikna edecektir’ ⁴². Daha sonraları Hasan ve akıl hocasının yolları ayrıldıysa da genç öğrenci arayışına devam etmiş ve İsmaili eserlerini okuduğu sırada kimi hususlarda ikna olmuş, kimileriye onu ikna edememiştir. Geçirdiği ağır ve korkunç bir hastalık onun ihtidasına son vermiştir. “*düşündüm de gerçek imam bu olmalı. Lakin içimdeki büyük korku yüzünden şimdiye dek bunun farkına varamamışım. Artık ecel saatim geldi ve hakikate vasil olmadan ölümü tadacağım*”, demesine rağmen ölümün pençesinden kurtulmuş ve karşılaştığı başka bir İsmâîli hocası sayesinde eğitimine devam etmiştir ⁴³.

Alamut Öncesi Tarih Sahnesinde İlk Teşkilatlanma

Bâtînîyye tarih sahnesine çıkmadan ve Büyük Selçuklu Devleti’nin en büyük meselelerinden biri olmadan evvel, emekleme dönemi olarak adlandırabileceğimiz bir süreci yaşamıştı. Bu sürecin ilk başladığı nokta olarak İran bölgesi en uygun koşulla sahip coğrafyaydı. Bunun en büyük sebebi de kendi inançlarına müsait yapıdaki insanların orada mevcut olmasıdır. Zaten İran da yeni yeni filizlenmeye başlayan bu tarikat en güçlü etkisini İran kültür ve dilinin hüküm sürdüğü doğu-batı İran’da göstermiştir ⁴⁴.

Irak Karmati liderlerinin faaliyetlerinden kısa bir süre sonra Bâtînîlik Orta, Kuzeydoğu ve Batı İran’da yani Rey, Kum, Kaşan ve Hemedan gibi şehirlerde 847 yılında, daha sonraları ise Horasan ve Maverâünnehir’de yayılmaya başladı. Rey bölgesinde ilk örgütlenme ve yayılma, Halef el-Hallac adlı bir Dâî tarafından yürütülmüştü. Bu kişi tarafından ilgili bir Dâî seçilmiş ve ona Rey’e gitmesini öğütlemişti. Çünkü Rey Kum, Kaşan, Save’de Rafizî çok olduğu için davetinde başarı sağlayacağını düşünmüştü. Nakkaşlıkta üstat olan Halife’si Sabiye nahiyesinin Gelin adındaki köyünü kendisine merkez seçmişti Bu köyde uzun süre nakkaşlıkla geçinmekle beraber sırrını kimseye açmamıştı ⁴⁵. Akabinde köyün ileri gelenlerine mezhebini benimsetti. Günlerden bir gün, devlet ileri gelenlerinden biri Gelin köyünden geçerken, köyün dışındaki yıkık bir mescitten bir ses geldiğini işitti. Mescide yaklaştığı sırada halife adamlarına mezhebi anlatıyordu. Köye döndükleri zaman halka “*ey insanlar; bu adamın söyledikleri yalandır, onun etrafında toplanmayın, onun*

⁴² Lewis, B. (2005). *Haşîşîler İslamda Radikal Bir Tarikat*. (çev. Kemal Sarısözen), İstanbul: Kapı Yayınları, 57.

⁴³ Lewis, a.g.e., 57-58.

⁴⁴ Lewis, a.g.e.,141.

⁴⁵ Nizamülmülk (2003(a)). *Siyasetname*. (Çev. Nureddin Bayburtlugil), İstanbul: Dergâh Yayınları, 236.

söylediklerini duydum, köyümüzün başına felaketler gelmesinden korkuyorum” deyince Dâi tek kelime söyleyemedi, işlerin kötüye gittiğini anlayınca Rey’i terk etti ⁴⁶.

Genellikle Abbasî Halifelerinden Me’mun döneminde başlayıp Mu’tasım Billâh zamanında yayıldığı ve Selçuklular dönemine kadar sürdüğü iddia edilen Bâtîniyye hareketi, Dımaşk çivarında Selimiye’de Abdullah b. Meymun el-Kaddâh, Basra’da Hamdan Karmat ve Abdân; Kûfe’de Muhammed b. Zekerîya, Ebû Said el-Cennâbi ve oğlu Ebû Tahir; Yemen’de Ali b. Fazl, İbn Havşeb; Cürcân’da Ebu Ali ed-Deylemî; Horasan’da Mukanna ve Hüseyin b. Ali el-Mervezî; Sicistan’da Muhammed b. Ahmet en Nesefî; İran’da Me’mun b. Eş’as, Hasan Sabbah; Mısır’da Ubeydullah el-Mehdi; Mağrip’te Ebû Abdullah es-Şii ve daha pek çokları tarafından yürütülmüştür⁴⁷.

Fâtımî- Selçuklu Münasebetleri

Fâtımîler kökenlerinin Hz. Peygamberin kızı Fatıma’ya dayandığını iddia etmektedirler. Kendilerini dayandırdıkları siyasî fikrin temelini ise İsmâiliye mezhebi oluşturmaktadır. Fâtımîler Kuzey Afrika’da (Mağrib) 296\909 yılında devletlerini resmen ilan etmelerinin akabinde, ilk halifeleri el-Mehdî Ebu Muhammed Ubeydullah (297-322\909-934) zamanında hedeflerini Bağdat istikametine yöneltmişler ve bu kapsamda girişimlerde bulunmuşlardır. Belirtilen amaçlarını gerçekleştirmek için Mısır bölgesini egemenlikleri altına almışlar ve Suriye yönüne asker çıkartmışlardır. Hicaz bölgesinde kendi adlarına hutbe okutmak suretiyle İslam dünyasındaki itibarları yükseltmişlerdir. Mısır Fâtımîlerinin ikinci halifesi el-Aziz Billâh (955-996) zamanında Kuzey Afrika, Sicilya, Mısır, Yemen, Hicaz ve Suriye mıntıkalarında hutbe, bu devlet adına okunmaya başlandı. Böylece İslam Dünyası’nın tek liderleri olmaları adına önlerinde tek engel Bağdat’da bulunan Abbasî Hilafeti⁴⁸.

Fâtımîler Bağdat üzerine askeri akım yapmadan önce, bu bölgeye Dâilerini gönderdikleri bilinmektedir. Bu kapsamda, Fâtımîler devletlerinin ilk yıllarında Bağdat’ta kendilerine mürit toplamayı başarmışlardır. Kaynaklarda, Abbasî halifesi el-Muktedir’in (295-320\

⁴⁶ Nizamülmülk, Siyasetname (a), 236.

⁴⁷ İlhan, Bâtîniyye, 192.

⁴⁸ Çelik, A. (2002). Fâtımî- Selçuklu Münasebetleri, *Türkler*, (4),745.

908-932) komutanlarından Ebi's Sâc'ın Fâtımî halifesi el- Mehdi'nin adına çalıştığı belirtilmektedir⁴⁹.

Kısaca, 11. Yüzyılın yarısına gelindiğinde, yani Selçuklular henüz Abbasî hilafeti ile ilişkilerini kurmadan evvel, Irak, Suriye ve buranın batısında bulunan diğer bölgelerin siyasî egemenliği Fâtımî hegemonyası altında bulunmaktaydı. Selçukluların Bağdat'a girmesine bir iki yıl kala Muizzu'd-Devle Ahmed'in Irak'ın başkentini ele geçirmesiyle, bu bölge Şii Büveyhîlerin kontrolüne girmiş⁵⁰ ve böylece Şii-Sünnî çekişmelerinin fitili ateşlenmiştir⁵¹.

Büyük Selçuklu-Fâtımî mücadelesini başlatan olay: Abbasîler iç sorunlarıyla uğraşırken, siyasî ve askerî alanda güç elde eden Tuğrul Beyin, 1055 yılında hacca gitmek, Mekke yolunu düzene koyup Suriye ve Mısır'ı ele geçirmek ve Şii Fatımi Halifesi el-Mustansır'ı oradan uzaklaştırmak istediğini bildirmesiyle başlar⁵². Ama esas etken, Abbasi Hilafetini ortadan kaldırmayı ve Suriye ile Mısır'ı ele geçirmeyi hedefleyerek Fâtımîleri ortadan kaldırma gayesiyle Irak bölgesine kadar dayanan Büyük Selçukluları durdurmayı amaçlayan, Fâtımîler tarafından organize edilmiş⁵³, Arslan Besâsîrî'nin isyanıdır⁵⁴ (442\1050). Bu olaydan sonra gidiş gelişli bir mücadele baş göstermiştir. Özellikle Tuğrul Bey zamanında oldukça hareketli bir süreç⁵⁵ yaşandıysa da daha sonra bu mücadelenin durağan bir hal aldığı gözlemlenmiştir⁵⁶.

Burada bahsedilmesi gereken husus; Selçuklu-Fâtımî mücadelesinin niteliğidir. Farklı mezhebî ekolden gelen iki oluşum, birbirleriyle siyasî sebeplerden dolayı bir rekabetin içerisine girmişlerdir. Özellikle Selçuklular açısından bakıldığında zaman, Abbasîlerin güçsüz durumda olması sebebiyle onların koruyuculuğunu üstlenen Selçuklular, bu sayede İslam dünyasında siyasî ve askerî anlamda büyük prestij elde ettiler. Elde ettikleri bu prestijin

⁴⁹ Çelik, a.g.m., 745.

⁵⁰ Çelik, a.g.m., 746.

⁵¹ İbnü'l Esir, a.g.e.IX, 462.

⁵² İbnü'l Esir, a.g.e.IX, 462.

⁵³ Genç, S.(2010). Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatımi Arkaplanı, *DEÜİFD*, (XXXI),23.

⁵⁴ Besâsîrî isyanının bir diğer sebebi ise, elde etmiş olduğu siyasî ve askerî gücün Selçukluların bölgeye girişi ile elinden çıkacağı korkusudur.

⁵⁵ Özellikle burada Fâtımîlerin, Besâsîrî isyanının seyrini kendi lehlerine çevirmek adına İbrahim Yınal isyanını tetiklemeleri ilginç bir nüansı oluşturur: Genç, Yınal İsyanı, 29.

⁵⁶ Selçuklu-Fâtımî mücadelesinin siyasî ve askerî aşamaları hakkında detaylı bilgi için bkz: Çelik, a.g.m.,745-752; Kayhan, H. (2002). Selçuklular-Fâtımî Halifeliği İlişkileri, *Türkler*, (4), 753-759; İbnü'l Esi, a.g.e., IX,X.; Sevim, A. (1989). *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları; Spuler, B. (1988). *Selçuklular ve Halefleri, İslâm Tarihi kültür ve medeniyeti*. (Çev. Hamdi Aktaş), İstanbul: Hikmet Yayınları, 157-168; Sibt İbnü'l- Cevzi (2011), *Mir'âtü'z Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları.

sonucu olarak, Abbasî Hilafetinin başkenti olan Bağdat'ı ele geçirmeye çalışan Fâtımî Devleti ile zorunlu bir mücadeleyle karşı karşıya kaldılar. Fâtımîler açısından bakıldığı zaman ise, İslam dünyasında tek lider olma gayesi güden bu devletin, kendisine engel olmaya çalışan Selçuklularla çatışmaya girmesi kaçınılmaz olmuştur. Tüm bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, meydana gelen bu mücadelenin mezhebî bir kaygı güdülerek oluşturulmadığı, aksine tamamen siyasî nedenlerden dolayı bu mücadele zuhur ettiği görülmektedir.

Büyük Selçukluların Fâtımîlerle giriştiği bu mücadele, daha sonra Fâtımîlerin içerisinde kopan başka bir oluşum olan Bâtınîler aracılığıyla devam edecektir. Fakat bu mücadeleler arasında farklılık bulunmaktadır. Selçukluların Fâtımîlerle yaptığı mücadele, İslam dünyasını ve Abbasi Hilafetini Fâtımî tehlikesinden koruyarak Sünnî dünyada önemli bir yer edinmeye çalışmaktı. Bâtınîlerle giriştiği mücadele ise, kendi toprakları içerisinde yıkıcı faaliyet gösteren oluşuma karşı önlem alma çabasından kaynaklanıyordu.

1. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU-BÂTİNÎ MÜCADELESİNİN NEDENLERİ VE BÂTİNÎLERİN BÜYÜK SELÇUKLU TOPRAKLARINDAKİ FAALİYETLERİ

1.1. Büyük Selçuklu-Bâtınî Mücadelesinin Nedenleri

Büyük Selçuklu ve Bâtınî mücadelesinin ortaya çıkış nedenini çeşitli platformlarda aramak gerekir. Bu mücadelenin ne tek bir nedeni ne de tek bir uygulayıcısı vardı. Her iki tarafta kendi nedenlerini, kendi sonuçlarını, kendi düşünsel ve kültürel çerçevede oluşturup kendilerini bu sebepler silsilesi çerçevesinde haklı görmüşlerdir. Ortaya atılan bu olgular ise çeşitli dallara ayrılarak bir çınar ağacı gibi iki medeniyetin içerisinde geniş çaplı etkiler bırakmıştır.

İslamiyet, ilk zuhur ettiği dönemde bir devrim olarak nitelendirebilecek “birlik” iddiası ile gün yüzüne çıkmıştı. Bu birlik İslamiyet Arap Yarımadası’nda yaşarken çok büyük farklılıklara neden olmamıştı. Ancak İslamiyet yayıldıkça onun çeşitli kültürlerle olan ilişkisi de kaçınılmaz bir şekilde ortaya çıkmaya başladı. Bu durum, İslamiyet’in dinî uygulamaları konusunda bazı farklı algılayışların oluşumuna sebep oldu. Bunun en büyük nedeni ise İslamiyet’in ortaya attığı ilk öncül olan bu “birlik” kavramının etkisini yitirmesiydi. İlk zamanlarda var olan “İslam Medeniyeti” daha sonra parçalanarak Arap Müslümanlığı, Afrika Müslümanlığı gibi ırkî ve coğrafi yapılanmalarla birlikte anılmaya başlandı. Meydana gelen bu farklılıkları en iyi temsil eden iki grup Büyük Selçuklu (Türk, Orta Asya Kültürü, Sünnî yapı, egemen askerî güç, eski Gök Tanrı inancı) ve Bâtınîler (Farsi, İran Kültürü, Şia yapısı, egemen teşkilat yapısı, eski Fars Kültürü) idi. Bu yüzden biz bu iki farklı kutbun mücadelesini incelerken aslında iki medeniyetin mücadelesine de tanık olacağız.

1.1.1. Siyasî nedenler

Büyük Selçuklu ve Bâtınî mücadelesinin siyasî alt yapısı her zaman göz önünde bulundurulmuş ve sürekli üzerine vurgu yapılmıştır. Bunun en büyük nedeni; iki güçlü medeniyetin İslam dinine girmesi ile birlikte liderin kim olacağı tartışmasının ortaya

çıkması olarak gösterilebilir. Bununla birlikte, bir de İslam'ın doğduğu Arap toprakları mevcut bulunmaktaydı. Bu yüzden bu üç merkez üç farklı egemenlik alanına hâkim oldular. Araplar dinî liderliğe, Türkler siyasî liderliğe, İran ise kültürel liderliğe talip oldu. Her ne kadar Büyük Selçuklularla birlikte Türkler dinî liderliğe de gayr-i resmi yollardan sahip olsa da Arap Halifeleri göstermelik olarak güçlerine devam edebilmişlerdir ama Arapların bu hâkimiyeti Türklerin egemenliği altında var olmak zorunda kalmıştır. Durum böyle olunca dinî hegemonya da bir nevi Türklerin eline geçmiş ve onlar da güçlerine güç katmaya başlamışlardı. Bu durum İran-Türk mücadelesinin siyasî kıvılcımlarından birini oluşturmuştur. A. Maalof bu olayı, Sünnî Selçukluların, İslam topraklarına ve özellikle Şia İran'a egemen olmasını Hasan Sabbah için katlanılması zor bir durumdu şeklinde yorumlar. Çünkü Eskiden muzaffer olan Şia, şimdi ancak hoş görülen ve çoğu zaman takibata uğrayan bir doktrinden ibaret haline gelmiştir⁵⁷. Böylece Maalof, Bâtınî cepheden mücadele sebebini kültürel ve siyasî egemenliğini kaybeden Şia İran'ın Hasan Sabbah öncülüğünde unvanını geri alması isteğine bağlar. Ama Selçuklu cephesinden bakıldığında ise; siyasî ve dinî egemenliğin ele geçirilmesiyle ortaya çıkan etkin konumunu göz önüne alarak, Hasan Sabbah'ın kimlik kazandırmaya çalıştığı bu tehlikeli girişimin tüm İslam Dünya'sını etkileme potansiyelini ortadan kaldırmak istemesi şeklinde yorumladığı görülmektedir.

Tüm bunlarla birlikte, iki medeniyetin birbirlerinden etkilenme durumu da söz konusuydu. Örneğin, Büyük Selçuklular dil, kültür ve devlet kademesi görevlendirmelerinde Farşlılardan etkilendikleri gibi, İran bölgesi de uzun süre Türk hanedanlıkları tarafından yönetilmişti, bu yüzden İran topraklarında mimari eserden, dil-edebiyata kadar birçok alanda Türk etkisi kendisini göstermektedir. Bu cümleden olarak, hem Selçuklular hem de Bâtınîler birbirlerini çok iyi bir şekilde tanıyor ve birbirlerinin güçlerinden güç alıyorlardı. Ama bu etkileşimler bir mücadelenin ortaya çıkmasını engelleyememiştir.

1.1.1.1. Büyük selçuklu cephesi

Büyük Selçuklu Devleti kurulduğu günden itibaren her türlü gücü elinde bulundurmaya başarak İslam dünyasının liderliğini üstlenmiştir. Onların bu özelliği eski Türk Kültürü'nden gelen hem devlet kurma becerileri hem de savaş teknikleri konusundaki uzmanlıklarından kaynaklanmaktaydı. Tohumlarında var olan ve her zaman dünya'ya

⁵⁷ Maalof, A. (1998). *Arapların Gözüyle Haçlı Seferi*. (çev. M.A. Kılıçbay), İstanbul: Telos Yayınları, 138.

hâkim olma güdüsü güden Türkler bu mefkûreyi İslamiyet ile birleştirtince ellerindeki bu ülküye bir de dinî vasıf yüklemişlerdir. Bu amaç kapsamında ve Sünnî akidenin verdiği yakınlıkla Abbasî yönetimi ile yakın ilişkiye girerek onlara karşı düzenlenen birçok yıkıcı saldırıyı bertaraf etmeyi başarmışlardır. Bu durum Selçuklulara, İslam dünyasının siyasî liderliğinin kapısını açmıştır. Ama ortada ikinci bir Hilafet merkezi diyebileceğimiz Fâtımîler ve daha sonra onun kolunu oluşturan bazı gruplar ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu oluşumlar hem Sünnî akidenin temellerini hem de Büyük Selçukluların otoritesini sarsıyordu. Bu yüzden Selçukluların ortaya çıkan bu tür oluşumlarla mücadelesi kaçınılmaz olacaktı.

Selçukluların Bâtınîler ile mücadele etmesinin bir başka sebebi de Bâtınîlerin Selçuklulara saldırması ve onların toprak bütünlüğüne ek olarak yıkılışlarına sebebiyet verecek girişimlerde bulunmuş olmalarıdır. Bâtınîlerin halkı Selçuklulara karşı kışkırtması, devlet büyüklerini öldürmesi, halktan bu harekete katılmalarını sağlamaya çalışması, eğer sağlayamıyorsa, onları korkutma yöntemi ile yıldırması gibi durumlar sosyal alanda bir karışıklığın fitilleyicisi olmuş ve devlet kısmen bir girdabın içine sürüklenmiştir. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi ve Abbasî Halifelerinden aldıkları güç kapsamında kendilerini dünya lideri olarak gören Selçuklular otoritelerinin ellerinden hızla kaymakta olduğunu fark ettiler. Daha sonra da görüleceği üzere, bu durum Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışının en büyük nedenlerinden biri olacaktır.

1.1.1.2. Bâtınî cephe

Burada Bâtınî cepheye siyasî anlamda yön verebilmek için özellikle onların Fâtımî Devleti'nin bir kolu olarak görüldüğünün⁵⁸ ve kendilerinin ise kendilerine ait siyasî bir kimlik kazanabilmek için Mısır'daki Fâtımî Devleti'nin imajını kullanmadıkları görüşü birçok araştırmacı tarafından ortaya koyulan bir husustur. Ama Bâtınîlerin Fâtımî imajını kullanmak istenmemeleri daha ileriki safhalarda (teşkilatlanma sürecinde) ortaya çıkacaktır. Nitekim yeni doğan bir oluşumun hayatta kalabilmesi için kendisini dayandırabileceği bir unsura ihtiyaç duyması beklenen bir istek olacaktır.

⁵⁸ Kara, S. (2009). *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*. İstanbul: İz Yayınları, 131. Nitekim Bâtınî-İsmâîli propagandası, birçok tarihçi tarafından Fatımi propagandası olarak görülmüştür.

Güçlü bir devletin himayesi altında propaganda faaliyetlerine başlayan Bâtınîler kendilerine yeni müritler kazandırmak için başlangıçta Fâtımî kimliğinin yanı sıra halkın dinî duygularını da kullanabiliyorlardı. Esas amaçları Abbasî Halifeliği ve daha sonra Selçuklu Devleti'nin ellerinde bulundurdıkları gücü almak⁵⁹ veya en azından kaybettiklerini düşündükleri siyasî, kültürel güçlerine tekrar kavuşmak istediklerinden her türlü yolu kullandıkları bilinmektedir. Hedefleri, kendileri dışında hiçbir dinî otoriteyi kabul etmeyen, dinî bilgilerin sadece Bâtınî ile ilgilenen ve İslamiyet'in Arap Yarımada'sında zuhur etmesinin sonucu olarak Arap dinî liderliğini benimsemeyip eski Pers Geleneği'ni savunan ve kendilerine göre yasal olmayan Abbasî Halifeliği'nin yerine gerçek Hilafetin kurulması gerektiğine inanan bir grubun Abbasî otoritesini benimsemesi beklenemezdi. Bu benimsemedikleri Abbasî egemenliğini kırıp, kendi fikrî temellerini ortaya koyabilmeleri için ellerinde hem Şia hem de ikinci bir Hilafet merkezi olarak düşünülen Fâtımî Halifeliği bulunmaktaydı, bu yüzden Abbasî hegemonya'sı ile büyük bir mücadeleye girmelerine gerek yoktu çünkü Fâtımîler Abbasîlerin İslam dünyasındaki siyasî ve dinî etkilerini azaltıyorlardı. Zira Büveyhîler (932-1062) de askerî açıdan uzun süredir çalışma yapmaktaydılar. Ayrıca, Abbasî Halifeliği de Tuğrul Bey zamanından (1037-1063) beri Selçukluların himayesi altındaydı. Bu yüzden direkt Abbasîlere karşı cephe almanın bir mantığı da yoktu. Büyük Selçuklulara karşı alınacak cephe onların isteklerine yeterince cevap verecek nitelikteydi, böylece, hem Abbasîleri (dinî lider) hem de Selçukluları ortadan kaldıracaklardı. Bu durum Bâtınîlerin düşmanlarının sayısını azaltmakla beraber esas rakibin güçlenmesine neden olmuştu. Çünkü Selçuklular Abbasî Hilafeti'nin de tüm güç mercilerini kendi bünyesinde barındırmış oluyordu. Bu cümleden olarak, Bâtınîler bu düşmana silahlı güçle cevap veremeyeceklerini bildiklerinden daha büyük şeylere ihtiyaçları olduklarını da biliyorlardı. İhtiyaç duydukları bu şey: Örgütlenme ve İdeolojydi. Hasan Sabbah ise bu iki unsuru en iyi kullanan kişi olarak tarihe geçecektir. Çünkü O özellikle Sünnî ideolojinin ortaya attığı ve değişmesine katıyen müsaade etmediği kurallara karşı çıkan gruplar tarafından çıkarılan ve İran Kültür gücünü savunan kişilerin daha önce gerçekleştirdiği küçük çaplı ve merkez tarafından kolayca bastırılan ayaklanmalarına bir cevap ve bir destek vermiştir. O cevap ise, sınırları dar tutulmuş bir örgütlenmeyle, uğruna harekete geçilebilecek ve büyük çaplı hedefleri bünyesinde barındıran bir sistemden yola çıkarak⁶⁰ hedefe doğru kesintisiz bir şekilde ilerlemektir. B. Lewis göre, dinî bir dava'nın inanmış hizmetlileri olan Bâtınîler, para karşılığında insanları

⁵⁹ Kara, a.g.e., 131-132.

⁶⁰ Lewis, a.g.e., 186.

kesen katiller değillerdi. Kendilerine gerçek imamlığın kurulması gibi siyasî bir vizyon yüklemişler ve ne müritler ne de liderler başkalarının şahsi ihtiraslarının oyuncağı olmamışlardır⁶¹. Yapılan bu açıklamanın tartışmaya açık bir konu olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Bâtınîler eski Pers Kültürü'nü savunarak bu kültüre bağlı olanları (içerisinde Sünnîlerde bulunmaktadır) ve Abbasî Hilafeti'ne karşı gelip, kendilerince gerçek imamet sistemini kuracaklarını söyleyip hem Abbasî yönetiminden memnun olmayanları hem de Şia cephesini yanlarına çekmek için siyasî bir kisve altında onları birleştirme gayesi gütmüş olabilirler. Böylece halihazırda var olan iki grubun insanlarını kendilerine katarak hedeflenen bir devlet olma sürecini yürürlüğe koyulmuş olması ihtimal dâhilindedir. Bu ihtimalin yanı sıra, Lewis'in de ifade ettiği gibi, onların esas amacı dinî bir temele dayanıyor olup, kendilerine göre zararlı buldukları Sünnî cephe ve onu temsil eden Selçuklu ile Abbasî yönetimine son verip gerçek İmamet'i kurmak en yegâne hedefleri de olabilirdi.

Sonuç

Her iki taraf içinde bu mücadelenin ortaya çıkışının kendi perspektiflerinden haklı bir yönü bulunmaktaydı. Bâtınîlerin amacı bazı grup ve oluşumları kullanarak yeni bir yapı oluşturmak, Bernard Lewis buna Örgütlenme ve İdeoloji⁶² diyor, ve böylece siyasî bir getirim sağlamaktı. Büyük Selçuklular ise, ellerinde tuttukları Siyasî Rant'ı korumak ve devlet içerisinde baş gösteren ayaklanma ve bölünmelere karşı önlem almayı hedeflemekteydi.

1.1.2. Mezhepsel nedenler

Bu mücadelenin diğer bir alanını ise mezhebî farklılıklar oluşturmaktadır. Çünkü Selçuklular Sünnî, Bâtınîler ise Şia ekolünden gelmekteydiler. Bu yüzden konuyu daha iyi değerlendirebilmek adına, Sünnî ve Şia yapısının ana hatlarının incelenmesi gerekmektedir.

⁶¹ Lewis, a.g.e., 188.

⁶² Lewis, a.g.e., 187.

1.1.2.1. Sünnî yapı

Sünnî kavramının temellendirilmesi ve anlamının belirlenmesi kapsamında birçok görüş ve tanımlama mevcuttur. Örneğin; Bağdâdî kapsamlı bir Sünnîlik tanımı yapmaktadır. Âlemin yaratılmış olduğunu, onu yaratanın tek ve kadim olduğunu, Yaratıcının adalet ve hikmet sahibi olduğunu ve hiçbir şeye benzemediğini kabul eden, Hz. Muhammed'in Allah tarafından gönderilen bir peygamber olduğunu, Kur'an'ın dinî hükümlerin kaynağı olduğunu benimseyen ayrıca Kabe'nin namaz için kible olarak kabul edildiğini özümseyen herkes Sünnîdir. Diğer bir açıklama ise Sünnîlik kelimesinin terminolojisine dikkat çeken Watt'ın onu eski Arap Kültürü ile ilişkilendirmesidir. Watt'ın düşüncesine göre, Müslümanların büyük çoğunluğu Hz. Peygamberin Sünnetini takip ettikleri için kendilerine Sünnî denilmektedir. Aslında bu anlayışın temelleri, İslam öncesi devirlere kadar gitmektedir. Göçebe olarak yaşayan halk, gayet muhafazakârdı. Kurtuluş ve refahını, atalarının izinden giderek, yani hayatta karşılaşılan güçlüklerle onlar gibi mücadele ederek elde edeceğine inanıyordu. Sünnet kelimesi, aslında çiğnenmiş yol anlamına gelir. Eğer İnsan biraz düşününce, çöldeki bir yolcu için çiğnenmiş bir yolu takip etmenin ne kadar önemli olduğunu kavrar. Eğer yolcu bu izden ayrılırsa, yolunu hatta hayatını kaybedebilir. İşte bu anlayış daha sonraki İslam düşüncesinde de etkisini göstermiştir⁶³.

Tüm bu tanımlamalar neticesinde dikkat çekilen husus, Sünnîliği oluşturan temel paradigmlar olmuştur. Bu kapsamda, aşırı toplumsallaşmış ve karakteri belirlenmiş bir insan figürüyle karşılaşmaktayız. Bu insan, ontolojik olarak Yaratıcı tarafından kaderi, siyasî ve sosyal kimlik açıdan ise toprakların hâkimi olan sultan tarafından davranışları kategorize edilmiştir. Dolayısıyla onun ne ontik ve ne de siyasî özgürlüğünden söz edilebilir⁶⁴.

Ehl-i Sünnet'in diğer önemli özelliği ise kültürel ve siyasî tutuculuğudur. Sünnî siyasal söylemin temelinde yatan tutucu yaklaşım içinde, iki ögenin birden elde tutulmaya çalışıldığı görülür. Bunlardan birincisi, Hilafet makamıdır. Bu makamın uygun olmayan yöneticiler tarafından ele geçirilmiş olması Ehl-i Sünnet ekolüne bağlı düşünürlerin fikirlerinde değişiklik meydana getirmemiştir. İkincisi, Ehl-i Sünnet'in din karşısındaki doğru ve isabetli olduğuna kesin bir şekilde inanılan konumudur. Bu durum özellikle onun

⁶³ Evkuran, M. (2005). *Sünnî Paradigmayı Anlamak Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 94-95.

⁶⁴ Evkuran, a.g.e,103.

yüzyıllar boyunca siyasî ve teolojik alanlardaki en büyük rakibi olan Şia karşısında kendini güvence altına aldığı bir savunma mekanizması olarak görülmektedir⁶⁵. Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere karşımıza var olan geleneğe sıkı sıkıya bağlı bir yapı çıkmaktadır.

İmamet ve Hilafet

Ehl-i Sünnet inancına göre Hz. Peygamber kimseyi ölümünün akabinde başa geçmesi için tayin etmemiştir⁶⁶. Bu görüşü Ehl-i Sünnet'e bağlı kişilerle birlikte bazı sahabeler de benimsemektedirler. Bu kişiler görüşlerini kanıtlamak için ise Hz. Ömer'in şu sözünü delil olarak gösterirler: “ *Kendimden sonraki halifeyi tayin edersem, benden hayırlı olan (Ebu Bekir) tayin etmiştir (ki ona uymuş olurum); tayin etmezsem benden hayırlı olan (Rasûlullah) tayin etmemiştir (ki ona uymuş olurum).*” Diğer bir kanıtları ise: Abbas, Efendimizin vefatından sonra Hz. Ömer'e “ *Hilâfet konusunda Rasûlullah'ın bir tavsiyesi var mıdır?*” sorusunu sormuş, Hz. Ömer “*hayır*”⁶⁷ şeklinde karşılık vermiştir.

Görüleceği gibi Ehl-i Sünnet Hilafet konusunda Hilafetin nassen Hz. Ali'ye bırakıldığını düşünen Şia ile tamamen zıt görüştedir.

Sünnî cepheden İmamet meselesine farklı bir bakış ise Gölpınarlı'dan gelmektedir. Ona göre Sünnîler Peygamberin Halifesi sıfatıyla din ve dünya işlerini idare eden kişiye denir. Onun dokunulmazlığı vardır. Mesela İmam kötülük işler, halkının malını gasp eder, hükümleri bilmez ve haram olarak kan dökse bile makamından indirilemez. Sadece ona doğrulukta bulunması için öğüt verilir⁶⁸. Bu açıdan bakılacak olunursa Şia ve Sünnî yapının İmamet konusuna bakışının hemfikir olduğu fark edilecektir⁶⁹.

İmam yani yönetici olabilmek için Sünnî cephenin bazı kuralları bulunmaktadır. Bu kurallar iki başlık altında toplanabilir. Bunlardan ilki, İmam'ın nitelikleri; diğeri ise İmam'ın görevleridir. İmam'ın nitelikleri şu şekilde kategorize edilmektedir:

⁶⁵ Evkuran, a.g.e., 103-104.

⁶⁶ Gölpınarlı, A. (2007). *Tarih Boyunca İslâm mezhepleri ve Şiîlik*. İstanbul: Der Yayınları, 304.

⁶⁷ Ünal, A. (1998). *Ehl-i Sünnet ve Şia'nın İmâmet'te Dayandığı Hadisler*, Yayınlanmamış Doktora tezi Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Şanlıurfa, 89-94.

⁶⁸ Gölpınarlı, a.g.e., 304

⁶⁹ Nitekim Dozy İmanın her yaptığının hak olduğunu söyler. Buna örnek olarak ise İsmâilin şarap içmekle günah işlememesinin kabul edildiğini bildirir: Dozy, a.g.e., 217.

1. Müslüman olmak, özgür, akıllı ve buluğ çağına ulaşmış olmak
2. Erkek olmak
3. Adalet sahibi olmak
4. İlim sahibi olmak
5. Dindar ve fazilet sahibi olmak
6. Kureyş kabilesine mensup olmak

İmam'ın görevleri ise şu şekilde sıralanmıştır:

1. Dinin korunması
2. Siyasî yönetim
3. İyiliği emretmek ve kötülükten sakınmak ⁷⁰.

İdeoloji

Sünnî yapıda var olan ve yukarıda özelliklerini sayılan yöneticiye bir bağlılık söz konusudur ve bu durum da üç farklı sebebe bağlanarak siyasî ideolojinin çerçevesi çizilmektedir.

1. Dinin İdeolojik yapısı
2. Dinin Korunması Misyonu
3. Kader Doktrini

Burada dikkat çeken madde Kader Doktrini'dir. A. Tabatabai'ye göre; Kader Doktrininin kurucusu Emevilerdir. Bunun en büyük nedeni, Emevi saltanatının ne köken ne de uygulama bakımından Müslüman halk tarafından kabul görmemiş olmasıdır. Kabul edilmemeye bağlı olarak ortaya çıkan bu gayr-i meşruiyetlik Emevi yöneticiler tarafından Kader ve Cebr doktrini ortaya atılarak ortadan kaldırılmak istenmiştir. Bu görüşlerin benimsenmesi ise doğal bir sürecin ürünü olarak kabul edilmektedir. Nitekim Cebrî düşüncenin değeri, iktidar açısından kökeninin yanı sıra gündelik uygulamalarını da haklı ve mantıklı gösterecek olduğundan Emeviler tarafından fazlasıyla kullanılmıştır. Özellikle, hukuk, tarih ve dinî perspektif açısından suç teşkil edecek eylemler ve otoritesini ideolojik

⁷⁰ Tabatabai, A. (1993). *Tarihi, Siyasi, İlmi, İrfani ve Ahlaki Boyutlarıyla İslam'da Şia*. (çev. Kadir Akaras ve Abbas Kazîmi), İstanbul: Kevser Yayınları, 210-215.

haklılıktan çok, sahip olduğu somut güce dayanarak oluşturan bir iktidar şekli için bu doktrin paha biçilemez bir değer olacaktır⁷¹.

A. Cevdet Paşa ise “*The Sunni Path*” adlı eserinde Sünnî yapı ile ilgili şunları söylemektedir. Cevdet Paşa konuya Sayyid Abdulhaîm Arwâsi’den alıntı yaparak başlar. Arwâsi Peygamberin ölürken Müslümanlara üç görev bıraktığını ileri sürer. Bunlardan ilki, iletişim ve Kur’an-ı Kerim’in kurallarını tüm insanlık için tebliğ etmek. İkincisi, Kur’an’ın içsel mesajını anlamak ve sonuncusu ise dinî kuralları güç ve otorite ile uygulamaktır. Bu görevler ise daha sonra tek bir kişi tarafından uygulamaya koyulamayınca bahsedilen yükümlülükler üç farklı grup arasında paylaşılır. İlki’ni müştahitler (mujtahids) üstlenir, ikincisi, Ehl-i Beyt’in Oniki İmamları’na, sonuncusu ise sultanlara kalır. Bu görevlerle birlikte, Hz. Muhammed’in Müslümanların Yetmiş Üç grup içerisinde İmam’a saygı çerçevesinde bir bütün olması gerektiğini ve onlardan ise sadece birisinin doğru diğerlerinin ise hatalı olacağını açıklamıştı. Bu grup içerisinde doğru yoldan doğru haber veren grup Ehl-i Sünnet olarak adlandırılmış diğerleri ise kâfir (heretic) olarak bırakılmıştı. Ve eğer herhangi bir Müslüman bu dışarıda kalan Yetmiş İki gruptan birisinin söylemine inanırsa o dinden çıkacaktır (disbeliever)⁷². Burada anlatılmaya çalışıldığı gibi⁷³ Sünnî ideolojinin amacı, geride kalan Müslümanlara aydınlık yollar göstermek ve Peygamberin yolundan ilerlemektir çünkü o Yetmiş Üç grup içerisinde hak mezhep seçilmişti.

1.1.2.2. Şia yapısı

Şia inancı, çoğu zaman, İslamiyet’ten önceki İran Kültürü’nden temellerini almış bir mezhep olarak kabul edilir. Şia için, bir bakıma İran kendisini İslam dünyasının Arap ve Türk egemenliğinden korumak ve milli belleğini kaybetmemek için oluşturduğu milli bir mezheptir de denilebilir. Fakat öncelikle Şia siyaset arenasında ele alınırsa bu oluşumun sistematik yapısı daha iyi kavranmış olunacaktır.

Şia bilindiği üzere Hz. Ali’nin Halife seçiminde vuku bulan problemler ve sonra ise onun ölümü ile sonuçlanan bir mücadelenin ertesinde ortaya çıkmıştır⁷⁴. B. Lewis’in de belirttiği gibi, Ali Şia’sının ömrü Hz. Ali (600-26 veya 28 Ocak 661) ile son bulmamış, aksine

⁷¹ Tabatabai, a.g.e., 218-219.

⁷² Ahmet Cevdet, P. (2009). *The Sunni Path*. İstanbul: Hakikat Kitapevi Yayınları, 41-42.

⁷³ Ahmet Paşa Sünnî bakış açısıyla bu açıklamayı yaptığı için konu tartışmaya açık bir pozisyonadadır.

⁷⁴ Hz. Ali den önceki ve sonraki olaylar hakkında detaylı bilgi için lütfen bkz: Gölpınarlı, a.g.e., 28-86, Dozy, a.g.e.,170-192.

büyük kitleleri oluşturan insan toplulukları gerçek önderlerinin Hz. Muhammed'in soyundan geldiğine sıkı bir şekilde inanmışlar ve bu inanışa gün be gün yeni insanları ekleyerek etki alanlarını çoğaltmışlardır⁷⁵. Başka bir görüşe göre ise, Şia bizzat Hz. Muhammed tarafından ortaya atılmış ve beslenmiştir. İbn-i Asakir, Abdullah'tan şu sözleri rivayet etmektedir: “ *biz Rasûlullah'ın yanındaydık. 'onların kendileri yeryüzünün hayırlılarıdır' ayeti nazil olunca Rasûlullah karşıdan gelen Hz. Ali'yi göstererek şöyle buyurdu: ' Neşim elinde olan Allah'a yemin ederim ki bu ve Şiası (tarafدارları) kıymet gününde kurtulanlardır.'* 'İman edip Salih amel işleyenler' ayeti de nazil olunca Rasûlullah Hz. Ali'ye şöyle dedi: 'bu sen ve Şiandır (arkadaşların). Kıyamet gününde hem Allah'tan razı hem Allah sizden razı olarak diriltileceksiniz ”⁷⁶.

İlk zamanlar Şia takipçileri, ne dinî akidelere ne de İslam Dini'nin siyasî otorite hakkındaki düşüncelerine ilişkin herhangi bir aykırılığı içerisinde barındırmayıp sadece iktidara geçiş için birilerinin destekçisi olmuşlardır. Fakat kısa bir süre içerisinde hem taraftarlarının niteliğinde hem de öğretilerinin doğasında önemli farklılıklar göze çarpmaya başlamıştır. Bu farklılıkların oluşmasında; Şia'nın bir taraftar grubundan bir mezhebe dönüşmesi ve Şii taliplerinin Emevi Halifelerini tahttan indirmeye yönelik başarısız girişimlerinden doğan iki hadise dikkati çekmektedir. İlki 680 yılında Hz. Hüseyin'in Kerbela da şehit edilmesiyle ilgili olup ikincisi ise 685 yılında Kûfe Araplarından olan Muhtar isyan ederek, Hz. Ali'nin oğlu olan Muhammed İbn Hanefiyye'yi Müslümanların tek lideri ilan etmeleri fakat Muhtar öldürülmesine rağmen hareketi sürdürmeleridir. Hanefiyye'nin ölümü ile de devam eden bu silsile filizini verecek ve dinî motifli devrimci hareketin esin kaynağı olacaktır⁷⁷.

Bu iki olaydan sonra sürekli bir değişim içerisinde olan Şia, İslami kesimden bazı grupların eleştirilerine maruz kalacak fikirler ileri sürmeye başlayacaktır.

⁷⁵ Lewis a.g.e.,31.

⁷⁶ Ünalın , a.g.t., 14-15.

⁷⁷ Lewis, a.g.e., 31-34.

İmamet

Şia'nın belki de en dikkat çeken düşüncesi imamet meselesi üzerinedir. Bu kapsamda bu görüşler şu şekilde kategorize edilebilir:

- İmam peygamberin yarısıdır⁷⁸ ve İmam'a inanmak imanın şartlarından birisidir.
- İmamların ilimleri çoktur bu yüzden de insanlığın bilemediği her şeyi bilebilirler.
- İmamlara itaat şarttır zira ona itaat Allah'a itaat sayılacağı gibi ona isyan Allah'a isyan sayılmaktadır.
- Bu kapsamdan yola çıkan Şia öğreticileri onların günahsız olduğu fikrini ortaya atmışlardır.
- Yeryüzünde İmam'dan ayrı bir zaman dilimi olamaz yani evrende muhakkak bir İmam vardır. Ayrıca İmam'a o kadar büyük vasıflar yüklenmiştir ki O ne zaman öleceğini bile bilmektedir.

R. Gleave," a Companion to the History of the Middle East"de yazdığı makalesinde, İmamlara yüklenen atıflar arasında ilginç bir noktaya değinmektedir. Onun iddiasına göre, eğer yaşanılan dönemde bir İmam mevcutsa zekât gibi dinî vergiler direkt olarak ona verilmeliydi. Fakat asıl sorun İmam ortada olmadığı zaman çıkmaktaydı. İlk başta bunun çözümü olarak Şii düşünürler, dinî vergiler sonucu elde edilen paranın İmam gelene kadar gömülmesine karar verdiler ya da büyük olasılık bireysel olarak bir Şii'nin elde edilen bu vergiyi dağıtmasını sağladılar. Zaman içerisinde daha pratik bir çözüm bulundu: İmamlardan elde edilen bilgiler ışığında, İmam'ın kendisine "Ulema" adı altında belirli kanun alanlarında bir temsilci bıraktığı şeklinde bir iddiayı ortaya attılar. Bu kanun alanlarının başında ise vergi dağıtım işi gelmekteydi. Bu ulema, vergileri kabul edip onları dağıtmakla yükümlüydü. Ortaya atılan bu doktrin sadece vergi toplama ve dağıtma işlemi için kullanılmadı ayrıca Ulema, ilmî aktivitelerde kullanmak üzere finansal gelir kaynaklarını oluşturdu. Bu durum daha sonra, Ulema'nın politik güçten daha yüksek derecedeki bir yapı oluşturmasına olanak sağladı. Bu sistem ilerleyen süreçte dezavantaja

⁷⁸ Gölpınarlı bu durumu şu şekilde anlatır: "Hz. Muhammed'in ölümü ile peygamberlik bitmiştir; fakat Allah'ın dini olan İslâm dini, O'nun tebliğ ettikleri Kur'an-ı Mecid'in hükümleri, İslâm Şeriatı, kıyâmete dek bâkidir. İslam hükümlerini yürütmeye, ümmeti ilâhi hükümlere göre tam bir adaletle idâreye, bir hakve hakikat kudreti haline gelmiş İslamı korumaya ve yaymaya, kendisine sorulan soruları, yeniden yeniye meydana gelen meseleleri gerçek ve tam yerinde olarak cevaplandırmaya (...) mükellef olan imamın, ümmetin en üstün, bilgin soy-boy, ahlak, İslam'a hizmet bakımından en ileri kişisi olması gerekir" ifadelerini kullanır: Gölpınarlı, a.g.e., 308.

dönüşerek Ulema'nın sosyal yapıyı elinde bulundurmasına ve toplumdaki baskılarını arttırmasına neden oldu⁷⁹. Görüldüğü gibi, İmam ekonomik görevleri de üzerine alarak büyük bir güç kazanmıştı. Onun olmadığı zamanlarda ise kendisine veliaht olarak bıraktığı düşünülen “Ulema” göreve devam ederek bir nevi İmam'dan sonra gelen geçici kral gibi bir rütbe meydana getirildi. Böylece bir şekilde mutlak İmamet anlayışına dayalı bir liderlik sistemi oluşturulmuş oldu.

Kur'an'ın İmamet hakkındaki görüşüne bakacak olursak; Kur'an yönetim işinin belli bir birey veya zümreye özgü olmadığını belirterek Şûra ilkesine vurgu yapmaktadır. Bu durumu kesin bir dille açıklayan Kur'an fikrini şu şekilde nakleder: “*Onların işleri, aralarında danışma (şûra) iledir.*” Görüleceği üzere, Kur'an burada tüm toplumu ilgilendiren bir mesele hakkında toplumun fikrinin alınmasından yanadır⁸⁰.

İdeoloji

İslamiyet'te her Müslüman aklî bakî olunca kurutuluşa giden yolu kendisi bulmak zorunda olmakla kalmayıp topluma da öncülük etmek durumundadır. Fakat Şia bu toplumsal sorumluluğu hayat felsefesi olarak seçen Müslümanlardan oluşmaktadır⁸¹. Yani bu kişiler doğru olduğuna inandıkları şeyleri insanlara yayma konusunda uzman kişilerdir. Diğer bir özellikleri ise; A. Şeraiti'nin de dediği gibi, İslam'da ilk ‘hayır’ deyişi başlatmalarıdır. Şia'nın bütün ideolojisi bu ‘hayır’ üzerine inşa edilmiştir⁸². Ali imameti, ne hükümeti ele almak ister, ne kendi zamanının sınırlı toplumunu kurtarma eğilimindedir, ne de sonucu ne olursa olsun çocuklarını topluma egemen kılmak ister- gerçi bütün bunları ister ama küllün bir cüzü olarak ister-. O tek bir, bütün çağların insanlarını kapsayacak şekilde, Hakkı düşünen ve Hz. Ali yolunda ilerleyen herkesin her durum ve koşulda batılla karşılaştığı zaman “hayır” denmesini ister⁸³.

Belki de Şia'daki bu ilk “hayır” deyiş onların felsefi bir temel oluşturmalarına en büyük katkıyı sağlayan husus olmuştur. Böylece ideolojilerini mantıklı bir şekilde yorumlayabilmiş ve ellerindeki terminoloji ile bir sistem kurabilmişlerdir. Buna örnek

⁷⁹ Gleave, a.g.m., 95.

⁸⁰ Özarslan, S. (2005). Şia'nın Dinî otorite Anlayışı ve Günümüzdeki Yansımaları. *Kelam Araştırmaları*, (31), 43.

⁸¹ Şeraiti, A. (2012). *Şia*. (çev. Hicabi Kırılancı), Ankara: Fecr Yayınları, 53.

⁸² Şeraiti, Şia, 210.

⁸³ Şeraiti, Şia, 211.

oluşturması açısından, Şia'nın Allah'ın varlığını ve birliğini kanıtlaması açıklayıcı bir temel olacaktır.

Kur'an-ı Kerim Allah'ı insanlara öğretmek için Müslümanlara çeşitli yollar göstermiştir. Bunlar arasında en fazla tercih edilen yol, Dünya'nın yaradılışı ve onu yaratan kurallar olmuş ve halkın onu tanımlamak için gökyüzünde ve kendi nefislerinde düşünüp sorgulamaları önerilmiştir. Çünkü insanoğlu dünya üzerindeki mevcudiyeti sırasında hangi yolu seçerse seçsin varlık dünyası ve ona hâkim olan kuralların dışına çıkamaz ve bu durum istisnaya asla mahal bırakmaz. Böylece Şia anlayışında, evren ve ona hâkim olan kurallar büyük bir yaratıcının eseridir. Onlar sonsuz bir kudret ile bir hedefe doğru itilmektedir. Cüz'i nedenler neticesinde meydana gelen cüz'i vakıalar onunla sonuçlanır ve bütün yönüyle onun teshiri ve tedbiri altındadır. Bütün her şey, varlığında O'na muhtaçtır ve O hiçbir şeye muhtaç değil ve bu durum herhangi bir neden ve şartla sınırlandırılmamıştır⁸⁴.

Allah'ın birliği⁸⁵ ve sıfatları meselesinde ise, Sünnîlikle benzer olarak yüce Allah birdir ve ortağı yoktur⁸⁶ görüşü benimsenir. Çünkü nasıl bir hacmi sınırsız farz edersek onun dışındaki bir oluşum var olamayacaktır, var olacak olsa bile birinci hacmin aynen kendisi olacaktır. Bununla aynı mantıkla bakıldığı zaman, Allah'ın ortağı olduğu fikri devre dışı bırakılmış olunacaktır. Çünkü herhangi bir ikinci düşünölmek istense birincinin dışında ve ondan farklı olmak zorundadır ve böylece her ikisi de sınırlı bir varlık olacak ve her ikisi de diğerrinin gerçeğine sınır getirmiş olacaktır ki bu da Allah'ın sınırsız ve tekliğine ters düşmüş olacaktır⁸⁷.

Bu örneklerden de anlaşılabileceğı üzere Şia belirli olay ve olgulara kendi yarattığı perspektiften bakmayı başarmış ve bunu ilerideki oluşumların temelini oluşturacak şekilde kurgulamıştır.

⁸⁴ Tabatabai, a.g.e., 115-117.

⁸⁵ Gölpınarlı, a.g.m., 234.

⁸⁶ Sünnî dünyasının Allah'ın birliği ve tekliği hakkındaki açıklama için bkz: İmam-ı Gazâlî, Yönetim Sırları, 17-22.

⁸⁷ Tabatabai, a.g.e., 117.

Sonuç

Sünnî ve Şia yapısı anlayış bakımından birbirlerine oldukça zıt iki mezhep olarak yorumlanabilir. Şia, ihtilalcı ve akli melekeleri ön planda tutan bir yapıya sahipken, Sünnî yapı daha tutucu ve dogmaları olan bir sistem olarak görülmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında zaman, iki tarafın da birbirlerini anlayamamaları ve birbirlerini yargılaması kaçınılmaz bir sonuç olacak ve bu durum da siyasî mücadeleyi beraberinde getirecektir. Nitekim Sünnî cephe (Selçuklular) Şia cephesini (Bâtınîyye) düzen bozucu, Şia ise Sünnî cephesini kendi haklarını gasp eden bir oluşum olarak görecektir. Bu ise sadece ortada olan basit bir açıklama olacaktır. Çünkü esas mevzuu, bu iki mezhebin temsilcileri üzerinde bıraktığı etkide gizlidir.

Şia oluşmaya başladığı günlerden itibaren içerisinde var olan ihtilalcı yapı kendisini kamufle etse de daha sonra tüm çıplaklığıyla ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamdan bakıldığı zaman, Şia var olan düzene “hayır” diyerek bir devrimci hareketin İslami kolunu oluşturmaya başlamış ve doğal olarak, bu gruba bağlı insanlar da bu devrimin bir parçası olmuşlardır.

Sünnî yapı ise daha stabil bir yapı olarak yorumlanabilir. Dinî ve siyasî alanda kendine çizdiği çizgiler dışına çıkmayan bu mezhep ve takipçileri içinde kırılma noktaları çok azdır.

Yapılan araştırmalar, herkesin algılama ve kavrayış şeklinin oldukça farklı olduğu fikrini ortaya çıkarmıştır. Bu farklılıklara, Coğrafya, Kültür, İnanç ve Eğitim Düzeyleri gibi oluşumlar sebep olmuştur. Nitekim Türklerde İslamiyet, özellikle Sünnîliğin benimsenmesi ile, siyasî esnekliğin kaybolması ve bazı tabuların oluşmasına neden olmuş ama askerî yeteneklerine yeni bir bakış getirerek onlara dinî bir misyonla savaşmayı öğretmiştir. Bu çıkarım İran üzerinde uygulandığı zaman, İran’ın eski geleneğinden gelen Tanrı-Kral anlayışının İslamiyet’te İmam ve Mehdi kisvesi altına saklandığı görülecektir. Böylece, artık her iki tarafında dinî çerçevede karakterleri şekillenmeye başlanmış olacaktır.

Tüm bunlarla birlikte dinî algılayış alanında aralarında Fikhî problemlerin de var olduğu bilinmektedir. Örnek olarak; nikâhta eşler arasında ki denklik meselesi gösterilebilir. Sünnî âlimler evlenecek kişiler arasında sosyal statü ve meslek açısından bir denklik

olması gerektiğine inanırlarken, Şia Âlimleri sadece dinî denklige dikkat çekmektedirler⁸⁸. Böylece artık iki taraf arasında mezhepsel farklılığa bağlı olarak farklı kültürel alt yapılar oluşmaya başlamıştır.

1.1.3. Coğrafi-demografik nedenler

Coğrafi koşullar her zaman bir toplumun, bir kültürün ve bir medeniyetin oluşmasını sağlayan en önemli hususlardan biridir. Bu konuda bize en yetkin bilgiyi İbn-i Haldun Mukaddimesi'nde vermektedir. “Umran” olarak nitelendirdiği bu durumu yedi iklim bölgesine ayırır. Ve bu yedi iklim bölgesinde yaşayanların kendilerine has bazı becerilerinin olduğunu söyler. Örneğin Orta Kuşak'ta yaşayanların vücutlarının ve huylarının belirli çizgide olduğunu çünkü maişet, mesken, sanat, ilim, başkanlık ve mülk gibi bütün tabii halleri itibariyle iyi bir konumda olduklarını, işte bundan dolayı riyaset, nübüvvet, mülk, devletler, şeriatlar (hukuk), ilimler, beldeler, şehirler, kasabalar, binalar, bahçıvanlık ve üstün sanatlar gibi ilimlerin hep onlarda görülmüş⁸⁹ olduğunu belirtir. Bu tür bazı özel alan isteyen uğraşların sadece bazı topluluklarda görülüyor olması soy ilmî ile uğraşan Âlimlerin bazı hatalara düşmesine sebebiyet vermiş olmasının muhtemel olduğunu belirten İbn Haldun (732\1132-808\1406) bunların en büyük hatalarının ise bu yeteneklerin soy ile birlikte nesillere aktarıldığı fikrine kapılmış olmaları olarak görür. Bu yanılgıyı İbn Haldun, bu Âlimlerin coğrafi bilgilerden eksik olmasına bağlamaktadır. Yazar halkların farklı özelliklere sahip olmasını sadece ırkî nedenlere dayandırmayarak, Irk ve Soy'un çeşitli amillerden sadece biri olduğu üzerinde durur. Ona göre Milli hususiyetler, kavmi vasıflar ve ictimâî meziyet ve faziletler ırsî/genetik değildir, daha ziyade kazanmaya ve fiziki şartlara bağlıdır. İbn Haldun böylece biyolojik ırk nazariyesini reddederek coğrafi bir ırk nazariyesi ortaya atmaktadır⁹⁰. Görüleceği üzere, kültürel etkenlerin oluşmasında en önemli unsurlardan biri coğrafi özelliklerdir. Bu kapsamda, Bâtınîler ve Selçuklular arasındaki mücadelenin nedenlerini anlayabilmek için iki toplumun geldikleri coğrafyanın da ele alınması gerekmektedir.

⁸⁸ El-Kâtip, A. (2013). *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık Sünnilik – Şiilik İslam Birliği*. (çev. Muharrem Tan), İstanbul: İlim Yurdu Yayınları, 88.

⁸⁹ İbn Haldun (2013). *Mukaddime*. (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları, 263.

⁹⁰ İbn-i Haldun, a.g.e., 264.

1.1.3.1. Türkistan coğrafyası

Asya kıtasının ortalarında etrafı genelde yüksek dağlarla çevrelenmiş ve kapalı havza karakterinin ağır bastığı bölgeye “Türkistan“ denir. Kuzeyinde Sibirya, doğusunda Çin, güneyinde Himalaya Dağları ve Hindistan, batısında Hazar Denizi, Ural Dağları ve Avrupa kıtasının yer aldığı Türkistan’ın coğrafi koordinatlarına göz attığımızda şu özellikler dikkatimizi çeker: Türkistan’ın kuzey sınırlarından 55° N paraleli geçer. Burası yaklaşık olarak Novosibirsk şehri üzerinden geçen enleme tekabül eder. Güney sınırı ise 27 ° N enlemine kadar iner. Bu enlem Himalaya dağları üzerinden geçen enlemdir. Doğu sınırı 124 ° E meridyenine kadar uzanır ki burası Yablonoy dağlarının doğu ucudur. Türkistan batıda 52° E meridyenine ulaşır, burası Hazar Denizi’nin orta kesimleridir. Ayrıca, genelde Ortadoğu coğrafyasına dâhil edilen Afganistan’da bu koordinatlar dikkate alındığında Türkistan Coğrafyası içerisinde kendine yer bulmaktadır. Bu şekilde bu bölge geniş bölgeleri içerisinde barındıran önemli bir yeryüzü parçasıdır.

Türkistan’ı asıl önemli kılan onun coğrafi özellikleriyle birlikte fikrî alt yapıya uygun temeli de içerisinde barındırmasıdır. Bu alt yapıyı oluşturan belli başlı bir takım elementler mevcuttur. Bunlardan en önemlileri incelenecek olunursa; ilk olarak özgür düşünce ortamını sağlayan fikrî zenginlik kendisini belli edecektir, akabinde ticaret ve siyasi ilişkilerle ortaya çıkan etkileşim ve son olarak ise farklı fikrî temele dayalı dinlerin bu bölgede var olması önemli yapıtaşlarından olacaktır.

Yapılan detaylı incelemeler Türkistan Coğrafyası’nın içerisinde var olan dinamiklerin çok eski zamanlardan geldiği kanısını ortaya çıkartmıştır. Bunun için Göktürk Abidelerinin varlığı çok önemli bir kaynak oluşturmıştır. Barthold’un da dediği gibi Abidelerin yazım üslubu ve ibareleri bunlardaki medeniyet seviyesinin göçebe hayat yaşayanlardan beklenileceği gibi aşağı bir seviyede olmadığını bize kanıtlamaktadır ⁹¹. Buradan da anlaşılacağı üzere Türkler zaten kökenlerinde var olan bilgelik vasfını her türlü şart ve koşulda iyi bir biçimde ortaya koymayı başarmıştır. Buna ek olarak, Türklerin bağımsızlıklarına düşkün olmaları ve göçmen bir yaşam tarzını benimsiyor olmaları onları diğer başka kültür, medeniyet, dil, din gibi oluşumlarla karşı karşıya bırakmıştır. Bu münasebetleri bazen olumlu bazen de olumsuz sonuçlar vermiştir. Örneğin, Tuna Bulgarlarının Hristiyanlaşarak kimliklerini kaybetmesi olumsuz örnek oluştururken Budist

⁹¹ Barthold, V. (2004). *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*. (haz. Hüseyin Dağ) Ankara: Çağlar Yayınları, 17.

tapınaklarının Orta Asya'daki ilkokulların temelini oluşturmaları da olumlu etkiye bir örnektir.

Türkistan'da ki bu kültürel ve ilmî gelişmeleri etkileyen bir diğer unsur ise hiç şüphesiz içerisinde barındırdığı önemli bölgelerin varlığıdır. Bu önemli bölgelerden ilki: Horasan (Merv, Belh, Nişabur, Herat); ikincisi ise Maverâünnehir'dir (Semerkant ve Buhara).

Horasan Bölgesi: Merv, Belh, Nişabur, Herat gibi önemli merkezleri içerisinde barındıran bölge Türk Tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Horasan, tarihin ele geçen ilk kaynaklarından da anlaşılacağı üzere Türklerle özdeşleşmiş bir şehirdir. Horasan, havası güzel, suyu tatlı, toprağı sağlam ve meyvesi lezzetli bir bölgedir. Ayrıca Ahalisi işlerini özenle yapar. Bunlar ticaret erbâbı olduğu kadar hikmet, ilim ve fıkha sahibidirler. Cesur, nimete saygılı, koruyucu olan Horasan ahalisi Müslümanların siperidirler⁹². Geniş bir üretim ağına sahip olan bölgenin nüfusu da giderek artmış ve içerisinde barındırdığı insanları sahip olduğu geniş üretim olanakları sayesinde yaşatmayı becermiştir. Bu durum ilmî çalışmaların yapılabilmesi bakımından çok önemli bir durumdur çünkü sadece kendi zaruri ihtiyaçlarını karşılaya bilen topluluklar bilgi üretebilmişlerdir.

Bu bölgede var olan Merv şehir'i İpek Yolu'nun ilk uğrak yeri olması bakımından sadece ticari önemi değil aynı zamanda kültürel etkileşim merkezini de içerisinde barındırmasıyla dikkat çeken bir bölgeydi. Burası çok stratejik bir yere konuşlanmıştı. Kaynaklar Merv'den çıkıldıktan sonra yolun iki yönde devam ettiği belirtilir. Birinci yol Ceyhun ırmağı güzergahından çeşitli şehirlere uğrayarak Belh'e ulaşır. Buradan Kaşgar istikametinde Tibet'e, Kabil yönünde Hindistan'a veya Tirmiz tarafına doğru yönelerek Merv'den Türkistan içlerine giden diğer yolla birleşir. İkinci yol ise, Ceyhun'u aşarak Buhara, Semerkant istikametinde devam ederdi. Yolun rotası ise kuzey-doğu istikametinde Talas, öteki Türk ülkeleri ve Çin'di. Bu yol aynı zamanda Belh üzerinden Hindistan'a veya Aral gölünün kuzeyinden Baltık bölgesine kadar uzanmaktaydı. İslam coğrafyacılarının her şehir arasındaki mesafeleri, konaklama yerlerini detaylı bir şekilde belirtmesinden de anlaşılacağı üzere, bu yol güzergâhı her zaman siyasî ve iktisadi önemini korumayı başarmıştır⁹³.

⁹² Samur, S. (2005). İslam Coğrafyacılarına göre Horasan, yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu, *Bilimname*, (IX/3), 95.

⁹³ Samur, a.g.m., 96.

Merv bölgesine baktığımız zaman ise burada kaliteli ipek ve pamuk üretiminin yapıldığını görmekteyiz. Bu bölgenin tuzlu ve kumlu bir ovada kurulması sebebiyle ipek ve pamuk üretimi için gerekli olan suyun karşılanması kapsamında burada geniş ve geliştirilmiş bir sular idaresinin kurulu olduğu bilinmektedir ⁹⁴. Karşımıza çıkan gelişmiş su idaresinin varlığı Horasan bölgesinin önemini anlatması bakımından gerçekten ilginçtir. Nitekim bu yapı, sistemi ortaya atacak bilgili kişiye, onu kuracak kişinin geometri ve matematik zekâsına sahip bilginlerin Merv bölgesinde var olduğuna işaret etmektedir.

Maveraünnehir Bölgesi: Dünya'nın medeniyet merkezlerinden biri olan bu bölgede ilim ve bilimin çok eski bir tarihi vardır. Bu geçmiş bölgenin temel unsuru olan Türklerle hayat bulmuştur. Semerkant ve Buhara gibi önemli yerlere sahip olan saha, birçok dinamiği bünyesinde barındırmıştır. Özellikle Buhara, İpek ve Baharat Yolu güzergâhında ve bir kavşak noktasında konumlandığı için bölgenin nüfus bakımından en kalabalık, kültür ve medeniyet bakımından ise en zengin şehirlerinden biri olmuştur⁹⁵. Buhara'nın ayrıca dinsel bir kimliği de mevcut bulunmaktaydı. Bu bölge, bütün Eski ve Ortaçağlar boyunca dinî merkez olarak önemini koruyan Ortadoğu'da ki Mekke ve Kudüs gibi, Ortaasya'da önemli bir dinî merkez ve kutsal bir sığınma yeri idi. Dönem yazarlarında Seâlebi, Buhara'yı şu şekilde tanımlamaktadır: *“Uluların yuvası, mülkün kalesi, ilmin kabesi, devrin en büyük alimlerinin bulunduğu ulu bir meydan, dünya edebiyat yıldızlarının, onun semasında parlayıp durduğu bir gök kubbe”* ⁹⁶.

Maveraünnehir bölgesinin önemini arttıran bir diğer şehir ise Semerkant'tı. Burası aşağı Türkistan'ın en zengin kısımlarından birisiydi. Birçok ticari ve sinai ürünlerin ticareti buradan yapılmaktaydı. Bu bölgeyi hem ticari hem de kültürel anlamda meşhur eden

⁹⁴ Samur, a.g.m., 96-97.

⁹⁵ Buhara bölgesini tanıtan eserlere baktığımız zaman bu durum net bir şekilde ortaya çıkmaktadır: *“Buhara”da çok güzel dokuma atölyeleri vardı. Bu atölyelerde kilimler, perdeler, değerli kumaşlar, yastık örtüleri, namaz seccadeleri, halife ve yüksek derecede devlet memurları için merasim hırkaları dokunurdu. Buhara’da bu işler için yetişmiş mahir ustalar vardı. Civar ülkelerden gelen tüccarlar bu giyim eşyalarından çokça alır ve satmak üzere memleketlerine götürürlerdi. Bunlar arasında “Zendeneçi” adı verilen kumaşların çok ayrı bir yeri vardı. Bu kumaşlar; Şam, Mısır ve Rum illerinde çok ayrı bir rağbet görüyorlardı”* Şen, M.E. (2012).VIII. Yüzyılda Türklerin İlmî Durumunun Tespitine Farklı Bir Bakış: Basra, Mâverâünnehir Örneği, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (7/3), 2399.

⁹⁶ Şen, a.g.m., 2400.

özelliği, kaliteli kâğıt üretiminin yapıyor olmasıydı⁹⁷. Bu da Semerkant'ı ilim dünyasında bir-iki basamak öne çıkaran unsurlardan sadece bir tanesiydi.

Son olarak bölgenin VIII ve XIII. yüzyıldaki, yani İslamlaşmasıyla, durumuna bakacak olursa karşımıza bölgeye yakışır bir tablo çıkmaktadır. Mimari, ticaret ve çiftçiliğin geliştiği, Semerkand, Buhara, Şaş, Biskent, Ahsikent, Fergana, Kuva, Marginon, Oş, Özkent, Havakent, Hocant, Cant, Urgenç, Hiva, Merv ve Tirmiz gibi gelişmiş şehirlerin var olduğunu görmekteyiz. Semerkand “İlim-İrfan Merkezi” görünümünü almış, Buhara ve, Semerkand da “dünyanın süsü” unvanını almıştır. Meşhur tarihçi Abu Mansur es-Saalibî (961-1038) Buhara hakkında ise şunları söylemektedir; “*Buhara Samaniler döneminden itibaren şan ve şöhret mekanı, saltanat merkezi ve kendi döneminin fazıl insanların toplandığı yerdir*”⁹⁸.

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere; Türklerin yaşadıkları coğrafya Onların kültürel kimliğinin ve belirli bir hayat tarzının oluşmasında etkili bir rol oynamıştır.

Eski Türk Dili

Coğrafya bilindiği üzere konuşulan dilin oluşumda da oldukça önemli bir etkiye sahiptir. Bu etki, o dilin yapısından kullanılan sözcüklerin seçimine kadar oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır. Alfabe üzerinde de bu gücünü devam ettiren coğrafya, Türklerin dil ve alfabe yapısında da kendisini oldukça belli etmektedir. Bu açıdan, Türkçe Türkler için sadece bir dil olmaktan ya da onlar arasındaki iletişimi sağlayan bir araç olmaktan ziyade o, bu dili konuşan millete bir kimlik kazandırması bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu yüzden ki Türkçe, Türkler yeryüzünde var olduğu sürece var olmuş bir dildir ve coğrafi farklılıklardan doğan değişiklikler (lehçe) sayılmazsa Türkleri birbirine bağlayan bir halat görevindedir. Türkçe, öte taraftan, aslında sadece Türkleri bir arada tutan ve onlara kimlik kazandıran bir dil de değildi, O diğer toplumların Türkçeyi öğrenmeleriyle beraber Türkler içerisine rahatlıkla girebilmesini sağlayan bir anahtardı da. Örneğin, Türkler Türkçeyi bilmeyen herkese “Sumlim” derlerdi. Arapların Arapçayı bilmeyenlere “Acemî” demeleri gibi. Ama Türkler ve Araplar arasında bir fark bulunmaktaydı. Araplar Arapça bilmeyen kişiler daha sonra Arapça öğrenseler bile bu sıfatları üstlerinden kalkmazdı. Ama

⁹⁷ Şen, a.g.m., 2400.

⁹⁸ Celal, V. (2014). Maveraünnehir’de IX-XII Yüzyıllarda Felsefî Düşüncenin Yaygınlaşması, *International Journal of Science Culture and Sport*, (2148-1148), 801.

Türklerde Türkçeyi sonradan öğrenen kişi Sumlim çerçevesinden çıkardı⁹⁹. Türkçenin öğrenilmesine bu derece önem veren Türkler, Farsçanın büyük oranda kullanıldığı Büyük Selçuklu zamanında bile Selçuklu Sultanları Türkçenin gelişmesine büyük önem vermişlerdir¹⁰⁰.

Türkçenin yapısal özelliklerine baktığımız zaman dikkatimizi çeken ilk husus, bu dilde “at”, “et”, “it”, “ot” gibi tek heceli kelimelerin varlığıdır. Bu kelimeler daha sonra oluşturulacak olan öteki kelimelerin kökenlerini oluşturmuştur¹⁰¹. Bu kısa kelimelerin oluşmasının nedeni, coğrafi şartlar sonucu meydana gelen göçmen bir yaşam tarzının etkisinin olabileceği kanaatindeyiz. Çünkü göçmenlik gibi pratik temele dayalı bir yaşam tarzı kendini dilde de gösterecek ve insanların tek kelime ile algılamalarını sağlayacak sözcükler üretecektir. Bu durum ileri bir kültüre sahip bir toplum tarafından orta atılmış olmalıdır. Bunun nedeni ise, aralarında ki iletişimi sağlayacak her türlü duygu ve sezgi ifadelerinin Türkler tarafından adlandırılmasıdır ki bir dilde veya bir sistemde en zor husus bir kavramı açıklamaktan ziyade yeni bir kavram üretilip o kavrama bir anlam yüklemektir.

Son olarak Türkler arasında ki okuma-yazma oranı meselesini incelendiği zaman, karşımıza Barthold'un şu sözü çıkmaktadır. Ona göre, Abidelerin yazım üslubu ve ibareleri bunlardaki medeniyet seviyesinin alelade göçebe hayat yaşayanlardan beklenildiği gibi olmadığını göstermektedir. Hatta Kağan bütün Türk kavimlerini, kendisinin yazıp bıraktığı abideleri okuyarak anlamaya ve bundan kendi Hanlarının başarısını ve halkın Han'a karşı isyanı sonucu başlarına gelen zorlukları idrak etmeye davet ediyor. Halk arasında okumanın ve yazmanın bu kadar yayıldığını düşünmek çok faraziye bir durumdur. Fakat kitabelerdeki bu ifadelerin, Han'ın kendi vazifelerini ve Chavannes'ın “*Hanlar bu heykellerinde yalnız kendilerinin vahşi şöhratlerini anlatmışlardır*” iddiasının yanlışlığını ortaya koyduğunu gösterir¹⁰².

⁹⁹ Kaşgarlı, Mahmut (2014). *Dîvanu Lügati't-Türk*. (haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu), Ankara: TDK Yayınları, 341.

¹⁰⁰ Koca, Salim. (2002). İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât, *Türkler*, (5), 149.

¹⁰¹ Baykara, S. (2002). Türk Tarihi ve Sosyolojimiz, *Türkler*, (1), 291.

¹⁰² Barthold, a.g.e., 17. Eski Türk dili ve kaynakları için detaylı bilgi: Roux, J-P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi*, (çev. Musa Yaşar Sağlam), Bilgesu Yayınları, 11-118, Özönder, S. B. (2002). Eski Türklerde Dil ve Edebiyat. *Genel Türk Tarihi*. (2), 457- 493.

Eski Türk Medeniyeti

Coğrafya'nın etkilediği bir diğer husus ise medeniyettir. Türk Medeniyeti hakkındaki kaynaklarımız, daha çok yabancı belgelerden elde edilen bilgiler olduğu için bazı sıkıntılarla karşılaşmaktadır. Tüm bunlara rağmen, birçok Tarihçi Türklerin gelişmiş bir medeniyete sahip olduğunu kabul etmektedir¹⁰³.

13/05/2001 tarihli New York Times gazetesinde yer alan bir makaleye göre, Rus ve Amerikan Arkeologları bugünkü Türkmenistan ve Özbekistan bölgesinde, zamanımızdan 4.000 yıl önce yaşamış bir medeniyetin kalıntılarını bulmuşlardır. Araştırmayı yürüten Arkeologlara göre bu bölgedeki insanlar, Tatlıgöl (oasis) çevresinde kerpiçten yapılmış binalardan ve koruganlardan oluşan yerleşim merkezleri inşa etmişlerdir. Bu medeniyetin insanları koyun ve keçi beslemişler, kanallar açarak sulamalı ziraat yapmışlar, tarlalarda buğday ve arpa yetiştirmişlerdir. Onlar bronz baltalara, seramiklere, mermer ve kemik oymalara, altın ve değerli taşlardan süs eşyalarına sahiplermiş. Üst sınıfa mensup insanların mezarlarına lüks ziynetler ve eşyalar bırakmışlar. Pensilvanya Üniversitesi Eski Asya Dilleri uzmanı Prof. Dr. H. Mair'e göre bölgede yeni keşfedilen bu yüksek medeniyet Eski Çağ Asya'sının Kültür ve Ticaret Alışveriş yolu üzerindeki çok büyük bir boşluğu tam olarak doldurmuştur. Bu buluş sayesinde eskiden düşünüldüğü gibi, Asya halkının M.Ö 4000 yıllarında birbirlerinden ve dünyanın diğer yerlerinden kopuk, ayrışık (izole) halklar olmadığı ortaya çıkmıştır. Yeni keşfedilmiş olan bu medeniyete ait, batıda Annau'dan doğuda Özbekistan'a, hatta Afganistan'ın kuzeyine kadar uzanan Kara Kum çölü boyunca, düzinelerce yerleşim harabeleri bulunmuştur¹⁰⁴.

Makalede, her ne kadar bu medeniyeti yaratanların kim olduğunun bilinmediği söylene de bu geniş kültürü yaratan medeniyetin Türkler olduğu düşünülmektedir çünkü makalede verilen bölgeler Türklerin tarihin eski zamanlarından beri yaşadığı bölgelerdir ve bahsedilen korugan gibi isimler Türklerle özdeşleşmiş mezar alanlarıdır. Yine Türklerin,

¹⁰³Detaylı bilgi için bkz: Atalay, İ. (2002), Türk Dünyası'nın Coğrafyası. *Türkler*, (1), 319-349., Rasyonı, L.(2002). Tarihte Türklük. *Türkler*, (1),494-541; Levi, S. (2002). Ortaçağ Asyası'nda Türkistan ve Turan. *Türkler*,(1), 557-566; Baykara, T. (2002). Türklüğün en Eski Zamanları. *Türkler*, (1), 368- 422; Baykara, Sosyolojimiz, 249-25; Nemeth, G. (2002).Türklüğün en Eski Çağı. *Türkler*, (1) ,541-557; Esin, E. (2002).İç Asya'da Milattan Önceki Bin yılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler. *Türkler*, (1),495-519.

¹⁰⁴ Köksoy, M. (2002).Orta Asya'nın Paleocoğrafik Evrimi ve İnsanların Topluluklarına Etkisi. *Türkler*,(1), 483. Detaylı bilgi için: Bulut, F. (1988) , *Horasan kimin Yurdu?*. İstanbul: Berfin Yayınları, 202-211.

süs eşyaları yaptıkları, kendilerine yetecek kadar tarımla uğraştıkları ve kanallarla sulama işlemleri yaptıkları da bilinmektedir¹⁰⁵.

Göçmenlik

Türklerin yaşadıkları coğrafya onların en çok yaşam tarzını etkilemiştir. Türkistan Coğrafya'sı oldukça zor bir bölge olduğundan Türkler yaşamlarını ikame edebilmek için diğer adı “yaylak-kışlak” olan “Göçmen” yaşam tarzını benimsemek zorunda kalmışlardır. Bu yaşam tarzına bağlı olarak karakterlerinin ana hatları biçimlenmiş ve bu karakterlerini hayatlarının her alanına işlemişlerdir.

Her ne kadar Göçmenlik meselesi tartışmalı bir konu olsa da bu unsurun Türklere önemli değişiklikler ve farklı medeniyetleri tanıma gibi özellikleri kattığı düşünülmektedir. Bununla birlikte, Türkler asla bu göçmen yaşam tarzlarından dolayı ne medeniyetsiz kalmışlar ne toprak bilinçleri zayıf düşmüş ne de belirli bir yerleşim yeri kurmaktan mahrum kalmışlardır. Aksine, Türkler belirli coğrafyalarda tarihi devirlerden önce yaşamlarını ikame ettirmişler¹⁰⁶ ve kendilerine ait bir medeniyet oluşturmayı başarmışlardır. Türklerin bu özelliği hem İbn-i Haldun'un “Umran” anlayışına hem de batılıların tarihi yaklaşımlarına ters düşmektedir. Bu yüzden Türkler, klasikleşmiş bir yanıyla, “Göçebe” kategorisine alınmıştır. Bu algının yanlış olduğunu kanıtlayan birçok örnek bulunmaktadır. Bu örneklerden birisi Türklerin kendilerine özgü hem mitoloji hem de destanlar yaratmış olmaları ve aynı zamanda Igor Destanı gibi başka ülkelerdeki destanlara da konu olmalarıdır.

Türk Mitolojisi hakkında detaylı veya kesin bilgilere sahip olmamakla beraber onlarda var olan bazı kelimelerden yola çıkarak bu durum hakkında yorum yapılabilir. Misal verecek olursak; Tek boynuz, Uçmak, Umay ve Göktanrı bizim için önemli elementler olacaklardır.

- Tek boynuz eski Türk mitolojisi için önemli bir semboldür. Bugünkü Türk dillerinde bu kelimeyi karşılayacak herhangi bir kelime türetilmemekle beraber kelimenin içi bizzat

¹⁰⁵Eski Türk Medeniyeti Hakkında detaylı bilgi için bkz: Diyarbekirli, N. (2002).Eski Türklerde Kültür ve Sanat. *Genel Türk Tarihi*, (2), 493-597; Kâhya, E. (2002). Eski Türklerde Bilim. *Genel Türk Tarihi*,(2),425-457. Koca, Salim (2002). Türklerin Göçleri ve Yayılmaları, *Türkler*, (1), 652-653.

¹⁰⁶ Baykara, Sosyolojimiz, 289.

Türkler tarafından ve onların inançlarını yansıtacak şekilde doldurulmuştur. Buna göre Tek boynuz bir hayvanı simgeleyecek şekilde kullanılmış ve bu hayvana sürüleri ve insanları yiyen büyük, vahşi bir sıfat yüklenmiştir. Betimlemelere göre bu hayvan, farklı hayvan türlerine ait parçaları kendinde birleştiren korkunç bir yaratıktır¹⁰⁷. Böylece bir melezleme sonucu ortaya çıkan bu sembol Türk mitolojisinin önemli sacayaklarından biridir.

- Uçmak kelimesi ise Türkler tarafından ölen birinin akabinde onun gidişini simgeleştirmek için kullanılmış bir sözdür. Bu kelime bizzat Orhun Kitabeleri'nde geçmekte olup tahminimizce bu kelimenin kullanıldığı insanlara cennette özel bir yer ayrılmıştır.
- Umay ise oldukça kapsamlı bir konudur. Kelimenin anlamı ise farklılıklar göstermektedir. Kırgızlar arasında Umay'ın iki manası vardır: 1. Umay, yuvasını havada yapan efsanevi bir kuştur,. 2. Ya da çocukların hamisi olan efsanevi bir kadın. Uygurcada ise; 1. Doğum sonu, son çocuk, doğurma yeri. 2. Çocukları koruyan ruh¹⁰⁸. Ulan Bator yazıtında, “hanım”, “imparatoriçe” anlamına gelen *hatun* (*Katun*) sıfatını taşımaktadır. Öte taraftan, Tonyukuk yazıtında, Umay hem gök tanrı hem de kutsamış “Yer-Sub” beraberliği ile anlamlandırılmaktadır¹⁰⁹. Böylece Umay içinde barındırdığı çeşitli anlamlarına rağmen emzikli çocukların koruyucusu olarak ün salmış en önemli Türk mitoloji kaynağıdır.
- Göktaarı Türklerin bağılı olduklarına inanılan, tek Tanrı sistemin bağılı bir inançtır. Türklerin, eski çağlardan beri tek ve yegâne bir Tanrıya inanmaları o zamanın koşullarına göre gelişmiş bir medeniyetin göstergeleri arasındadır.

Görüleceği üzere Coğrafi şartlar dolayısıyla göçmen yaşam tarzını benimseyen Türkler, buna bağılı olarak kendilerine ait, kendilerini yansıtan birçok mitolojik kahraman ve kelime üretebilmişlerdir. Böylece inanç ve hayata bakışları da buna bağılı olarak şekillenmiştir.

1.1.3.2. İran coğrafyası

İran dünya'nın en eski ve en gelişmiş medeniyetlerinden biri olma özelliğine sahip bölgelerden biridir. Tarihin eski zamanlarından beri kendini geliştirmeye çalışan bu kültür alanı, ilmî gelişiminin büyük bir kısmını ekonomisinden almaktadır. Bu durum M.Ö

¹⁰⁷ Roux, a.g.e.,126.

¹⁰⁸ Gömeç, S. (1989). Umay Meselesi. *Türk Kültürü*, (S. 38), 278.

¹⁰⁹ Roux, a.g.e.,126.

devirlerde bile görülmektedir. M.Ö. 18. ve 16. Yüzyıllar hem göçebe kabileler hem de vahalara yerleşmiş olanlar sosyal alanda sınıf algısının oluşmasına tanık oldular. Yazılı kaynaklar sosyal ve ekonomik gelişim arasındaki ilişkiyi aydınlatacak kadar geniş bilgi bırakmamalarına rağmen, göçebe hayvan besiciliğinin gelişmesi, görünüşe göre, önemli ekonomik ve sosyal değişimlere neden olmuştur¹¹⁰. Bu gelişme neredeyse tüm merkezi Asya’da ve Güney Rusya steplerinde benzer alışkanlıkların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu yorum kapsamına İran bölgesi de dâhil edilince karşımıza İran Kültür ve Medeniyeti’nin hem çok eski zamanlara dayandığı hem de diğer kültürel alanlarla benzerlik gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Bu gelişmişlik düzeyi bölgede birçok önemli devlet ve medeniyetlerin var olmasına sebep olacak ve bunlar İran Kültürü’nün alt yapısını oluşturacaklardır. Bu devletlerden en önemlisi Pers İmparatorluğu (MÖ.550-MÖ.338-330) olacaktır. Her ne kadar İran bölgesi Medler ve Elamlar gibi büyük medeniyetlerin etkisinde ve himayesinde yaşamış olsa da esas vurucu etkiyi, gelişiminin temelini Elamlar ve Medlerin mirası üzerinde anıtlatacacak olan Persler yapacaktır.

Pers imparatorluğu içerisinde ise Achaemenidler büyük öneme sahiptir. Bu devlet İran bölgesinin gelişiminde büyük rol oynamıştır. Kral I. Darius, ülkesini yönetim ve vergilendirme sistemine bağlı olarak “Satraplık” adı verilen 12 bölgeye ayırmış ve hem sosyal hem de askerî gücü Satrap adı verilen kişinin elinde toplanmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte I. Darius askerî kumandan ve Satrap arasında keskin bir çizgi yaratarak yetki alan karmaşasına son vermiştir. Buna göre Satrap, sivil bir yönetici olarak yönetim ve adalet gibi konuların dışına çıkmayacak ve askerî güce sahip olmayacaktı. Fakat I. Darius’un ölümü ile bu kesin hat ortadan kalkacaktır. Bu sistem İran bölgesinde iç güvenliğin sağlanması adına büyük etki yaratmış ve Satraplar “kral’ın kulağı ve gözü” olarak görülmüş¹¹¹ ve sosyal bilinç’in gelişmesinde büyük rollere sahip olmuşlardır.

Achaemenid dönemi en yoğun etnik, kültürel ve inanç karışımının gerçekleştiği periyot olmuştur. İran, Doğu-Batı kültürel etkileşiminde çok eskiden beri aracı rolü üstlenmiş, Achacmenidlerin egemenliği altında kendi tarihsel rollerini himaye etmeyi başarmış ve aynı zamanda kendilerine ait orijinal bir medeniyet yaratmışlardır. Onların başarılarından

¹¹⁰ Abetekov, A. and H. Yusupov (1987-99). Ancient Iranian Nomads in Western Central Asia. *History of Civilization of Central Asia*, (Vol. II), France: Unesco Press, 26-27.

¹¹¹ Dandamayev, M. A.(1987-99). Median and Achaemenid Iran. *History of Civilization of Central Asia*,(Vol. II), France: Unesco Press, 47-48; Günaltay, M. Ş. *İran Tarihi, En eski Çağlardan İskenderi’ın Asya Seferine kadar*. I, Ankara: TTK Yayınları, 270-273. Detaylı bilgi için bkz: Garthwaite, G. (2011). *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*.(çev. Fethi Aytuna), İstanbul: İnkılap Yayınları, 20-61.

biri eski Farsçanın çivi yazısı şeklinde yazılmasını sağlamalarıdır. Bu yazı şekli daha sonra devletin resmi yazım dili olacak ve Armanic (Aramaic) olarak adlandırılarak farklı İran dil temelinden gelen memurların ortak yazı dili olacaktır. Son olarak ise, bu medeniyet İran Kültürü'ne birçok sanat eseri de hediye edecektir¹¹².

Tüm bunlara ek olarak, gelişmiş medeniyetlere sahip bu devletlerin İran bölgesinde kurulmasının birçok sebebi bulunmakla birlikte bu sebeplerin başında coğrafi koşullar gelmektedir. Hindistan, Basra ve Umman Körfezleri ile Hazar Denizi'nin etrafında bulunan bölgeler her zaman tarım, hayvancılık ve ticarete açık yerler olarak büyük medeniyetlerin odak noktasında olmuşlardır. Bu coğrafya'ya bağlı olarak insanlarda karakterlerini inşa etmişlerdir.

Eski İran Dinleri

İran çok eski zamanlardan beri birçok dinî inanışa ev sahipliği yapmış bir ülkedir. Dinî alt yapısı geniş olan bu ülkenin ilk ritüel bilgilerine Elamlılar sayesinde ulaşılmaktadır. Bu bilgilerden elde edilen sonuca göre, hem Elam uygarlığı hem de İran'ın çeşitli bölgelerinde yaşayan halk tabakaları bazı ağaç, hayvan ve bitkileri kutsal kabul ediyor ve bazen bu varlıkların içinde kutsal bir Tanrı'nın bulunduğuna inanıyorlardı. Öte taraftan, yıldızlara, güneşe tapan insanlar da bulunmaktaydı¹¹³. Anlaşılacağı üzere, İran da hemen hemen her toplumda görülen bazı varlık ve gök cisimlerini Tanrılaştırma sistemi etkin bir şekilde kullanılmaktaydı. Öte taraftan özellikle Achaemenidler Mısır, Yunan gibi diğer müttefik devletlere ait olan Tanrılara da inanırlar ve bu Tanrılara kurban sunmak için yapılan tapınaklara yerel Tanrıların iyiliklerini kazanmak isteyen İran krallarının isimleri verilirdi. Bu yalnızca siyasal bir değerlendirmenin sonucunda ortaya çıkmış bir dinî ritüel değildi fakat tüm bunların üzerinde, bu eski dinler diğer insanların inançlarına karşı dogmatik ve müsamahasız da değillerdi¹¹⁴.

İranda çeşitli inanış türleri mevcuttu. Örneğin, MÖ. II. yüzyıl ile MS. III yüzyıl aralığında hüküm sürmüş olan Eskiniler inanç olarak Zervanist idiler. Zervan zaman Tanrısı olarak

¹¹² Dandamayev, a.g.m., 54-56.

¹¹³ Günaltay a.g.e., 170

¹¹⁴ Dandamayev, a.g.m., 64; Günaltay, a.g.e., 79.

biliniyor ve Ahura Mazda¹¹⁵ ile Ehrimen'i yaratan kişi olarak kabul görüyordu. Bu devirde bir nevi bir üçlü dinî anlayış mevcuttu bu üçlemeye Zervan, Ahura Mazda ve Mitra dâhil olmaktadır. Ehrimen is bu üç tanrının karşındaydı¹¹⁶. Ayrıca İran'ın başka Tanrıları da bulunmakla¹¹⁷ beraber en önemlisi Ahura Mazda idi.

- **Mitraizm:** Mitraizm öğretisi, güneşte bir Tanrı olarak kabul edilen Mehr'e (güneşte ikamet eder fakat güneş'in kendisi değildir) ve ateş, gökyüzü, dağ, bahar, yeşillik gibi tabiat kuvvetlerine tapmak, sihir ve büyü gibi oluşumları içermektedir. Bu dinin temel özelliği bu tabiat varlıklarının Tanrısal vurgusu ve büyüden oluşmasıdır¹¹⁸.
- **Zerdüşlük:** Bu din İran'da 11 asır boyunca varlığını sürdürmüş olan İran'ın resmi dinidir. Zerdüşlük eski Aryai dini ile eski İran putperestliğinin kalıntıları üzerine dikilmiş bir yapıt gibidir. Ayrıca bu din, toprak, su, ateş, nesnelerle beraber inek, horoz, köpek gibi hayvanları kutsal saymaktadır ki bu inanç şekilleri Eski İran putperestliğinin bu dine kalmış mirasıydı¹¹⁹, kâhinlerine ise Yunan kaynaklarına göre "Muğ" denir ve bu Muğlar kendilerini Zerdüştinin temsilcisi sayarlardı¹²⁰.
- **Maniheizm:** Bu din özellikle Türkler arasında da görülmesiyle bilinen bir inançtır. Onun diğer bir önemli özelliği ise, birçok devirde özellikle Hristiyanlar tarafından sayısız takibata uğratılmış olmasıdır. Dinî uygulamalarına bakacak olursak, bu inanç şeklinde ibadet; ışık kaynağı olan Güneş ve Ay'a dua etmek, vaftiz olmak ve aynı dine mensup olan kardeşlerle bir arada yaşamaktır. Temiz olmak, evlenmemek, şarap içmemek, her gün birkaç kez namaz kılmak, ayda yedi gün oruç tutmakta bu inancın bileşenleriydi¹²¹.
- **Mazdekizm:** Dinî temellerini Zerdüştlük ve Maniheiz'deki gibi nur ve zulmet anlayışına dayandıran bu inanış ilk ihtilalcı mezhep olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeni, Zerdüşt cemaatinin İran'daki toplumsal olgularını protesto etmek için şekillenmiş olmasıdır. Bu mezhep'in en ilginç noktası ise mal paylaşımı ile uyguladıkları sistemleridir. Onlara göre, Tanrı yeryüzündeki bütün malları, insanların eşit bir şekilde bölüşmeleri için yaratmıştır, fakat insanlar birbirlerine eziyet ederek bu

¹¹⁵ Ahura Mazda ile kral ve evren ile krallık arasındaki uyum sonucunda ortaya denge, uyum, bolluk ve mutluluk çıkar: Garthwaite, a.g.e.,45.

¹¹⁶ Günaltay, a.g.e.,292; Topaloğlu,a.g.t.38.

¹¹⁷ Detaylı bilgi için bkz: Günaltay, a.g.e.,294-296.

¹¹⁸ Topaloğlu, a.g.t.,40-41.

¹¹⁹ Topaloğlu, a.g.t.,47-48.

¹²⁰ Günaltay, a.g.e., 298.

¹²¹ Anıl, Y. Ş. (2003). *Alamut Terörünün Kaynakları ve Hasan Sabbah*. İstanbul: Endas Kültür Yayınları, 133.

servetleri aralarında pay edememişlerdir. Mazdek ise yeryüzündeki malları zenginlerin elinden alarak fakirlere dağıtacaklarını söylüyordu. Böylece yoksul kişiler, Mazdek'in bu inanışını kabul ederek arkadaşlarına yardımda bulundular ve fikirlerini yaydılar ¹²².

Çeşitli dinlerin varlığı, İran'ın düşünce hayatını olumlu yönde etkilemekle beraber İslamiyet'le birlikte kökeni bu dinlere dayalı inançlar İslam dinine girmiş ve burada kendine yer edinmiştir. İran kimliği üzerinde etkili olan bu inanışlar bölge halkı üzerinde de izler bırakmıştır.

Eski İran Kültürü

İran dünya'nın en zengin kültür ve medeniyetlerinden birine sahiptir. Bu durum, yukarıda kısaca anlatılmaya çalışıldığı gibi, bu bölgede kurulmuş olan devletler ve onların meydana getirdiği medeniyetlerden anlaşılmaktadır. Özellikle Medler ve Achaemenidlerin bölgeye katkıları büyük olmuştur. Bunun en güzel örneğini ise özellikle siyasî alanda yaptıkları devrim niteliğindeki katkıları göstermektedir ¹²³.

Tarihi belgelerden öğrenildiği üzere, Persler göçebe bir yaşam tarzına sahip oldukları için kabile sistemine dayalı federasyonlar şeklinde örgütlenerek kendilerini etraftan gelecek herhangi bir tehlikeye karşı koruma altına alıyorlardı. Özellikle Achaemenid devlet içerisindeki yapıyı korumak için Perslerin bu sistemlerini düzene koyma ihtiyacı hissederek tamamıyla onların bu alışkanlığından da kopmayarak Satraplık sistemini hayata geçirdi. Bu o zamanın İran'ı için büyük bir atılımdı ve İranın siyasî görünümünü kısa süre içinde değiştirmeye başlayan bir sistematige dönüştü. Yine bu dönemde, İran toplumu göçebe yaşam tarzı sebebiyle birçok bölgeye yayıldıkları için, haberleşmenin sağlanması açısından birçok yol birbiriyle bağlanarak posta ve ulaklık sistemi getirilmişti. Bununla beraber Achaemenid devrinde halkın belirli bir kast sistemine bağlı olduğu da bilinmektedir. Yunan kaynaklarından elde edilen bilgilere göre halk: aristokratlar, halk kitleleri ve Muğlar olmak üzere üç kısma ayrılmıştır¹²⁴.

¹²² Topaloğlu, a.g.t.,82.

¹²³ Garthwaite, a.g.e., 41-43.

¹²⁴ Günaltay, a.g.e.,298. İran eski tarihi hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz: Garthwaite, a.g.e.,20-110

İslamiyet'ten önce ve sonra İran'da görülen şiir, hitabet gibi alanlardaki hızlı gelişmeler, devlet yönetim sistemi ile ilgili uygulamaya koydukları bakanlıklar diyebileceğimiz oluşumlar, ilim ve din adamlarının sürekli yeşerdiği bir ortamı içerisinde barındırması ve zengin kaynaklara sahip olmalarıyla özellikle Hz. Ömer'in bu bölgeyi ele geçirmesiyle birlikte, İran, İslam Medeniyeti için çok önemli ve etkili bir konuma sahip olmuştur¹²⁵.

Sonuç olarak İranlıların yaptığı buluşlara bir göz atılacak olunursa, onların kültür ve medeniyetleri hakkında önemli bilgiler elde edilmiş olunacaktır.

1. Eski bir buz atı ki yakhchal olarak adlandırılmaktadır, yaz boyunca buzları barındırması için inşa edilmiştir.
2. MÖ 3000. Ziguratlar
3. MÖ 400 eski buzdolapları, Yakhchals
4. MS 864-930, Alkol'ün ilk kez sistematik olarak ilaçlarda kullanılması.
5. MS 2500. İlk banka sistemi, Achaemenidler zamanında kurulan bu sistem çiftçilere kuraklık ve sel baskını sonucu ortaya çıkan hasarın karşılanması için kurulmuştur.
6. MÖ 500, ilk ıspanak ekimi
7. MÖ 2500, Çek kelimesinin İran dilinde var olması. Banknot ise modern Farsça içindeki yeni kelime olup kökenini Pehlevi dilindeki “çek”ten almaktadır. Çek'in anlamı ise, bir belge olup altın, gümüş ve eşya'ya eşdeğer olarak kullanılmıştır. Kanunlara bağlı olarak, insanlar bu belgeyi satabilir ya da değişim yapabilirlerdi.
8. Cebir ve Trigonometri, birçok İranlı Kimya ve Tıp'ın gelişmesine katkısı olmuş olan Cebir ve Trigonometrinin kurulmasında öncü kişilerdir¹²⁶.

Son olarak şu da belirtilmelidir ki, İran her ne kadar gelişmiş bir medeniyete sahip olsa da İslamlaşma ile birlikte Arap Kültürü'nden Türkler gibi oldukça etkilenmişlerdir. B.Lewis'in fikrine göre, yüksek medeniyetler her zaman alçak medeniyetleri asimile eder. Örnek olarak da Romalılar Yunanistan'ı ele geçirdiklerinde ve yönetmeye başladıklarında Yunan Kültürü'ne adapte oldular, Yunanca öğrendiler, Yunan kitaplarını kendi dillerine

¹²⁵ İran dili ve İsmâîli arasındaki yakın bağlantıyı görmek için bkz: Corbin, H. (1968). Nâsır-ı Khusrau and Iranian İsmâ'ilism. *The Cambridge History of Iran*,(IV), England: Cambridge University Press, 525-531; Burada en dikkat çeken nokta Corbin'in Alamut'un İran İsmâ'ililiğini Farsça ile karakterize edildiğini belirtmesi ve bunun da bazı fikirleri elde edebilmek için kullanıldığını söylemesidir. Bu amaçlardan biri ise Sufizm'in göçmenler (refuge) ve özür (alibi) için ona büyük katkılar sağlamasıdır.

¹²⁶ Shakib, M. K. (2012). Iran's Inheritance and Contribution to the Civilization and Culture of Manhood over 2500 Years. *Global Advanced Research Journal of History, Political Science and International Relations*, (Vol.1 (3)), 68-69.

tercüme ettiler. Fakat Araplar İran'ı işgal ettiklerinde Farsça öğrenmediler tersine İranlılar Arapça öğrendiler. Ve İran edebiyatı Araplar üzerinde çok az etkili oldu¹²⁷. Bu durum İran Medeniyeti'nin Arap Medeniyeti'ne göre daha aşağıda olmasından değil, bir din ortaya çıkaran bir toplumun diğer toplumlar üzerindeki etkisi şeklinde de açıklanabilir. Bununla birlikte, İslamiyet'le birlikte birçok saha (Afrika gibi) Araplaşırken, sadece İranlılar ve Türkler İslamiyet'i benimsemiş olmalarına rağmen milli benliklerini korumayı başaramışlardır. Bu durum, Türk ve İranlıların yüksek bir medeniyete sahip olmalarından ileri gelmektedir.

Sonuç

Yukarıda özet şeklinde verilmeye çalışıldığı gibi, iki farklı oluşum iki farklı kökenden gelmekteydi. Geldikleri Coğrafi köken her birinin üzerinde güçlü etkiye sahip olarak onları sistematize etmişti. Onlara kimlik kazandıran bu unsurlar güçlenmelerine sebebiyet vermiş ve böylece kendi dönemlerinde en önemli yapıtaşlarından biri olmayı başaramışlardır. Coğrafi olarak belirli bir kimlik kazanan bu iki oluşum arasındaki en büyük fark yaşadıkları bölgelerin farklılığına bağlı olarak farklı yaşam ve algılayış tarzına sahip olmalarıdır. Türkler içerisinde bulundukları demografik şartlara bağlı olarak göçmen bir yaşam tarzı ile savaşçı bir karakteri bünyelerinde barındırmışlar ve bu becerilerini de askerî alanda geliştirmişlerdir¹²⁸. Bununla birlikte Semerkant ve Buhara bölgelerinde olduğu gibi gelişmiş bir medeniyeti de içlerinde harmanlayabilmişlerdir. İran kimliğinin ise daha çok yerleşik bir yapıdan geldiği göz önüne alındığında daha sistematik bir karaktere sahip oldukları görülecektir. Bölgede kurulmuş gelişmiş medeniyetler onların siyasal olarak güçlü fikrî alt yapı oluşturmalarına olanak sağlamıştır. Böylelikle İslam medeniyeti içerisinde farklı alanlarda ilerleme göstermiş, farklı kimliklere ve anlayışlara bürünmüş olan iki büyük medeniyet ortaya çıkmıştır¹²⁹. Bu yüzden her iki tarafında birbirlerini anlamaları güç bir hal almıştır.

¹²⁷ <http://shahab.pe.wvu.edu/OtherFiles/IRAN-in-History.pdf>, (ET 12.08.2015).

¹²⁸ Türklerin askerî alandaki faaliyetleri için bkz: Koca, S. (2002). Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı, *Türkler*, (2), 149.

¹²⁹ Burada şu da belirtilmelidir ki, hem Türkler, hem de Persliler sadece kendi alanlarında değil, birbirlerinin uzmanlık alanlarında da gelişme göstermişlerdi. Türkler ilim dünyasına birçok katkı sağlayarak (Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde olduğu gibi) dünya bilim hayatında katkılarda bulunurken İran'da eski göçebe yaşam tarzından kaynaklanan bir anlayış ile savaşçılık alanında da başarı elde etmişlerdir.

1.1.4. Ekonomik nedenler

Bu mücadelenin belki de en göz ardı edilen yönü ekonomik nedenlerdir. Bir mücadelede hangi tarafın daha güçlü, daha hırslı ve en önemlisi daha haklı olduğunu belirleyen yön ekonomidir. Burada “daha haklı” ifadesinden kasıt, tarihsel süreçler içerisinde taraflar arasında meydana gelen mücadelede her zaman ekonomik gücün daha önemli olduğunun bilincinde olunmasından kaynaklanmaktadır. Parasal fon sayesinde gruplar kendilerine taraftar toplamış ve taraftarlarının çokluğu ile kendi haklılıklarını ve zaferlerini ilan etmişlerdir. Bu yüzden ekonomik nedenler gruplar arasındaki mücadelede her zaman son sözü söyleyen kısım olmuştur. Bu çerçeveden bakıldığında her iki tarafında ekonomik nedenlerini teker teker ele almak konunun açıklığa kavuşması açısından önemli bir husus olacaktır.

1.1.4.1. Büyük selçuklu cephesi

Büyük Selçuklu Devleti’ndeki ekonomik kaygı mali bir kazanç sağlamaktan ziyade ellerinde var olan gelirin devlet bütçesine kesintisiz olarak aktarılmasından kaynaklanmaktadır. Selçukluların kendilerine böyle bir gaye edinmelerinin en büyük nedeni; Bâtınîlerin Selçuklu vergi ve diğer ekonomik kaynaklarına göz dikmiş olmalarından ileri gelmekteydi.

Kendi inançlarını Selçuklu toprakları üzerinde yaymayı amaçlayan Bâtınîler, davetlerini kabul eden halktan hem vergi almışlar hem de zorla mal ve mülklerine el koymuşlardır. Bu yüzden Selçuklu Sultanları kendilerine ait köylerden maddi tasarruf elde edemedikleri gibi köylüler de mâli bir çöküntü yaşamışlardır¹³⁰. Bu tehlikenin önemini kavrayan Selçuklular, gidişatı değiştirmek için tedbir ve önlemler almak durumunda kalmışlardır.

Selçukluların almak durumunda kaldığı bu tedbir ve önlemlerin mühim sebepleri vardı. Siyasî hâkimetinin zedelenmesinin yanı sıra Ekonomik olarak bir bunalıma doğru yol almaktaydılar. Çünkü hem halktan vergi toplayamıyor hem de zirai, tarımsal ve insan gücünü kaybetmiş oluyorlardı. Böylece tarım ve hayvansal ürünlerde bir pahalılık durumu ortaya çıkıyor ve devlet sirkülasyonu yeterince sağlayamıyordu. Malları ellerinden alınan köylüler işsiz durumuna düşüyor, devlete katkıda bulunamadıkları gibi, içerisinde

¹³⁰ Arayancan, A.A. (2008). Nizârî İsmailîlerin Gelir Kaynakları. *Selçuk Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (S.26), 235.

bulundukları maddi sıkıntılardan dolayı devlet için tehlikeli bir duruma gelebiliyorlardı. Böylece devlet, ekonomik fitilden kaynaklanan bir girdabın ortasında kendini bulabiliyordu.

1.1.4.2. Bâtınî cephesi

Bâtınîler Selçuklu yapısıyla baş edebilmek için düzenli bir gelir kaynağına ihtiyaç duyacaklardır. Bunun iki büyük ve önemli nedeni vardı. Bunlardan ilki, amaçlarına ulaşabilmek için gerekli olan ekipman ve silahın temin edilmesi ve Alamut kalesinde yaşayan müritler için alınması gereken zaruri ihtiyaçları kapsamaktaydı. İkincisi ise, halkı kendi taraflarına çekebilmek için paranın gücünden yararlanmaktı. Çünkü özellikle maddi durumu yetersiz olan halk tabakası Alamut ile diğer kalelerde kendilerine vaat edilen maddi rahatlığa bel bağlayarak bu grubun bir üyesi olmak isteyeceklerdir. Mesela İbnü'l-Cevzî, egemenliğe meyleden ve fakir olanlar kişilerin maddi destekle kandırıldığını söyler¹³¹.

Alamut kalesinde yaşayan insanlar hakkında net ve açık bir bilgi elimizde olmamakla beraber bu kale içerisinde ikamet eden binlerce insan olduğu bilenen genel bir kanıdır. Ayrıca kalenin bulunduğu coğrafya da¹³² göz önüne alındığında buraya sağlanacak herhangi bir lojistik destek sanıldığı kadar kolay olmayacaktır. Bu çerçevede, bu insanların yaşesi ve onları hedefe yönlendirmek için ihtiyaç duyulan para bir şekilde karşılanmalıydı. Bu yüzden Büyük Selçuklu gibi zengin bir devlet bu sistemi kuranların gözünden kaçamayacak kadar göze çarpan bir mevkide olacaktır.

Böylece hedef ister direkt Selçuklu Devleti olsun ister tüm Sünnî Dünya olsun Bâtınîleri Büyük Selçuklu Devleti'nin düşmanı yapan hususlardan bir diğeri şüphesiz onlardan sağlayacakları ekonomik getirimdir.

¹³¹ İbnü'l-Cevzî, Telbîsü İblis, 145.

¹³² Alamut kalesi Kazvin'in güneydoğusunda, Elbruz dağlarının kalbinde yüksek ve neredeyse erişilmez bir kayalığın zirvesinde yer alır: Bassil, T. (2007), *Alamut Between the Paradise of Freedom and the Bastion of Terror*. Master Thesis, California State University Master of Arts in Humanities, USA,19-20; Hodgson, G.S.M. (1968). *The İsmâ'ili State. The Cambridge of Iran*,(5), England: Cambridge University Press, 431; Lockhart L and M. Hadgson (2008). *Alamût*. (çev. Süleyman Tülücü), A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*,(S.38),197-206; Togan, Z. V. (2001).*Alamut. DİA*, (2), 289.

Sonuç

Yukarıda da belirtildiği gibi iki grup arasında, türleri farklı olsa da, ekonomik sebeplerden dolayı da bir ayrışma söz konusuydu. Biri kendi çıkarlarını korumaya çalışıyor bir diğeri ise çıkar elde etmeyi hedefliyordu. Sonuçta ortaya çıkan bu tablo iki grubun birbirlerini düşman olarak görmeleriyle sonuçlanıyordu.

1.2. Bâtınîlerin Büyük Selçuklu Topraklarındaki Faaliyetleri

1.2.1. Alamut kalesinin ele geçirilişi ve teşkilatlanma

1.2.1.1. Alamut kalesinin ele geçirilişi

Alamut, Tahran'dan Kazvine giden yolun sağ tarafında, Kazvin'in Kuzeydoğu'sunda, Talakân nehri ile beraber, Şarhûd nehrini oluşturan Rûdhâne-i Alamût vadisi üzerinde, dağlar arasında bir bölgedir¹³³. Rivayete göre kale, Deylem krallarından biri tarafından inşa ettirilmişti. Ava çıktığı bir gün kral kartallarından birini salıvermiş, kartal da bu kalenin bulunduğu yere konmuş bunun üzerine kral, kayalığın stratejik önemini kavramış ve derhal buraya bir kale inşa ettirilmesini emretmiştir. Ve buraya Deylem dilinde “kartalın öğretisi”¹³⁴ anlamına gelen “Aluh Amut” ismini vermiştir. Kale, 860 senesinde bir Alevi hükümdarı tarafından yeniden inşa ettirilmiştir¹³⁵.

Bu kalenin Hasan Sabbah tarafından ele geçirilmek istenmesinin birçok nedeni bulunmaktadır. Bu nedenlerden biri; İran'ın her türlü muhalefet ve rejim karşıtı hareketlere müsait olmasıdır. Bunun da birçok sebebi vardır: Sünnî Abbasî krallığının zayıflaması, İran'ın politik çekişmeleri ve Selçukluların bu bölge üzerine uyguladıkları baskılar bunlardan birkaçıdır. Ama her ne kadar İran yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı mutsuz insanlarla dolu olmasına ve İsmâîlî Dâilerinin bu bölgedeki varlıklarına rağmen burada bir isyan girişimi çok tehlikeli bir harekât olacaktı. Çünkü daha önceki girişimler büyük kayıplarla, büyük yenilgilere neden olmuştu. Bu yüzden Hasan Sabbah alternatif bir

¹³³ Dozy, a.g.e., 250; Özeydin, A. (1997). Hasan Sabbâh. *DİA*, (16), 336-337; Togan, a.g.m., 289.

¹³⁴ Bazı araştırmacılar, ikna edici olmayan bir şekilde kalenin adını “kartal yuvası” diye tercüme etmektedirler.

¹³⁵ Anıl, a.g.e., 230; Cüveynî, Ata Melik Alaaddin (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*. (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yayınları, 549; Kaygusuzi, İ. (2004). *Hasan Sabbah ve Alamut*. İstanbul: Su Yayınları, 21; Lewis, a.g.e., 64; Özeydin, Hasan Sabbâh: 336.

yol geliştirmiş ve Selçuklu etkisinin az olduğu, birçok eski İsmailîlilerin yaşadığı ve coğrafi olarak ulaşımın zor olduğu Kuzey İran bölgesine gitmişti¹³⁶. Kalenin stratejik yapısına vurgu yapan Hodgson da; Alamut'un dağlar arasında konuşlandığını bu yüzden de Alamut'ta rahat hüküm sürülebileceğini belirtir. Öte taraftan; Alamut'un Kazvin ve Hazar kıyısına yakın olduğu, buraların ise Rudbar'ın kontrolü altında bulunduğu ve tüm Irak-ı Acem toprakları ve Hazar Bölgesi'ne saldırıda bulunmaya müsait bir konumda olduğunu yazar. Ek olarak, bölgenin Deylem hâkimiyetinde uzun süre kalmasının bölgeyi iyice Şia doktrinine yaklaştırdığını, bu yüzden Hasan Sabbah'ın giriştiği bu başkaldırının Alamut için bir ilk olmadığını ifade eder¹³⁷.

Hasan Sabbah'ın kaleyi nasıl ele geçirdiği konusunda ise iki yaygın iddia bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Hasan Sabbah'ın, Melikşah'ın Şia bölge valisi Hüseyin Mehdi ile buluşup Alamut kalesini 3000 dinar'a satın almak istediğini belirtir. Mehdi onun bu kadar çok parayı bulamayacağını düşünüp teklifi kabul eder. Bunun üzerine Hasan, Girdkuh ve Damgan Dâisi Reis Muzaffer'e mektup yazıp ondan parayı bulmasını ister. Bu miktar kısa zamanda sağlanarak kale alınır¹³⁸. İkincisi; Hasan Sabbah Mehdi'den Alamut'ta üzerinde oturacağı bir sığır derisinin kaplayacağı kadar toprak parçası istemiş, o da kabul etmiştir. Hasan bu bir öküz derisini ince ince sıırım çekerek, tüm kaleyi kaplayacak duruma getirip kaleye sahip olmuştur¹³⁹. Bu rivayetlerin her ikisi de mantıki açıdan eksiklikleri içerisinde barındırmaktadır. İlki'nin en büyük açığı, bir valinin görevli olduğu bir bölgedeki kaleyi kendi isteği doğrultusunda karşılığı ne olursa olsun satamaz bir konumda olmasıdır.

¹³⁶ Bassil, a.g.t.,19-20.

¹³⁷ Hodgson, The İsmâ'îli State , 431.

¹³⁸ Daftary, Alamut Efsaneleri, 220-221; Hodgson, G.S.M. (1955). *The Order of Assassins*. USA: Mouton ve Co Press.; 49-50; Hodgson, The İsmâ'îli State ,430.

¹³⁹ Cüveynî, a.g.e., 549; Daftary, İsmailîler tarihleri ve öğretileri,479; Hodgson, The İsmâ'îli State,430; Hodgson, *Assasins*, 48-49-50; İbnü'l-Cevzî (2005). *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem, el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler*. XXVI, (çev. Ali Sevim),Ankara: TTK Yayınları, 149; Kaygusuz, a.g.e., 20;. Hodgson bu makalesinde bir ödeme yapıldığını belirtir ama miktar vermez (Hodgson, *Assasins*, 430) İbnü'l Esir; Alamut kalesinin Hasan Sabbah kaleye geldiği zaman ki hakiminin Alevi olduğunu belirtir ve “ (Alevi lider) *Hasan-ı Sabbâh hakkında hüsnü zan besliyor, uğur sayarak onun yanında oturuyordu. Hasan işini sağlama bağlayınca, kaledeki Alevi'nin yanına girdi ve ona: «Bu kaleyi terket.» dedi. Alevi onun latife yaptığını sanarak güldü; bunun üzerine Hasan-ı Sabbâh adamlarına onu kaleden uzaklaştırmalarını emretti, onlar da Aleviyi Dâmgân'a sürdüler. Hasan-ı Sabbâh Alevi'nin parasını verip kaleyi ele geçirdi*”, ifadelerini kullanır (Esir, a.g.e.,X, 259-263) İbn'ül Cevzi, Telbis'ül İblis adlı eserinde Alamut kalesini “Deyle Ruzebut” diye tanımlar ve kalenin sahibini Melikşah'ın arkadaşı Kemmah olarak belirtir. Kalenin alış fiyatı olarak da bin iki yüz dinar olarak verir (İbnü'l -Cevzî (2011). *Telbîsü İblis*. (çev. Mehmet Ali Kara), İstanbul: karınca-Polen Yayınları,1499.) Cüveynî, Alamut kalesi yöneticisine bir Dâi gönderildiğini ve orada propaganda yaparak kaleden bazı kimselerin mezhebe girmeyi kabul ettiklerini yazar. Daha sonra Alevi Mehdi mezhep taraftarlarının hepsini kaleden çıkarıp, burasının Sultan Melikşah'a ait olduğunu söyler ve kale kapısını sıkıca kapatır, ifadelerini kullanır. Bu kişilerin içeriye ise uzun tartışmalar akabinde tekrar girdiğini ve sonra Dâi'nin sözünden çıkmayarak kaleden hiç dışarı adım atmadıklarını belirtir: Cüveynî, a.g.e., 549

İkincisinde ise bir sığır derisinin bir kaleyi kaplayacak şekilde genişletilmesinin imkânsızlığına dayanmaktadır. Bu yüzden kalenin nasıl ele geçirildiği hakkında elimizde sahih bilgiler bulunmamaktadır.

Bu konu hakkında Hodgson ve Al Âmin'in görüşlerini kullanan T. Bassil, Hasan Sabbah'ın başarılı olmasını üç nedene bağlamaktadır. İlki, onun Kuzey İran'ın coğrafik özelliklerini iyi kullanmasıdır. Çünkü bu bölgede aynı zamanda birçok İsmâili yaşıyor ve böylece buraya hem düşünsel hem de askerî bir saldırının vuku bulması zor görünüyordu. İkincisi, Hasan Sabbah'a körü körüne bağlı olanlar, sonuncusu ise, güzel bir şekilde şehirlerdeki İsmâililerle bağlantıya geçmeyi kolaylaştıran ve halk ile askerî güçleri büyük oranda motive eden Dâi sistemidir. Bu açıklamadan sonra tez yazarı, Hodgson ve Al Âmin'in en büyük önemi coğrafi koşula verdiğini söylemektedir. Daha sonra ise Hodgson'un ilginç bir fikrinden bahsetmektedir. Ona göre Hasan Sabbah'ın Alamut'ta uyguladığı bu sistem Hz. Muhammed'in kullandığı sistemden gelmektedir. Muhammed'in Mekke kuşatması başarısız olduktan sonra, Peygamber kendisine inanan birçok insanla birlikte Medine'ye gitmiştir. Bu nüfusun çok az bir kısmı Hz. Muhammed'in kurallarına boyun eğerken bazıları O'nun mesajını değiştirdiler. Muhammed burada gerçek inançlı bir cemiyet oluşturmak için, bir müttefikler kombinasyonu yaratmayı ön gördü. Bunu ise aşiretlerle, Mekke ticaretine baskınlar yaparak ve Mekke ile peşinen bir savaş girişerek gerçekleştirdi. En azından Mekke'yi ele geçirerek kendi krallığını genişletti ve daha sonra ise bu Müslüman öncüsü fetihler yaptı. Alamut'ta Hz. Muhammed dönemi Medinesi gibi birçok sığınmacının merkeziydi. Sadece bir tek fark vardı ki o da Hasan Sabbah'ın kırsal güce dayalı bir sistem kurmaya karar vermesiydi. Şüphesiz ki burada kurulacak olan kurulumun gizliliği ve güvenliği merkezdeki herhangi bir yerden daha sağlam olacaktı. Onun bu hedefi ise Alamut kalesine hâkim olmasıyla hayata geçmeye başladı¹⁴⁰.

Son olarak, kale hakkında genel bir bilgiye sahip olmak için kalenin tasvirlerini betimleyerek bilgi vermek istiyoruz. Bu konuda ilk olarak M. Polo'nun tasvirine başvuracağız: “ *şeyh* (Hasan Sabbah) *çok büyük iki dağın arasındaki çok görkemli bir vadide oturuyordu, hiç görülmemiş genişlikte ve güzellikte bir bahçe yaptırmıştı. Burada güzel bitkilerden, dünya'nın tüm çiçek ve meyvelerinden ve bulabildiği ağaçlardan bolca vardı. Hiç kimse'nin göremediği kadar güzel evler ve saraylar yaptırmıştı, çünkü hepsi yaldızlıydı ve dünyanın en güzel şeyleriyle süslenmişti ve duvar kaplamalarının hepsi*

¹⁴⁰ Bassil,a.g.t.,26-27

ipektir. Onlar için sarayların değişik cephelerinde duran, sayısız olağanüstü çeşme yaptırmıştı ve hepsinin içinde küçük arklar vardı, birinden şarap ötekilerden süt, diğerlerinden bal ve diğerlerinden de en berrak su akıyordu. Burada dünya'nın en güzel hanımları ve genç kızları yaşıyordu, bunlar her enstrümanı çalmayı, ahenkle şarkı söylemeyi gayet iyi biliyorlar, bu çeşmelerin etrafında her türlü diğer kadınlardan daha iyi dans ediyorlardı ve erkekleri sevip okşamanın ve onlara ayrıcalık göstermenin her çeşidini bilecek kadar iyi eğitilmişler. Görevleri, orada bulunan genç erkeklerle tüm zevk ve sefa'yı sunmaktır. Orada sayısız giysi, yatak takımı ve erzak vardı, arzu edilebilecek her şey vardı.” Daha sonra ise bahçenin Fedaîlere cennet olarak anlatıldığından, buraya sadece göreve gönderilecek erkeklerin ve Hasan Sabbah'ın kendisinin girebildiği ve bu kalenin çok iyi korunduğundan, bahçeye ise gizli bir kapıdan girildiğinden bahsetmektedir¹⁴¹.

Tüm bu bilgilerle beraber Marco Polo'nun gerçekten bu kaleyi görmüş olduğu tartışma konusudur. Birçok tarihçiye göre o bu kaleyi görememiş ve bilgileri etraftaki söylentilere göre oluşturmuştur. Çünkü onun bölgede bulunduğu 1273 yılında kale çoktan Moğollar tarafından altüst edilmişti (1256). Ayrıca burada ilk belirtilmesi gereken nokta, Marco Polo'nun bu bahçeye Hasan Sabbah ve göreve gidecek kişiler dışında hiçbir erkeğin giremediğini belirtmesine rağmen, hem kendisinin burayı nasıl gördüğünü ifade etmemesi hem de başkasından duysa bile bu kadar gizli bir şekilde gerçekleştirilen bu sistemin nasıl etrafa yayıldığını söylememesidir. Öte taraftan vermiş olduğu bilgileri eğer kale yıkıldıktan sonra halktan aldığı bilgiler ile oluşturduysa o zaman halk bu bahçe hakkında bu kadar detaylı bilgiyi nasıl biliyordu? Böyle detaylı bilgiler sadece bizzat orayı görmüş Fedaîler tarafından verilebilir ki bilindiği üzere göreve giden Fedaî çok nadiren hayatta kalabilirdi. Bu yüzden yukarıda verilen bilgilerin doğruluğu tartışmaya açıktır.

Kıssadan hisse alınması gereken nokta-i nazar şudur: Hasan Sabbah muhteşem bir bahçe yaratmıştır ama bunun içeriği belli değildir. Bu bahçe ise Moğollar burayı ele geçirdikten sonra gün yüzüne çıkarak halka yayılmıştır. Bu yayılma sadece bir söylenti şeklinde olup üç-beş kişi dışında (Fedaî ya da daha önce kalede yaşamış kişiler dışında) burayı gören olmamıştır. Oluşturulan bu bahçenin “Cennet” olarak kullanılıp kullanılmadığı da tartışma konusudur. B. Lewis bu bahçelerin oluşturulmasında Pers soylularının ve mistisizmin önemli bir etkisinin olduğunu ve Hasan Sabbah'ın bilerek bu geleneğe bağlı kaldığını

¹⁴¹ Dozy, a.g.e., 251-252; Polo, Marco (2003). *Dünya'nın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı*. (1), (çev. Işık Ergüden) İstanbul: İthaki Yayınları, 118-119.

söyler. Fakat özellikle Orta çağ tarihçileri¹⁴² ve Marco Polo ise buranın Cennet bahçesi olarak kullanıldığını yazarlar.

Hasan Sabbah Alamut'u ele geçirdikten sonra ise burayı ağır kurallarla yönetmiştir. Mesela oğlu Muhammed şarap içmekle suçlandığı için hemen onun ölümüne hüküm vermiştir¹⁴³ ve nefesli bir müzik aletini çalan birini sürgüne göndermiştir¹⁴⁴.

1.2.1.2. Teşkilatlanma

A.M. Sallâbi, Bâtınî teşkilat yapısını 7 derece'ye ayırır. Ona göre Birinci derece, davet başkanı veya baş davetçi (Hasan Sabbah); ikinci derece, önder davetçiler (baş Dâiler); üçüncü derece, davetçiler (Dâiler); dördüncü derece, davetçi yardımcıları; beşinci derece, eylemciler (Fedaî ve Lasikler); altıncı derece, destekçi üyeler ve son derece ise daveti kabul eden genel halk kitlesine aittir¹⁴⁵. Biz ise Bâtınî teşkilat yapısının genel bir görünüşünü vermekle yetineceğiz.

İmam (Hasan Sabbah)¹⁴⁶

Hasan Sabbah kimlerine göre ilk büyük terör örgütünün kurucusu, kimisine göre felsefi düşüncesini siyasî ve dinî yapıyla eşleştiren zeki bir zihniyet, kimisine göre de İran

¹⁴² Bu konuda Ş.M. Günaltay detaylı bir cennet bahçesi profili çizer: “ Bahçe, zor beğenen bir sanatkârın hata bulamayacağı bir güzellikte düzenlenmişti. Zümrüt rengindeki çimenler arasında öteye beriye dikilen çiçeklerin göz alıcı manzaraları, etrafa yayılan çeşit çeşit kokulara karışarak, insanı kendinden geçip sarhoş edecek bir etkiye sahipti. Ender rastlanan, kıymetli meyve ağaçlarının loş gölgeleri altında akan berrak sular, yeşillikler arasında birer gümüş şerit gibi uzanıp gidiyordu. Suni şelalelerin etrafa saçtığı sularda yansıyan ışık huzmeleri; biraz ötede gökkuşağı oluşturarak, koyu yeşil zemin ile açık mavi gökyüzü arasında bütün güzelliğiyle yedi renk resmediliyordu. Güzel sanatların insanı hayrete düşüren birer örneği olan havuzlarla, ışıktandırılmış fısıkiyelerin inşa tarzı, doğu mimarisinin en ince özelliklerini bünyesinde taşıyordu. Havuzların çevresindeki altın, gümüş, murassa ve billur kapların sudaki akisleri, bu güzelliğe başka bir güzellik katıyordu. Koruluklardan zaman zaman işitilen nağmeler, en güzel ve sevimli kuşların burada bulunduğuna işaret ediyordu. Saraylar doğu mimarisinin beğenilen birer abidesi durumundaydılar. İran, Arap, Hint, Mısır ve Bizans mimarilerinin en ince güzellikleri bu saraylarda görülebiliyordu. Köşklerin geniş salonlarında, bahçelerin göz alıcı çimenleri arasında dolaşan alımlı güzel kızların kusursuz hizmetleri bütün bu güzelliklere tasviri mümkün olmayan cazibeli bir güzellik katıyordu. Hasan Sabbah, İran ve Anadolu'da güzellikleriyle şöhret bulan, alımlı, en güzel hurilerini ve en parlak gulamlarını bir vesileyle bu cennete toplamıştı. Alamut cennetinin hûri ve gülmanlarına tabi halleriyle bedeninin en cazip kısımlarını gösterecek şekilde, değerli kumaşlardan, sık ve gayet ince kıyafetler giydirilirdi.” Günaltay M. Ş. (1997), (Hurâfâtın Hakikate) Hurâfeler ve İslâm Gerçeği, İstanbul: Marifet Yayınları, 171-172.

¹⁴³ Daftary. F. (2008). Alamut Efsaneleri. (Çev. Özgür Çelebi), Ankara: Yurt Yayınları, 169.221; Daftary, İsmaililer tarihleri ve öğretileri, 513.

¹⁴⁴ Dozy, a.g.e., 255.

¹⁴⁵ Sallâbi, a.g.e., 122-123.

¹⁴⁶ Ş. M. Günaltay Hasan Sabbah'ın kendisini en üst mertebeye koyduğunu ve “Şeyhü'l Cebel” unvanını aldığını ifade eder.

Kültürü'nü sonuna kadar savunan bir kahramandır. Ama tüm bu çelişkili algılara ek olarak onun hayatı ile ilgili çeşitli söylentiler de mevcut bulunmaktadır.

Hasan Sabbah'ın doğum yeri hakkında çeşitli iddialar vardır. Bu konuda bize ilk bilgiyi Ata Melik Cüveynî vermektedir: “Sergüzeşt-i Seyyidinâ” adını verdikleri Hasan Sabbah hakkında bir kitap bulduğunu belirten “Tarih-i Cihan Güşa'nın yazarı onun aslen Hımyer kabilesinden olduğunu, babası, Yemen'den Kufe'ye, oradan Kum'a, Kum'dan Rey'e gelerek, oraya yerleştiğini ve Hasan-ı Sabbah orada dünya'ya geldiğini söyler¹⁴⁷. Ş. Günaltay Hasan Sabbah'ın “Mülûk-î Hamiriye” sülalesine mensup olduğunu söyler¹⁴⁸. B.Lewis “Haşîşiler”, F. Daftary “İsmâililer”, M. Hodgson “The order of the Asssassins adlı eserlerinde Hasan Sabbah'ın doğumunun hemen akabinde Rey şehrine yerleşildiği belirtilmektedirler¹⁴⁹. Mîrhând, Nizamü'l-Mülk'e dayanarak Tuslular'ın onun Hımyerî asıllı olduğu iddiasını kabul etmeyerek ve atalarının Tûs'a bağlı bir köyde oturduğunu söylediklerini belirtir¹⁵⁰. İbnü'l Esir de Reyli olduğunu ifade etmektedir¹⁵¹. Başka bir iddia'ya göre de, bir gün ona adamlarından birkaçı atalarının soy kütüğünü hazırlamış fakat o bu kütüğü beğenmemiş gibi davranarak suya atmıştır¹⁵². Bu yüzden onun soyu hakkında kesin bilgiler mevcut bulunmamaktadır.

Âlim kişiliğiyle tanınan babası Ali b. Muhammed İmamiye Şia'sının önde gelen isimlerinden biriydi. Oğlunun eğitimiyle yakından ilgilenmiş; özellikle felsefi ilimler, kelam, mantık, fıkıh gibi sahalarda donanımlı bilgiler kazanmasını sağlamıştır¹⁵³. 17 yaşına kadar Oniki İmamcı Şii eğitimi almış¹⁵⁴, ancak On Yedi'sinde Dâi Âmir Darrin'den ders

¹⁴⁷ İlhan, A. (1987). Hasan Sabbah, *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*. İstanbul: Tercüman Tesisleri, 87; Ateş, A. (1954). Gâzâlinin Bâtînîlerin Belini Kıran Delillileri. *AÜİFD*, III/1-2, 25; Bassil, a.g.t., 18, Cüveynî, a.g.e., 547; Çağatay Neş'et, Çubukçu İ.A. (1965). *İslam Mezhepleri Tarihi*. I, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 70; Daftary, F. (1999). *The Ismâilis: Their history and Doktrines*. England: Cambridge University Press, 336; Ocak, A. (2002). *Selçukluların Dini Siyaseti*. İstanbul: Tatav Yayınları, 213; Günaltay, İslâm Gerçeği, 162.

¹⁴⁸ Günaltay, İslâm Gerçeği, 162.

¹⁴⁹ Daftary, İsmaililer tarihleri ve öğretileri, 475; Hodgson, Assasins, 43; Halm, a.g.e., 59; Lewis, a.g.e., 56; Usta, A. (2006). Müslüman-Haçlı Mücadelelerinde Haşîşiler. *İ.E.F. Tarih Dergisi*, (S. 44), 3. Lewis Hasan Sabbah'ın Kum şehrinde doğduğunu söyler (Lewis, a.g.e., 56) Usta ve Halm da Lewis gibi Hasan Sabbah'ın Kum şehrinde doğduğunu belirtir: Halm, a.g.e., 59; Usta, a.g.m., 3.

¹⁵⁰ Özaydın, Hasan Sabbâh, 347.

¹⁵¹ İbnü'l Esir (1987), *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't Târih Tercümesi*. (çev. Abdülkerim Özaydın), X, İstanbul: Bahar Yayınları, 260; Kafesoğlu, İ. (1973). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 122-123. Kafesoğlu ise inanılır birkaç kaynaktan onun Horasanlı olduğunu gördüğünü belirtmekle beraber, Reyli olduğu iddialarının da kuvvetli olduğunu söylemektedir: Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devri (a), 122-123.

¹⁵² Cüveynî, a.g.e., 547.

¹⁵³ Dozy, a.g.e., 246-247; Özaydın, Hasan Sabbâh, 347.

¹⁵⁴ Bu konuda Dozy onun ilk dönemlerde Sünnî bir eğitim aldığını bildirir: Dozy, a.g.e., 249.

alıp, İsmâîli davasına katılmıştı. İsmâîli davası üzerine, propagandistler tarafından birçok kitaplar okutulup, eğitim dereceleri başarıyla tamamlatıldıktan sonra İmam Cafer oğlu İsmâîlin İmamlığının ve onun ardıllarının yasallığına inandırılmıştır¹⁵⁵. Emir Zerrab ile tanıştıktan sonra ise düşünceleri değişmeye başlayacaktır¹⁵⁶. Değişen bu düşüncelerinin neticesinde ise Bâtınî mezhebini oluşturacaktır.

Yapısı gereği, İran ve Şia mezhebini yeniden canlandırma düşüncesiyle ortaya çıkan Bâtınîlerin hiyerarşik yapısında kendilerine temel oluşturan Şia ve İran ekolünden koştukları görülmektedir. Bu durum kaçınılmaz bir sonuç olarak yorumlanabilir. Çünkü gerçek bilgiye ulaşabilenlerle bilgileri sınırlı tutulanların birlikte yaşadıkları bir ortamda, insanlar arasında eşitliğin düşünülmesi olanaksız olmakla beraber, gerçek bilgiye tamamen ulaşmış olanın mutlak egemenliği altında otoriter bir yönetimin kurulması da kaçınılmazdı¹⁵⁷. Aslında fikrî temellerinin daha detayına gidilirse, İmam'a bağlılık olarak adlandırılan böyle bir yapılanma, İmam'ın evrenin ve insanın varoluşu ile ilgili bilgileri bilebilmesinden dolayı ona bu unvanın verilme ihtimalinin yüksekliği dikkatleri çekecektir. Bu inancı Eski Pers Kültürü'ndeki "Altın Soy" ve Şia'daki "Günahsız İmam" vasıflarından aldığı düşünülen Bâtınîliğe sadece bunları harmanlayıp ortaya siyasî bir lider çıkarması kalıyordu. Bu eşitsizlik yapısı dinî kisve ile öyle bir karıştırılacaktır ki müritler İmamların sahip olduğu bilginin herkes tarafından bilinmesinin onu kirleteceği fikrini benimseyecek ve İmam'ın üstün bir mertebeye gelmesine yardımcı olacaklardır. Böylece İmamla müritler arasında bir uçurum çizilmiş olunacaktır.

Görüleceği gibi, tarihsel süreçte, Osmanlıdan önce, hiç görülmemiş bir şekilde sosyal yapıda eşitliğe vurgu yapan sistem¹⁵⁸ kademe kademe eşitsizliği de beraberinde getirmekteydi. Bâtınîlikteki eşitlik anlayışı sadece halk veya mürit tabakasında geçerli olup onları tek tip insanlar kümesi olarak görmekteydi. İmam olarak adlandırılan Hasan Sabbah ise bu sistemin en tepesinde olup bu oluşumun lideri konumundaydı.

¹⁵⁵ Dozy, a.g.e., 249; Kaygusuz, a.g.e., 17.

¹⁵⁶ Dozy, a.g.e., 249.

¹⁵⁷ Anıl, a.g.e., 155.

¹⁵⁸ Bausani, a.g.t. 286. Yazar Anti-Şia yanlısı olan kitaplar da (*Fada'ih al rawâfid*) Şia propagandacılarının genellikle alt sınıf halkına ve ihmal edilmiş veya önemsenmeyen esnaflar arasında ,ki bunlar bu kitaba göre "dahriyya"dır yani metaryalisttir, işlediğini belirtir.

Dâiler (Propagandacılar)

Dâi'nin eğitimi bu başlık altında incelenmesi gereken en önemli konudur. Çünkü davet sisteminin temel yapıtaşını oluşturdıkları ve halkı ikna kabiliyetiyle oluşuma kattıkları için bu kişilerin bedensel ve bilgisel eğitimlerine sadece Bâtınî süreçte değil İsmâili oluşumunun tüm evresinde önem verilmiştir. Onlara göre Dâi'nin zeki, anlayışlı, sağlam duygulu, ileri görüşlü, bir kimsenin dış görünüş ve fiziki yapısına baktığında karakterini kavrayabilen yetenekte olması gerekir¹⁵⁹. Bu koşulları sağlayan Dâi iyi bir eğitim almalıdır ki dinî ilimlerin vasfını inananlarına taşıyabilsin. İsmâiliyye mezhebî açısından o, hem "zahir" hem de "batın" ilimlerde yetkin bilgilere sahip olmalıdır. Aldığı bilgilerin alanını mümkün olduğunca kapsamlı tutmalı, böylece öğrencileri tarafından yöneltilen sorular karşısında kötü duruma düşmemelidir¹⁶⁰. Öğrenilmesi gereken "zahir" mevzular: Fıkıh, hadis ve haber ilimleri, rivayet ve isnad konuları, Kur'an ve tefsiri, i'rabü'l Kur'an, te'vil bilgisi, hitap ve tartışma (cedel) sanatı, dinî kıssalar şekilde sıralanabilir. Ayrıca Dâi değişik mezheplerin, bid'at ehlinin, inanmayanların, materyalistlerin vs. öğretilerinden de haberdar olmalıdır. Dâi'nin Bâtınî ilimler açısından donanımı, kozmoloji, fizik, tabiat tarihi gibi ilim dallarını da içeren dünyanın fiziki boyutu ile ilgili her şeyin bilgisini içermelidir. Ayrıca felsefe, mantık gibi soyut konularla ilgili disiplinler de bu alana girer. Ek olarak Dâi'nin âfâk ve enfüs (dış ve iç âlem) ile ilgili daha çok te'vile dayanan mevzularda, ilahi mertebeler (el-hudûd'ul ulviyye) ve sudûr felsefesinde, psikoloji ve din felsefesinde derin bilgisi olmalıdır. Dâi, İsmâilli imamların hayatlarını bilmeli ve kendisinden önceki meşhur Dâilerin faaliyetleri hakkında bir görüş sahibi olmalıdır. Genel olarak o, tam bir ansiklopedist olmalıdır. İyi yazabilmeli, bunu yaparken mantıklı çıkarımlarda bulunabilmelidir. Dâi'nin aynı zamanda edebiyatı da bilmesi şarttır. Çünkü edebiyat ilime eşlik etmezse o ilim, gerekli olan zarafet ve incelikten sahibini yoksun bırakır. Bu zarafet, karşı tarafta bir takdir hissi uyandırır ve onları cezpt eder. Genel olarak Dâi, maddi ve manevi âlem ile ilgili konuları ele değerlendirebilecek kapasitede bilgi ve kültür sahibi olan bir aydın olmalıdır. O, öğrenmeye ve ilmî sohbetlere düşkün bir insan olmalıdır ve bu özellikteki insanları kendine arkadaş olarak seçmelidir. O, öğrenmeyi ve öğrenciyi himaye etmeli, isterse yoksul ve kötü giyimli birisi olsun ilim ehline karşı her zaman saygısını ve nezaketini eksik etmemelidir¹⁶¹. Dâiler, Bâtınî harekâtını dış dünyaya sürekli açık tutacak,

¹⁵⁹ İmam-ı Gazzali (1993).*Bâtıniliğin iç yüzü*. (çev. Avni İlhan), Ankara: TDV Yayınları, 13.

¹⁶⁰ Halm, a.g.e., 64.

¹⁶¹ Büyükkara, M.A. (1998).İsmâilî Dâi ve Fâtımî Da'vet. *İlam Araştırmaları Dergisi*,III, 17-18. Daha detaylı bilgi için bkz : Halm, a.g.e., 41-56.

uyanık, zeki, hisleri kuvvetli, gerçek feraset sahibi, görünüşe ve zahire bakarak batınların farkına varan kişiler olmalı¹⁶² ve en önemlisi yaşadığı toplumla tamamen kaynaşmış olmalıdır¹⁶³. Bunlara ek olarak Sallâbî'ye göre;

1. Şahsiyetinin ve karakterinin zayıflığından dolayı kendisine dayatılanların aksine ve geleneklere zıt olan şeyleri kabul etmesi için tuzağa düşme ümidi bulunan kimseleri diğerlerinden ayırt edebilme,
2. Zahirleri ifade etmek ve batınlara döndürebilme hususunda güçlü bir hafızaya, kuvvetli bir his ve tatmin gücüne sahip olma,
3. Davet ettiği kimseyle konuşmaya geçmeden evvel onun eğilimlerini araştırabilme¹⁶⁴, vasıflarına sahip olmalarına dikkat edildiğini ifade eder.

Dâilerin bu tür sıfatlara sahip olması için ise onları eğitecek bazı okulların açıldığı bilinmektedir. “Dârü'l-Hikme” adı verilen bu okulların ilki Ubeydullah el-Mehdi döneminde faaliyete geçmiş ve sonra diğer Fâtımî halifeleri tarafından yaygınlaştırılmıştır¹⁶⁵.

Fedaî ve Lasikler

Bâtînîyye bir devlet sistemini net bir şekilde icra edemediği için askerî yapılanması da devlet oluşumlarında görülen askerî organizasyonlardan oldukça farklıydı. Böylece onlar “Fedaî” olarak adlandırılan bir sistem kurarak bu teşkilatın ilk örneğini meydana getirmişlerdir¹⁶⁶.

Fedaî kelimesinin anlamına baktığımız zaman, sözlükte “*esir düşen kimseyi belli bir bedel karşılığında kurtarmak*” anlamına gelen **Fida** mastarının ism-i mensubu olan **Fidai** (**Fedaî**) daha çok dinî ve siyasî toplulukların düşmanlarını ortadan kaldırmak için yetiştirildikleri, hayatlarını feda etme korkusu olmayan kişi veya gruplar için kullanılır¹⁶⁷. Lasikler ise Fedaî adaylarına denmektedir¹⁶⁸ ki bunlar belirli bir yöntem hakkında çok

¹⁶² Sallâbî, a.g.e., 126.

¹⁶³ Halm, a.g.e., 66.

¹⁶⁴ Sallâbî, a.g.e., 127.

¹⁶⁵ Sallâbî, a.g.e., 127.

¹⁶⁶ Bazı tarihçiler Fedaî teşkilatına benzer bir sistemin Hariciler tarafından kurulduğunu söylerler.

¹⁶⁷ Yazıcı, T. (1996). Fidâî. DİA,(13), 53.Fedaîlerle ilgili detaylı bilgi için bkz: İlhan, Hasan Sabbah, 87; Özeydin, Hasan Sabbah, 347-350; Öz, M. (1996). İsmailiyye. DİA, (23), 128-133.

¹⁶⁸ Dozy, a.g.e.,252; Günaltay, İslâm Gerçeği, 170.

yüzeysel bilgi sahibi olan kişilerdir. Lasikler, eğer şeyhin dikkatini çekecek cinayet işlerlerse Fedaî derecesine yükselirlerdi¹⁶⁹.

Kelime tanımı verildikten sonra bu kişilerin özellikleri incelenecek olunursa, karşımıza çıkan ilk elementin mensubu oldukları tarikatın içeriğini ve dinî doktrinini tam olarak bilmemeleri gelmektedir. İkincisi ise, bu bilgi eksikliğine rağmen kendilerini her türlü şart ve koşulda feda etmeye hazır grup olmaları dikkat çekici bir husustur. Peki neydi bu insanları bu kadar gözü kara bir şekilde ölüme gitmeye iten sebep? Çoğu Sünnî bakış açısına sahip tarihçiye göre; onları bu derece korkusuz yapan kullandıkları haşhaş ve inandırıldıkları sahte cennet algısıdır¹⁷⁰. Hatta bu yüzden bazı Fedaî aileleri çocuklarının geri dönmesini istemezlerdi¹⁷¹. B. Lewis'e göre ise, bu durumun nedeni ne haşhaş ne de inandırıldıkları cennet algısıdır, esas önemli olan onların sıkı bir şekilde tarikat ve inançlarına olan bağlılıklarıdır¹⁷². F. Daftary de Fedaîlerin haşhaş kullandıkları iddialarına karşı çıkar ve onları “genç ve adanmış insanlar” olarak yorumlar¹⁷³.

B.Lewis'in ortaya attığı yukarıda belirtilen düşüncesinin bazı yanlış yönleri bulunmaktadır. Çünkü dinî ve düşünce sistemlerini net bir şekilde bilmeyen bir grubun içerisinde

¹⁶⁹ Günaltay, İslâm Gerçeği, 170.

¹⁷⁰ Hodgson, The İsmâ'îli State, 443. Özaydın Onların en büyük özelliklerinin itaat olduğunu belirtir ama açıklama yapmaz., Özaydın, A. (2001). *Sultan Berkiyaruk Devri Selçuklu Tarihi (h. 485-498/m. 1092-1104)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 85.

¹⁷¹ Sanaullah, M. F. (1938). *The Decline of The Saljuqid Empire*. India, University of Calcutta Yayınları, 61; Özaydın, A. (1995). Berkiyaruk Devrinde Bâtınilerle Yapılan Mücadeleler. *Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağan*, 179. Bu duruma örnek olarak: Kaynakların aktardığına göre Aksungur'a saldıran Bâtıniler hemen öldürüldü; ancak Bâtinilerden Azaz'a bağlı bir genç kaçarak kurtuldu. Bu gencin yaşlı bir annesi vardı. Aksungur'un ve ona saldıranların öldürüldüğünü duyunca oğlunun şehit düştüğünü düşünerek gurur duymuş, çok sevinerek en güzel elbiselerini giyip süslenmişti. Fakat birkaç gün sonra oğlunun sağ salim kendisine geldiğine görünce üzüntüsünden ne yapacağını şaşırmış, saçlarını yolup yüzüne kınalar yakmıştı: İbnü'l-Adîm (2005). *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb, İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler*, (çev. Ali Sevim) Makaleler, (II), Ankara, Ankara: Berikan Yayınları, 773, Dozy, a.g.e., 253.

¹⁷² Lewis, a.g.e., 188; İsmail Kaygusuz ise daha farklı bir düşüncede olup Fedaîlerin her vakit yanlış ifade edildiklerini ileri sürer: Kaygusuz, a.g.e., 28-31, Marco Polo ise bu durumu şu şekilde anlatır: “Şeyh, bu dağın sakinlerinin, on iki ile yirmi yaş arasındaki tüm oğlan çocuklarını yakınında, sarayında tutuyordu; Kimi zaman kendisine savaş açan ya da düşmanı olan bir beyi ortadan kaldırmayı dilediğinde, bu gençlerden bazılarını gizli cennete koyuyor, onlara içecek içki veriyor ve onlar da içer içmez hemen uyuklamaya başlıyorlardı. Bahçeye taşınan gençler uyanıp da kendilerini bu kadar harikulade bir yerde bulduklarında Şeyhin her istediğini yapmaya hazır hale geliyorlardı. Şeyh, cennette bulunmuş olan genç delikanlılardan çoğunu, civar bölgelerde çok uzak olmayan bir mesafeye gönderir ve onlardan tarif ettiği falanca adamı öldürmelerini isterdi. Bunun üzerine gençler anında giderler ve efendilerinin söylediğini yaparlardı. Bu işten sıyrılanlar ya saraya geri dönerler ya da katledilirlerdi. Bazıları suikastı gerçekleştirdikten sonra yakalanırdı ve yakalananlar, kısa süre sonra cennette olacaklarını düşünerek ölmekten başka bir şey dilemezlerdi.”: Polo, a.g.e., 118-121.

¹⁷³ Daftary, Alamut Efsaneleri. 61-62. Daftary, Bâtınîlerin İslami kaynaklarda “Haşhaş” ismi ile anılmalarının sebebini Halife el-Amir adına Mısır'daki Fatîmî sarayında 1123 yılında kaleme alınan Nizari karşıtı, eleştirel bir mektup olduğunu iddia eder. Daftary, Alamut Efsaneleri, 144-145.

bulundukları oluşuma körü körüne bağlı oldukları düşünülemez. Daha önce de belirtildiği gibi, Alamut'ta sahte bir cennetin var olup olmadığı sahil ve açık bir konu değildir bu yüzden Sünnî tarihçilerin dediği gibi Fedaîlerin sahte cenneti arzu ettikleri için korkusuzca ölüme gittiklerini söylemek böyle bir cennetin varlığını kabul etmek olacağı için bu iddianın ortaya atılması da gerçekçi olmayacaktır. Haşhaş ise mevzuuya bir nevi gerçeklik payını katan kısmı oluşturmaktadır. Haşhaş tohumunun yetiştirilme alanının geniş ve erişiminin kolay olması onun bu tür bir amaç için kullanılma olasılığını artırır. Haşhaş vücudun direncini düşürecek ve ona olan bağılılığı arttıracak için Fedaî her şeyi göze alarak bu tohumun da etkisiyle verilen görevleri eksiksiz yerine getirebilirler. Nitekim İbnü'l Cevzî tarikata katılacak kişiler için davetçilere “ *onlara badem, bal ve Şuniz adlı bir yiyecek yedirin; ta ki sarhoş olup beyinleri açılsın*”, der. Buradaki Şuniz bugün çörek otu şeklinde karşımıza çıkmakla beraber yazarın haşhaş ve çörek otunu karıştırmış olma ihtimali de yüksektir¹⁷⁴.

Fedaîlerin adam öldürme yöntemleri ise çeşitlilik göstermekle birlikte kendi imzalarını üzerlerinde taşıyan bir tarzı da içermektedir. Örneğin; eğer onlar birilerini tehdit etmek istiyorlarsa, o kişilere ya bir mektup gönderirler ya da girilmesi zor ikametgâhlarına veya çadırlarına girip üzerine bir uyarı yazısı ilişitirerek yere bir hançerle saparlardı¹⁷⁵. Bunu gören devlet erkânı ya da koruma bu notun Fedaîler tarafından gönderildiğini anlardı. Belirlenen hedefin ise öldürülmesi genelde hançer kullanılarak yapıldı. Bu hançerin ucu ise genellikle zehirli olurdu. Öldürme olayının da uygun koşullar sağlanırsa açık havada yapılmasına özen gösterilirdi. Amaç yapılan saldırının herkes tarafından duyulmasına olanak sağlamaktı¹⁷⁶.

Görüleceği üzere büyük bir sistem kurmaya çalışan Sabbah elinde bulunan imkânın azlığı ve karşısına aldığı gücün büyüklüğü yüzünden geniş ölçekli bir ordu kuramamış ama birçok orduya eşdeğer Fedaîler yetiştirmeyi başarmıştır. Bu yüzden ki Hasan Sabbah ve Fedaîleri asla bir meydan muhaberesi içerisine girmemişler, düşmanlarını (ister Selçuklu erkânı ister yabancı uyruklu birisi ister kendilerine zarar veren ilim ve din adamı olsun) tek bir hamlede ve direkt şahıslarını hedef alarak öldürmüşlerdir. Bu durum ise Selçuklu

¹⁷⁴ Çağatay ve Çubukçu, a.g.e., 71-72; İbnü'l Cevzî, a.g.e., 150; Polo, a.g.e., 118-119, İbn Kesîr bal, ceviz ve şonizi ekmeği yedirilerek kişilerin mizacının bozulduğunu belirtir: İbn Kesîr (1995). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. (12), (çev. Mehmet Keskin), İstanbul: Çağrı Yayınları, 310.

¹⁷⁵ Hasan, a.g.e., 336; Yazıcı,a.g.m.,53. Hatta İbrahim Hasan bu uyarı alan komutansa yapacağı seferden vazgeçtiğini söyler: Hasan, a.g.e., 336.

¹⁷⁶ Hodgson, The İsmâ'ili State, 441; Maalouf, a.g.e.,138-139; Daftary, Alamut Efsaneleri, 60.

Devleti için en zor önlem alınması gereken durum olmuştur. Çünkü karşılarına çıkan bir ordu yoktu ve Fedaîler ise çok iyi kamufle oldukları için onların görevlerini tamamlamadan yakalanmaları çok nadir oluyordu. Böylece Selçuklular bir nevi görünmeyen bir düşmanla mücadelenin içerisine sürüklenmişlerdi.

Rifâkler (Müritler)

Tarikata mensup olanlar, eğitim düzeylerine, güvenilirliklerine ve cesaretlerine göre, çıraktan üstadı azama kadar derecelere ayrılmışlardır. Belirlenen derecelerden geçmek yoğun beyin yıkama derslerine ek olarak fiziki idmanlardan da başarılı olmak demektir¹⁷⁷. Bu kapsamda Rifâkler alt tabakayı oluştururlar. Kendi içlerinde eşitlik söz konusudur. Dinî bilgiyi ancak İmam ve Dâîlerinden öğrenebilirler. Bilgi düzeyi düşük olduğu için Bâtınlılığın temel bilgilerini bilmeleri hareketin değerini düşürür¹⁷⁸. Bu yüzden doğmalarla yaşarlar.

Sosyal hayat, giyim-kuşam ve yaşayış şekillerine bakılacak olunursa karşımıza İsmâîli mezhebinin belirli renk ve tarzları kutsallaştırılmış bir topluluk anlayışı çıkar. Bu anlayış beyaz tunik üzerine giyilen kırmızı kuşaktır¹⁷⁹. Bâtınlilere gelince onların belirli bir tarz kıyafetleri olmadığı bilinmektedir, bunun en baş nedeni de onların davetlerini çoğu zaman gizli yapmaları ve suikast için hazır bulunan Fedaîlerin ise kurbanlarına yaklaşabilmek için kılıktan kılığa giymelerinden kaynaklanmaktadır. Öte taraftan A. Daraul'dan alıntı yapan İ. Kaygusuz, Fedaîlerin üzerinde bir kuşakla bağlanan beyaz bir giysi, ayaklarında kırmızı çizme, başlarında ise kırmızı başlık bulundurduklarını¹⁸⁰ bildirir.

1.2.2. Yayıldıkları sahalalar

Hasan Sabbah Alamut kalesini ele geçirdikten sonra etrafa gönderdiği Dâîleri sayesinde birçok kaleyi kendisine bağlamayı başarmıştır. Bu kaleleri ele geçirmesindeki temel neden onun teşkilatlanmaya ve oluşumuna daha çok insanı dâhil etme düşüncesidir. Alamut hem korunaklı hem de mevkii olarak güzel bir bölgedeydi ama sonuçta bu kalenin de bir limiti

¹⁷⁷ Maalof, a.g.e.,139.

¹⁷⁸ Dozy bu konuyu Abdullah b. Meymun'un kendi sülalesi için bir taht kuma düşüncesinin üstün geldiği görüşünde olduğu için fikrilerin halk arasında yayılmamasını garip karşılamamaktadır: Dozy, a.g.e., 224.

¹⁷⁹ Gener,a.g.e.,80.

¹⁸⁰ Kaygusuz a.g.e., 31.

vardı. Ayrıca sadece Alamut'ta bağlı kalındığı takdirde etki alanları da çok sınırlı kalmış olacaktı.

Bâtınîler tarafından ele geçirilen kalelerin başında İsfahan kalesi gelmektedir. İbnü'l Esir “El-Kâmil fi't Tarih” adlı eserinde İsfahan kalesinin Bâtınîler tarafından işgal edildiğini belirttikten sonra bu kalenin çok eski olmadığını ve Sultan Melikşah tarafından yapıldığını söyler¹⁸¹.

Bâtınîlerin ele geçirdiği yerler arasında Tabeş ve Kûhistân'ın bir bölümü de vardı. Onların bu bölgelere hâkim olmalarının sebebi, Samaniler devrinde Horasan emirleri olan Simcürîler'in ahfadı Kûhistân'daydı. Simcürîlerin soyundan el-Münevver adlı bir kişi vardı, halk ve ileri gelenler tarafından reis olarak kabul edilirdi. Gülsarığ Kûhistân valisi olunca halka zulüm ve işkence etti. Münevver'in bir kızı kardeşini de zorla himaye etmek istedi. Bu durum Münevver'i İsmâîlilere başvurmaya mecbur bıraktı ve Münevver böylece onların arasına katıldı. Bâtınîlerin Kûhistân'daki durumu da giderek güçlendi, sonunda Kûhistân ile Hür, Hüsef, Zevzen, Kayin, Tün ve oraya yakın olan diğer bazı yerleri hâkimiyetleri altına aldılar.

Bâtınîlerin zapt ettiği yerlerden bir diğeri de Ebher yakınındaki Vesnemkûh kalesi idi. Bâtınîler burayı 484 (1092) yılında işgal ettiler. Halk, özellikle Ebher ahalisi onlardan fazlaca zulüm gördü. Sonunda Sultan Berkyaruk'a başvurup yardım istediler bunun üzerine Berkyaruk onları kuşatmak üzere asker sevk etti. Sekiz ay süren muhasaradan sonra 489 (1096) yılında Ebher şehri ellerinden alındı ve şehirdeki Bâtınîler son ferdine kadar öldürüldüler¹⁸².

Bâtınîlerin ellerinde bulunan diğer kalelerin bazıları ise; Hâlincan kalesi¹⁸³ en-Nâzır kalesi¹⁸⁴, et-Tunbûr kalesi¹⁸⁵, Haledhân kalesi, Lemmesar kalesi (1102)¹⁸⁶, Üstünâvend kalesi¹⁸⁷, Damghan¹⁸⁸, Kadmus¹⁸⁹, Tekrit¹⁹⁰, Şahdiz¹⁹¹, Mansura ve Meymundiz¹⁹²,

¹⁸¹ İbnü'l Esir, a.g.e.X, 261-262.

¹⁸² İbnü'l Esir, a.g.e.X, 261-262.

¹⁸³ İbnü'l Esir, a.g.e.X, 262.

¹⁸⁴ İbnü'l Esir, a.g.e.X, 348.

¹⁸⁵ İbnü'l Esir, a.g.e.X, 262; Hodgson, *Assasins*, 77.

¹⁸⁶ Cüveynî, a.g.e., 557; Daftary, *The Ismâîlis*, 348; Hodgson, *Assasins*, 78; Öz, M. (1992). *Büzüğümmid Kiyâ. DİA*, (6), 523.

¹⁸⁷ İbnü'l Esir, a.g.e.X, 262.

¹⁸⁸ Daftary, *The Ismâîlis*, 348; Hodgson, *Assasins*, 78.

¹⁸⁹ İbn Kesîr, a.g.e., 380.

Banyas¹⁹³, Masyaf Kalesi (satın alınarak ele geçirilmiştir), Kehf, Hâvâbî, Rusâfe, Menîka, Kuley¹⁹⁴, Vesnemkûh kalesi¹⁹⁵, Girdkûh kalesi (1096)¹⁹⁶, Tâlekân kalesi¹⁹⁷, şeklinde sıralanabilir. Sallâbî ise Sabbah'ın 60 kadar kaleyi ele geçirerek Kazvin gölünün güneyindeki bölgeyi tamamen hâkimiyetine aldığını söyler¹⁹⁸.

Bâtınîlerin askerî gücü olmadığı için kaleleri genelde hile yoluyla ele geçirmişlerdir. Bu duruma İsfahan kalesinin alınması örnek olarak verilebilir¹⁹⁹. Rumların ileri gelenlerinden biri Sultan Melikşah'ın yanına gelip Müslümanlığı kabul etmiş ve onun safına geçmiştir. Sultan bir gün ava çıktığı sırada iyi cins bir av köpeği yanından kaçıp bu kalenin bulundu dağa doğru gitti. Sultan ile yanındaki Rum asıllı şahıs da köpeği takip ederek dağa çıktılar ve köpeği kalenin inşa edildiği yerde buldular. Rum asıllı şahıs sultana: *“Eğer bizim yanımızda böyle bir dağ olsaydı üzerine istifade edeceğimiz bir kale yapardık.”* dedi. Bunun üzerine sultan orada bu kalenin yapılmasını emretti. Nizamü'l-Mülk her ne kadar engel olmak istediye de sultan onun sözünü dinlemedi, kalenin inşası tamamlanınca da buraya bir dizdar tayin etti. Sultan Melikşah devri (1072-1092) sona erip İsfahan şehri Terken Hatun'un eline geçince bu dizdarı kaleden azledip yerine başkasını tayin etti. Bu dizdar "Ziyâr" adında bir Deylemli idi. Onun ölümü üzerine Hûzistanlı (Hû-zi) biri kalede görev aldı. Ahmed b. Attâş onunla bağlantı kurdu. Bâtınîler Ahmed b. Attâş'a taç giydirmişler, onun için mal toplamışlar ve onu reis tayin etmişlerdi. Babası da onların önde gelen kişilerindendi. Ahmed b. Attâş dizdarla anlaşıp onun yanında kaldı, ona güvendi, işleri ona havale etti. Dizdar ölünce Ahmed b. Attâş kaleyi istilâ etti. Buradaki halka eziyet

¹⁹⁰ Hodgson, The İsmâ'îli State ,445-446; Hodgson, Assasins, 95; Özaydın, A. (1990). *Selçuklu Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 86.

¹⁹¹ Fazlullah, 2010: 157-158; Lewis, a.g.e., 81; Özaydın, Selçuklu Tarihi, 78; Râvendi, Muhammed b. Ali b. Süleyman (1957). *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sûrûr* .1, (çev. Ahmet Ateş), Ankara: TTK Yayınları, 152

¹⁹² Hodgson, Assasins,:102.

¹⁹³ Alptekin, C. (1985). *Dımaşk Atabegliği: Tog Teginliler*. İstanbul: M.Ü.F.E.F. Yayınları, 79-80; Daftary, İsmaililer tarihleri ve öğretileri, 524; İbnü'l Esir,a.g.e.X,500; Özaydın, A. (2002). Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetler. *Türklük Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Çoşkun Alptekin'e Armağan*, 205; Runciman, S. (1987). *Haçlı Seferleri Tarihi: Kudüs Krallığı ve Frank Doğu* (1100-11187). II, Ankara: TTK Yayınları, 147; Usta, a.g.m., 12.

¹⁹⁴ Daftary, İsmaililer tarihleri ve öğretileri,527-530; İbnü'l Esir,a.g.e.XI,78.

¹⁹⁵ İbnü'l Esir,a.g.e.X,261.

¹⁹⁶ İbnü'l Esir,a.g.e.X,262; Cüveynî, a.g.e., 558; Lewis, a.g.e.; 74.

¹⁹⁷ İbnü'l Esir,a.g.e.X,260.

¹⁹⁸ Sallâbî, a.g.e., 141.

¹⁹⁹ Hodgson, Assasins, 77-78;Lewis, a.g.e., 78; Özaydın, A. (2005). Muhammed Tapar. *DİA*,(30),78.

ettiği söylenen Bâtınîlerden bıkan halk *“Bir köpeğin yol gösterdiği ve bir kafirin tavsiye ettiği bu kaleden sonunda elbette fenalık gelecektir.”* demeye başladılar²⁰⁰.

Ele geçirilen kalelerin ortak özellikleri incelendiği zaman onların gelişigüzel seçilmedikleri fark edilecektir. Bu kaleler genellikle ziraat için elverişli vadilerin ortasında ve sabit su kaynaklarına, özellikle Şarud nehri ve kollarına yakın yerlerden seçiliyorlardı. Her bir kale kendi başına ekonomik ve askerî bir bütünlük oluşturmaktaydı. Bu durum her kalenin kendi başına hareket ettiği anlamına gelmemektedir. Çünkü bu kaleler bir nevi Alamut’tan komuta edilen mahalli birer yönetimi andırmaktaydılar. Kale etrafında mahsullerin bolluğu, kale halkının etraftaki arazilerde tahıl ekimi yapması ve etraftaki ekilebilir arazilerin çeşitli olması, onların ekonomik gelişimlerinde büyük etkiye sahipti²⁰¹.

Bâtınîlerin düşünce olarak yayıldıkları sahalara bakacak olursak, özellikle Melikşah’ın ölümlüyle birlikte giderek güçlerini arttırdıkları Semerkant, Rey, Sâve, Kum, Kaşan, Ave, Kazvin, Horasan, Rudbar, Halep, Nişabur ve Şam başta olmak üzere Suriye’nin büyük bir kısmı, Efamiye, Sermin, Şeyzer, Kûhistân, Tuyrayşis ve Tabes bu bölgelerin arasındadır.

1.2.3. Ekonomik baskıları

Bâtınî teşkilatının kendisini idare edebilmesi ve yapacakları işlemlerdeki giderleri karşılayabilmeleri için belirli bir miktar paraya ihtiyaç duyacaklardır. Bu maddi ihtiyaç; çeşitli yollardan elde edilerek sistemin çalışmasına özen gösterilmiştir.

Vergiler

Elde edilen bu vergiler genellikle halktan korkutma yoluyla alınırlardı. Özellikle Selçuklu Devleti zayıfladığı zaman halk üzerinde egemenliği ile birlikte onları koruma vasfını da kaybedince bu boşluğu Bâtınî tarikatı doldurarak halktan zorla vergi toplamışlardır. Örneğin, Daftary eserinde Selçukluların güçten düşmesiyle Bâtınîlerin İsfahan bölgesinde yayıldıklarını ve Selçuklular için çok önemli güç ve prestij kaynağı olan İsfahan şehri ve çevresinden vergi topladığını yazar²⁰².

²⁰⁰ İbnü’l Esir, a.g.e.X,260.

²⁰¹ Sallâbî, a.g.e., 141.

²⁰² Daftary, İsmaililer tarihleri ve öğretileri, 355.

Öte taraftan kendi müritlerinden aldıkları vergiler de mevcuttu²⁰³. Bu tür vergilerde genellikle Dâî mezhebin içeriğinin bir kısmını anlatmaya layık gördüğü birini seçer ve eğer seçilen kişi daveti kabul ederse²⁰⁴ ondan bir miktar para vermesi istenirdi. Muhammed Hammadi bu durumu şu şekilde ifade eder: “ *bunların sözleriyle aldanmış cahil bu telkinlerini kabul ederse ona ‘ Allah’a yakınlık kazandıracak bir sadaka ver ki, ermeğe sana bir merdiven (liderimizden) namazları senin üzerinden kaldırmasını ve bu ağır yükü sende kaldırmasını isteyelim derler. Aldatılmış bu kişi; tutar hayr yaptığığını sanarak davetçiye on iki dinar verir. Davetçi onu Mevlâları huzuruna götürür ve ‘ Mevlâna; kulun falan kimse namazı ve mânalarını öğrendi, ondan namazı kaldır ve bu ağır yükü sırtından indir. İşte on iki lira’ der’*”²⁰⁵. Sonra ise Mevlâ dedikleri lider, namazı bu kişinin üzerinden kaldırır. Ele geçirdikleri bu kişiye oruç yükünün kaldırmasını isteyip istemediğini soran Dâî olumlu cevap aldığı takdirde ondan on iki lira daha alır ve Oruç’u üzerinden kaldırır. Böylece bu kişi Bâtınî mezhebinde üç derece atlamış olur. Daha sonraki aşama ise hakikatin manasını öğrenmedir ve bunun içinde on iki dinar vermesi gerekir. Kişi taharetinde hakiki manasını anlayınca on iki dinarı çıkarıp verir. Daha sonra yine on ikişer dinar karşılığında artık akıl yolu ile cennete girme zamanının geldiğinden bahsederler²⁰⁶. Böylece bu kişilerden aldıkları paralarla kendi hazinlerini doldurup gerekli harcamaları buradan yaparlardı.

Öte taraftan para bazı bölgelerin ele geçirilmesini de kolaylaştıran en yegâne unsurlardan biriydi. Mesela Dozy, uzun süre aşağılanan Nabati isimli bir köyden bahseder. Bu köy insanları dünya nimetlerinden faydalanmak isterler ve Hemadan ve Karmat isimli kişiler onlara kimseyle paylaşmak zorunda olmayacakları bu dünya nimetlerini vaat eder. Bu durumu sevinç içerisinde karşılayan Nabati halkı Bâtınî mezhebine katılır. Onların katılmasıyla birlikte Hemadan bu halktan fakir olmalarına rağmen vergi toplar. Yalnız erkekler için değil kadın ve çocukların da ödemesi gereken kişi başı 1 gümüş sikke vergi koyar. Vergiler itaatli bir şekilde ödenir. Daha sonra ergenliğe erişmiş erkekler için 1 altın

²⁰³Halm, a.g.e., 68-69; Mantran, R. (1981). *İslam’ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*. (çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara: A.Ü İlahiyat Fakültesi, Ankara Üniversitesi Basımevi, 142.

²⁰⁴ Mantran , a.g.e.,142.

²⁰⁵ Ateş, A.(1944). Bâtıniye. *İA*,(II), 341; Muhammed Hammadi b. Malik b. Ebul Fedâî (2004). *Bâtınilerin ve Karmâtilerin İçyüzü*. (çev. İsmail Hatib Erzen), İstanbul: Sebil Yayınları, 52-53.

²⁰⁶ Ebul Fedâî,a.g.e.,51-65.

sikke en sonunda da 7 altın sikke ister. 7 altın sikkeyi vereni yemeğe davet eder ve ona fındık büyüklüğünde bir lokma vererek bunun cennetten geldiğine o kişiyi inandırır²⁰⁷.

Diğer bir vergi kaynakları ise halktan ve tüccarlardan alınan yol vergisidir²⁰⁸. Tüccarların malları ile canlarını güvenli bir şekilde koruyabilmeleri için yol güvenliği çok önemliydi. Bunun bilincinde olan Bâtınîler bu tüccarlardan kendi kaleleri çevresindeki yollardan güvenli bir şekilde geçmelerini sağlamak koşulluyla zorla vergi alıyorlardı. Bu durum illegal bir yöntemdi çünkü Selçuklu devleti içerisindeki kaleleri işgal eden bu kişiler aynı zamanda tüccarlardan da vergi alıyor²⁰⁹ ve böylece Selçuklu ekonomisine büyük zarar veriyorlardı.

Diğer bir vergi ise Hristiyanlardan alınan Cizye vergisidir.

Hediye ve Ganimetler

Bâtınî gelir kaynakları arasında önemli bir yeri teşkil eden hediye ve ganimetler genellikle Bâtınî saldırısından korkan yabancı ve yerli devlet adamları tarafından gönderilmiştir²¹⁰. Örneğin, Alman imparatoru (II. Fredirick) kendisinin oluşturduğu Haçlı Seferi için Kudüs'e giderken, Suriye Nizari lideri olan Mecdeddin'e elçileriyle 80 bin dinar değerinde hediyeler göndermiştir²¹¹. Diğer bir örnek olarak da Celaleddin Harezmsah (1199-1231) gösterilebilir. Celaleddin, Kûhistân'daki İsmâîli yerleşkelerinde katliam yapanlardan biri olan Orhan'ı yardımcısı yapıp, Nişabur'daki komutanlığına atamıştı. Orhan'ın Bâtınîlere karşı düşmanca hislerinin sonucu olarak peşine üç Fedaî düşürüldü ve Orhan öldürüldü. Yakalanan üç Fedaî ise hemen infaz edildi. Daha sonra ise, gelişen olaylar neticesinde beş Fedaî daha diri diri yakılarak ortadan kaldırıldı. Özellikle bu beş Fedaî'nin yakılması olayı Alamut'ta etkin bir şekilde yankı buldu. Bunun üzerine Alamut, vezir Şeref Al'mülk'e elçi göndererek beş Fedaîmizi yaktınız, onların her biri için on bin dinar kan hakkı ödemeye mecbursunuz, der. Korkuya kapılan vezir bolca hediyeler ve onurlandırmalarla birlikte, sultan'ın hazinesine getirmeyi teklif ettikleri otuz bin dinar yıllık vergilerini on bin'e

²⁰⁷ Dozy, a.g.e.,228.

²⁰⁸ Bu hem vergi türü olmakla birlikte çoğunlukla kervanları basarak zorla elde edilen ganimetleri oluşturmaktadır: Anıl, a.g.e., 243.

²⁰⁹ Arayacan, a.g.m., 235. Bu kaynak türü özellikle Suriye bölgesindeki Haçlılarla yapılan anlaşmalar sonrasında elde edilen ticari imtiyazlara ek olarak elde edilmiş bir gelir kapısıdır: Usta, a.g.m., 20-21.

²¹⁰ Polo, a.g.e.,122.

²¹¹ Daftary, The İsmâîlis, 420; Lewis, a.g.e., 170; Mirza, A. M.(1997). *Syrian İsmailism The Ever Living line of the Imamate (1100-1260)*. England: Curzon Press, 49.

indirdiğini bildiren bir resmi mektup yazılmasını buyurarak bu belgeyi hemen onayladı²¹². Görüleceği gibi alınan hediyeler Bâtınîlerin hem siyasî hem ekonomik hem de uluslararası arenada ne kadar güçlü olduklarını gösterir. Öte taraftan alınan bu hediyelerin çokluğu ve miktarı hazinelerinin zenginliğinin de kanıtıdır.

Bâtınîlerin zenginliğine zenginlik katan başka bir unsur ise elde ettikleri ganimetlerdir. Buna örnek olarak İsfahan kalesinin ele geçirilmesi sırasında Bâtınîlerin Ahmed b. Attaş'a taç giydirmeleri, onun için mal toplamaları gösterilebilir²¹³. Başka bir örnek olarak, Beyhak yöresinde Turayşîş kasabasında bulunan birçok Bâtınînin harekete geçip o bölgede geniş çapta yağma ve talan yapmaları, pek çok kişiyi öldürmeleri, mallarını yağma etmeleri ve kadınlarını esir almaları gösterilebilir²¹⁴. Halktan zorla alınan bu ganimetlere ek olarak, kalelerin ele geçirilmesi esnasında elde edilen ganimetlerin varlığı da bilinmektedir.

Bâtınîlerin gelir kaynaklarından diğerlerini ise çok fazla gelişmiş ve yaygın olmasa da, tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır. Alamut kalesinde var olan meyve ağaçlarının önemli bir yer işgal ettiği bilinmektedir. Hatta İbn-i Batuta'ya göre kurutulmuş meyve ihracı yapılacak kadar bu ağaçlar büyük önem teşkil etmektedir²¹⁵.

1.2.4. Dinî anlayışları

1.2.4.1. Davet metotları

Bâtınîlerin belki de güçlenmesini sağlayan en büyük etken elde ettikleri insan gücüdür. Bu insan grubu gücünü kalabalık kitlelerce oluşturulmasından değil eğitilmiş bir yapıya sahip olmasından almaktadır. Bu kitleyi oluşturmak ise belli bir sistematik yapıya hâkim olmayı gerektirmektedir. Bu sistematik yapı da çeşitli aşamalardan oluşmaktadır.

Zerk ve Teferrüs: Bu aşamada eğitilmiş Dâî daveti kabul etmeye müsait olan kişileri tespit edip, tespit edilen kişinin tutum, davranış, inanç ve kültürüne göre yaklaşım şekilleri belirlenir²¹⁶. Bu taktik kısaca kişinin anlayış ve tutumuna göre hareket edilerek onu bu

²¹² Kaygusuz, a.g.e., 139-141.

²¹³ İbnü'l Esir, a.g.e.X,260.

²¹⁴ İbnü'l Esir, a.g.e.,X,317.

²¹⁵ Arayancan, a.g.m., 240.

²¹⁶ Halm, a.g.e., 18; İlhan, Bâtiniyye, 193. Halm bu durumu Dâî'nin halk içerisinde çok nadir görüldüğü ve bizzat bu davaya ilgisi ya da merakı olanlarla ilgilendiğini belirtir.

doğrultuda kendilerine çekmek ve sanki kişiye kendi inançları doğrultusunda savaşıyormuş gibi bir imaj verilerek onu Bâtınî davaları adına kullanma aşamasıdır.

Te'nis (dostluk kurmak): Bu aşama adından da anlaşılacağı üzere davet etmeye uygun görülen kişi ile dostluk kurma kısmıdır. Dâilere her gece davete ilgi duyanlardan birinin yanında gecekleri ve sesi güzel birinin bir müddet kendilerine Kur'an okumasını sağlayacak şekilde arkadaşlık etmesine gayret göstermeleri emri verilmiştir²¹⁷. Kurulan bu dostluk sayesinde kişinin güveni kazanılarak onu tarikata bağımlı hale getirmek amaçlanmıştır. Burada dikkat çeken husus ise sesi güzel birinin seçilen kişiye Kur'an okumasıdır. Burada güdülen amaç halkın önünde dinî bir imaj yüklenilerek onların sempatisini kazanmaya çalışmaktır.

Teşvik (şüpheye düşürme): Te'nis basamağından sonra kişinin güvenini kazanan Dâi bu süreçte onun aklını çelerek onu şüpheye düşürücü sorular sorar. Bu sayede kişinin bağlı olduğu inanç sistemi yıkılarak ortaya çıkan boşluğu Bâtınî inançla doldurmak amaçlanır.

Ta'lik (şartlı erteleme): Bu sorular karşısında merakının giderilmesini bekleyen kişiden aldığı cevapları kimseye söylememesi konusunda yemin etmesi beklenir²¹⁸. Böylece hem gizli yayılma sağlanacak hem de Bâtınî görüşlerine halk tabakasının belirli bir kısmı tarafından açık veya kapalı saldırıları önlenmiş olunacaktır.

Rabt (bağlanma): Adayın Bâtınî liderlerine karşı gelmeyeceği ve kurallara bağlı kalacağı konusunda onun hiçbir zaman bozamayacağı, bozmaya cesaret edemeyeceği en ağır yemin ve anlaşmalara bağlanmasıdır²¹⁹.

Tedlîs (aldatma): Herkes tarafından kabul görmüş Âlimlerin Bâtınî inanç taşıdıkları yönünde adayda bir algı uyandırılır.

Te'sis (Bâtınî bir öz oluşturma): Bu aşamadan sonra artık kendilerine hizmet etmeye hazır duruma getirecekleri kişilerin Bâtınî kimliği oluşmaya başlar ve Bâtınî fikirler kişinin beynine enjekte edilmeye girişilir.

²¹⁷ Gazzali, Bâtıniliğin iç yüzü, 14.

²¹⁸ İlhan, Bâtıniyye ,193.

²¹⁹ Gazzali, Bâtıniliğin iç yüzü ,17,

Hal' (sıyırma) ve Selh : Bu ikisi aslında benzerdiler. Aralarındaki fark; hal' amelle ilgilidir. Müstecibi şer'i sınırlamalar ve tekliflerin terki noktasına ulaştıklarında, sen artık hal' derecesine ulaştın, derler. Selh ise: dinden hal' demek olan itikalla bağlantılıdır. İnancı kalbinden söküp attıklarında buna selh derler ve bu rütbeyi en büyük varış (el-Belâğü'l-Ekber) diye adlandırırlar²²⁰. Başka bir ifadeyle aday dinin Bâtınî anlamını kavradığı için dinin zahiri yükümlülüklerinden kurtulur²²¹ ve en yüksek mertebeye erişir.

Bu dokuz aşama ile ilgili en geniş kayıt Nüveyrî'de geçmektedir. Onun verdiği bilgiler ise yukarıda bahsedilen bilgilerle örtüşmekle birlikte bazı yorum farklılıkları ile davette izlenen sıralamada değişiklikleri içerisinde barındırmaktadır. Ona göre, davetin birinci aşamasında, muhatabına Kur'an ayetlerinin tefsiri ve şer'i ahkâm²²² ile ilgili konularda maksatlı sorular sorularak onun zihninde merak ve şüphe uyandırılır. Bu soruların cevaplarının sadece kendisinde ve bağlı olduğu İmamda olduğu ima edilerek, sahip olduğu ilim konusunda seçilmiş kişinin gözünü boyar. Fakat Bâtınî adayının ısrarla duymak istediği cevapları kesinlikle söylemez ve ona acele etmemesini öğütler. İmam ve Dâî, tebliğ yapılan kişi gözünde artık yüce bir mevkie ulaşmıştır, insanlığın içinde bulunduğu buhran ve adaletsizliğin, İmam'a bağlı olmamaktan kaynaklandığını düşünmeye başlar. Dâî muhatabına, öğreneceği şeyleri kimseye söylememesi gerektiği ve tebliğ edilen kural ve prensiplere kesin olarak uyması gerektiği hususlarında onu kati bir şekilde uyararak ondan yemin etmesini bekler. Daha sonra da, İmam ile görüştürülmesi karşılığında ve İmam'a verilmek üzere ondan belli bir ücret talep edilir. Bundan sonra tebliğe maruz kalan kişi, ikinci aşamaya geçer. Artık o, İslam Âlimlerinden nakledilen bütün dinî bilgilerden şüphe eder duruma gelmiştir. Bu aşamada Dâîler, gerçek bilginin sadece İsmâîlî İmamlardan elde edilebileceği algısını, muhatap oldukları kişide kökleştirmeye çalışırlar. Üçüncü aşamada, seçilmiş yedi İsmâîlî İmam hakkında geniş bilgiler verilir. Bu arada, İsna'aşeriyeye mezhebinin İmam silsilesinin Cafer Sadık'tan sonra batıl olduğu hususu, değişik deliller ileri sürülerek ispat edilmeye çalışılır. Dördüncü aşamada, natık (konuşan) ve sarnit (susan) peygamberler ve sayıları hakkında bilgi verilir. Muhammed b. İsmail'in yedinci peygamber olarak tekrar dünya'ya geleceği ve zulümlere son vereceği açıklanır. Bu aşama sonunda, Hz. Muhammed'in peygamberlerin sonuncusu olduğu ve temel dinî

²²⁰ Gazzali, Bâtınliliğin iç yüzü , 19.

²²¹ Detaylı bilgi için bkz: Çağatay ve Çubukçu, a.g.e.,85-88; Bağdadi ,a.g.e., 230-241; Dozy, a.g.e.,220-224; Gazzali, Bâtınliliğin iç yüzü, 14-19; Ebul Fedâî, a.g.e.,49-63; Halm, a.g.e., 18-24, İlhan, Bâtıniyye ,193; Şehristani,. *el-Milel Ve'n-Nihal*. (çev., Mustafa Öz), İstanbul: Litera Yayınları, 175-176; Sallâbi, a.g.e., 125-126.

²²² Kur'an, sünnet, icma, kıyas gibi şer'i deliller yoluyla elde edilen hükümlerdir.

akidelerin değişmezliği prensipleri, muhatabın nazarında çürütülmüş olur. Beşinci aşamada, Arap Dili'ndeki lafızların zahiri manalarından başka Bâtınî manalarının da var olduğu öğretilir. Tebliğe muhatap olan kişiye, sayıların remzi anlamlarıyla ilgili bilgiler verilir. Yine bu aşamada, muhatabın mensup olduğu milliyete göre bazı yorumlar yapılarak, ondaki ırkçı düşünceler tetiklenir. Altıncı aşamada Dâî, namaz, hac gibi dinî emirleri felsefî açıklamalarla muhatabına yorumlamaya başlar. Ona, Aristo ve Platon gibi filozofları sevdirmeye çalışır. Böylece muhatabın, şariat koyucuları küçük görmesi sağlanır. Dâî, yedinci aşamada sudûr nazariyesini²²³ muhatabına tanıtır. Böylece Tebliğe muhatap alınan kişinin mevcut olan Tevhid (Allah'ın birliği) inancı, büyük ölçüde zarar görür. Sekizinci aşamada ise Dâî, temel İslam inançlarını bir takım kozmolojik yorumlarla²²⁴ izah eder. Muhatabının zihnindeki inanç mefhumunu bu şekilde bulanık hale getirilir. Dokuzuncu ve son aşamada muhatap, sadece İslam dininden değil, vahiy kaynaklı dinlerin hepsinden inanç itibarıyla tamamen uzaklaşmıştır. Bu konuyla ilgili Gazzali, Cürçânî, Bağdâdî gibi birçok Âlimin kayıtları da mevcut bulunmaktadır²²⁵.

İbnü'l Cevzî'ye göre, Bâtınîlerin insanları kandırmak için birçok hileleri vardı. Kandırabilecekleri şahsa bakarlar, Eğer soğuk ve ilgisiz bir tipse ona emanetten, doğruluktan ve nefsanî arzuları terk etmekten bahsederlerdi. Başboşluğa meyleden bir tipse ona ibadetin mantıksız olduğundan takvanın saçmalık olduğundan bahsederlerdi ve asıl akıllılığın böyle fani bir dünyanın zevkine varmak olduğunu söylerlerdi. Her mezhebin yanında o mezhebe uygun şeyleri söylüyorlar, sonra da inandığı şeylerde o kişiyi şüpheye düşürüyorlardı²²⁶.

Yukarıda belirtilen sıralamada son üç aşamaya gelmek çok zordu bu yüzden bu mertebeye gelenler çok az kişi olmakla beraber gelenlerin hepsinin fikrî yapısı aynı olacak şekilde kodlanıyordu²²⁷.

²²³ Sudûr nazariyesinin anlamı ve detaylı bilgi için bkz: Şeker M. Fatih. (2012). Entelektüel Zümreleri Dönüştürmenin Kavramsal Aracı Olarak Sudûr Teorisi, *M.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (42\1).

²²⁴ Evrensel bir takım gerçeklikler delil gösterilerek anlatma sanatıdır.

²²⁵ Büyükkara, a.g.m., 39-40.

²²⁶ İbnü'l-Cevzî, Telbîsü İblis, 145.

²²⁷ Dozy, a.g.e., 224.

1.2.4.2. Dinî yorumlayışları

Daha önce de belirtildiği gibi dünyada ne kadar insan varsa bir o kadar da farklı düşünce ve algılayış türü vardır. Bâtınîlik de bu sürecin içine giren ve görünüşe göre tarihsel kapsamda kendisini bu şekilde en iyi ifade eden gruptur. Bu açıdan bakıldığında Bâtınîliğin bazı din adamı ve yazar tarafından “dinsiz” olarak ilan edilmesinin sebebi neydi sorusu akla gelmektedir. Bu sorunun cevabı belki de: “*Bâtını bilginin varlığına ilişkin inancın, bazı aykırı sonuçların kabulünü de zorunlu kılmakta oluşuydu*”²²⁸ açıklamasında yatmaktadır. Bu zorunlu kılma işini uygulayanlara “*Gulat*” denilmekteydi²²⁹. Aslında bu durum insanın kavrama kapasitesinin dinî yapı üzerinde egemen kılınmasının bir sonucudur ki bu durum Bâtınî sisteminin temelini oluşturan esaslardan biridir. Çünkü yaratılmış olan insan beyni sadece onu yaratanın izni ölçüsünde yaratılmış şeyleri kavrama kapasitesine sahiptir. İnsanlığa verilen bu kapasite de insan beyninin kişisel özellik ve onu yetiştirme tarzı ile bir kez daha parçalara ayrılarak farklılığın şekillerini ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden iki vardiya şeklinde parçalanma yaşayan insan beyni için, dinî akideleri anlamak da farklılığa sebebiyet verecektir. Bu zararlı etkiyi kendisine rehber olarak kullanan Bâtınîlikte bu tür aşırı seslerin çıkması tabii olacaktır.

Nâsır-ı Husrev’in Sefername’sinin önsözünde, İsmâîlî Bâtınîlerinin Şia-i Seb’iyyesinden olduklarını söyler. Yani onlar Oniki İmamı tanıyan İsnâ’aşeriyyenin aksine yedi imamı öncü kabul ederler. O vakitler Fâtımî halifelerine takip ederek Fâtımî halifesini zamanın imamı sayarlar, onun altında oniki Nakıyb veya Bâb bulunduğuna inanırlardı. Bunların her biri, dünyanın bir bölgesinde davete memur edilir, bu bölgelerin her birine “Cezire”, orada davete memur olan Nakıybe’de “Huccet”²³⁰, denirdi.

Hasan Sabbah’a göre Allah’ı tanımak akıl ve düşünceyle mümkün olmaz, imamın rehberliği ile olur. Çünkü dünyada yaşayan yaratıkların çoğunda akıl ve dinî düşünce vardır. Eğer akıl, Allah’ı tanımakla mümkün olsaydı, hiçbir akıl sahibi, diğerinden farklı bir akıl mefhumuna sahip olmaz ve bu konuda her hangi bir görüş ayrılığı vukuu bulmazdı. Onun için herkes aklının erdiği kadar dindardır. Öğretim yolu, itiraz ve inkar yolunu açık tutar. İnsanların bazıları ihtiyaçlarından dolayı, bazıları da taklit yolu ile dine girer. Bunun içinde akıllı kullanır. Hâlbuki akıl din için yeterli değildir. Bundan dolayı insanların her

²²⁸ Anıl, a.g.e., 155.

²²⁹ Anıl, a.g.e., 158.

²³⁰ Husrev ,Nâsır’ı (1967. *Sefernâme*. (çev. Abdülvehap Tarzi), İstanbul, XIII.

devirde bir imamın gözetimi altında dini öğrenmeleri gerekir. Hasan Sabbah böylece mezhebin eğitim ve öğretimine açılan bütün kapıları kapamış oldu²³¹.

Bâtînîlerin dinî yapılanmaları hakkında diğer bir bilgiyi ise İbnü'l Cevzî el-Muntazam adlı eserinde vermektedir. Cevzî'ye göre Bâtînîler, Tanrı'yı his yoluyla ararlar; o hissi kaybederlerse onu inkâr ederler; bu sağduyu sahipleri için uygun düşmez. Bizim, duygularımızın ulaşamadığı varlıklar vardır. Akıl onları reddetmiyor; aksine, akıl onları, ispat ettiği için onları inkâr etmek mümkün değildir. Onlara göre; biz gelişip büyüyen ve ölümden sonra tekrar gelmeyecek olan uzun ve maddi bedenlere sahibiz. Bu bedenler gıdaları kabul edip alır, ondan güzel işler ortaya çıkar: mesela tıp ve hendese ilmî gibi. Ve sonunda anlarlar ki, bütün bunlar, bu bedenin ötesinden bir şeyden ortaya çıkmaktadır; işte bu da ruh ve akıldır. Onlara *“bu iki şeyi duygularımızla mı idrak ettiniz?”* diye sordüğümüz zaman onlar, *“hayır, onları kendilerinden ortaya çıkan etkileri deliller göstererek idrak ettiniz”* derler²³².

Kısaca olmak üzere, Bâtînîlerin dinî inançları ve iddialar hakkında bazı önemli elementlerin de incelenmesi gerekmektedir²³³.

- ❖ Yaşam geçici bir histir. Ölüm tekrardan beden elementlere ayrılmasından ibarettir²³⁴.
- ❖ Bâtînîlerin iki Tanrı anlayışına sahip olduklarını iddia edilmektedir. Bâtînîlere göre, Bu iki Tanrıdan birinin zaman itibarıyla ötekinden önce olması mevzu bahis değildir. Yalnız bunlardan biri diğerinin sebebidir. Sebep olanın ismi Sâbık'tır, ötekinin de Tâli'dir. Sâbık âlemi kendi kendine değil de Tâli vasıtasıyla yaratmıştır. Birinciye akıl, ikinciye nefis de denir. Birincinin tam, ikincinin ona nisbetle noksan olduğunu, çünkü onun malûlû bulduğunu fikrini benimserler²³⁵.
- ❖ Bağdadî'ye göre Bâtînîyye, dinin esaslarını, şirke dayalı bir şekilde ifade ettikten sonra, şariat hükümlerini de şeraitin kaldırılmasıyla veya Mecûsilerinkine benzer hükümlere büründürülmesiyle sonuçlanacak biçimde yorumlama hilesini kullandılar. Bunu kanıtlayan şey, şeriatı kendi istekleri istikametinde te'vil etmiş olmalarıdır.

²³¹ Cüveynî, a.g.e.,552.

²³² İbnü'l-Cevzî, Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb, 84.

²³³ Daha detaylı bilgi için bkz: Ateş, Bâtîniye, 339-340; Bağdadî, a.g.e., 222; Cevzi, Telbîsü İblis ,138-151; Çağatay ve Çubukçu, a.g.e.,77-85; el-, Cüveynî, a.g.e., 528-529; Hodgson, The İsmâ'ili State, 433-437, Özaydın, Selçuklu Tarihi, 72; Mirza, a.g.e.,71-85.

²³⁴ Anıl,a.g.e.,164.

²³⁵ Gazzalî, Bâtînilîğin İç Yüzü, 23-24

Şöyle ki; kendilerine uyanlar için, kız evlat ve kız kardeşlerle evlenmeyi, şarap içmeyi ve bütün zevk verici şeyleri serbest bırakmışlardır²³⁶.

- ❖ Ahiret konusunda, Âlem hem ezeli hem de ebedi olup onun düzeni hiçbir şekilde değişmeyecektir. Kıyametin kopması, İmam'ın dünyaya inip yeni bir düzen getirmesi anlamına gelmektedir. Ölen insanın bedeni toprakla karışır, ruhu ise duruma göre ya devamlı şekilde başka bir bedene girerek cismani âlemde kalmaya devam eder veya iyi ruhlarla beraber olur. Buna göre, cennet dünyada mutlu olarak yaşamayı, cehennem ise sıkıntı ve ıstırap dolu bir yaşam ikame etmek manasında kullanılır²³⁷.
- ❖ Bâtînîliğe göre her Peygamber'in şariat süresi yedi yüzyıldır. Bu süre, Mehdi'nin gelmesiyle son bulur ve bu durumda kıyamet kopar. Bu evreden sonra ise Peygamber gönderilir. Ancak Hz. Muhammed'in peygamberliğinin üzerinden yedi yüzyıl geçmemiş olmasına rağmen Cafer. B.Muhammed ile İmam sayısı dolduğu için, Hz. Muhammed'in peygamberliği ve şeriatı bitmiş durumdadır. Şimdi geçerli olan kurallar ise sadece İmam'ın buyruklarıdır²³⁸.
- ❖ Onlara göre Allah'ın var ya da yok olduğu söylenemez. Eğer söylenirse onu cismani bir kişiliğe bürünmüş olur²³⁹.

Tezimizin kapsamında Bâtînî tehlikesinin büyüklüğü ve sistemlerinin derinliği hakkında oluşturulmaya çalışılan şablon neticesinde bu mücadelenin ne kadar derin ve Büyük Selçuklu Devleti için karşıdaki oluşumun ne denli kuvvetli olduğu konusunda genel bir fikir elde ettikten sonra bu iki güç arasındaki mücadeleye geçilebilir.

²³⁶ el-Bağdadî ,a.g.e.,222-224.

²³⁷ İlhan, Bâtîniyye, 193.

²³⁸ Anıl,a.g.e.,166.

²³⁹ Çağatay ve Çubukçu, a.g.e.,77.

2. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULARIN BÂTİNÎLERLE MEZHEBÎ, ASKERÎ-SİYASÎ, KÜLTÜREL MÜCADELELERİ

2.1. Mezhebî Mücadele

2. 1. 1. Vaaz ve fetvalar verilmesi

Büyük Selçuklu Devleti ilk dönemlerde Bâtınî tehdidinin sadece askerî harekâtlarla halledilebileceğini düşünmüştü ama durum düşündüklerinden çok daha vahimdi. Bunun en büyük sebebi, Bâtınîlerin bir şekilde halk içerisinde yayılmaya başlamasıydı. Halkın dinî duygularını kullanıp onları kendi taraftarı haline getiren Bâtınîlere karşı alınacak en etkin ve onların yayılmasını engelleyecek en kolay yöntem bölge hocaları tarafından fetva ve vaazların verilmesi olduğunun farkına varan Selçuklu hükümdarları, bu silahı etkin bir şekilde kullanmaya çalışmışlardır.

Fetva ve Vaazların ne kadar etkili olduğu Nizamü'l-Mülk'ün esirinde anlattığı bir hikâyeden kolaylıkla anlaşılabilir: Cami Müezzini olan kişi bir gün ikindi namazını kıldıktan sonra camiden çıkınca mahallenin ordu Emir'i kumandanını sarhoş bir halde ve bir kadının çarşafını çekiştirirken görür. Kadın ise haykırarak “ *ey Müslümanlar, benim feryadıma yetişiniz. Zira, bu yolun kadını değilim. Filan kimsenin kızı ve filan kimsenin karısıyım. Filan mahallede evim vardır. Herkes, iffet ve doğruluğumu bilir. Bu Türk beni zorla çekiyor; benimle fesad yapmak için niza ediyor. Kocam da eğer bir gece evden kaybolursam, beni boşayacağını talak ile yemin etmiştir. Şimdi, ben Huda'dan uzak düşüyorum, hemde kocamdan ayrılıyorum.*” Müezzini bu durumdan rahatsız olmuş ve elinden gelini yapmışsa da Emir'in kadını sarayına götürmesine engel olamamıştır ve daha sonra ise kadını Emir'in elinden alamamıştır. Bunun üzerine Müezzini gecenin bir yarısı sarhoş adamın uyumayacağını düşünerek ezan okumaya başlar. Bundan amacı sarhoş adam sabah olduğunu düşünsün ve kadının salıversin. Böylece Müezzini kadını evine teslim edecek ve kadın eşinden boşanmamış olacaktır. Vakitsiz ezan okunduğunu duyan Baş Hacıp Müezzini yanına çağırır ve Halife'nin bu duruma çok kızdığını söyler. Bunun üzerine Müezzini neden böyle bir şey yaptığını anlatır ve Halife Mut'asım bundan sonra bir

yerde haksızlık ya da zulüm görürse ondan vakitsiz ezan okumasını ister ki olayın çözümü hemen gerçekleşsin²⁴⁰.

İmamların Bâtınîlere karşı harekete geçmesi için yukarıdaki hikâyede olduğu gibi devletten bir tebliğ almalarına gerek yoktu. Durumun vahametini anlayan İmam veya Müezzinler kendi imkânlarıyla hareket edebiliyorlardı. Örneğin; Isfahan'da Abdul-melik Attaş denilen bir edip vardı ve başlangıçta kendini Şia'ya nispet etmekteydi. Isfahan imamı (e'imme-i Isfahan), onu öldürmek isteyince, o da Rey'e kaçtı²⁴¹.

İmamların vermiş olduğu karar sadece halk üzerinde değil padişah üzerinde de etkili oluyordu. Bu konu da vezir Sa'dü'l-mülk olayı dikkat çekicidir. Kadı Sadrü'd-din, Abdullah Hatibi gibi Isfahan'ın imamlarından önde gelenlerinden bir cemaat, Vezir Sa'dü'l-mülk Avi'ye karşı suçlamalarda bulunuyorlardı. Birkaç defa onun halini sultan'a söylemişlerdi. Sultan'ın Sa'dü'l-mülk'e itimadı tamdı, bu yüzden onlara inanmadı. Ama sultan yaptığı bir oyun sonucu onun hain olduğunu anlayarak idam ettirmiştir²⁴². Fakat Bûndarî vezir'in bir oyuna kurban gittiğini iddia eder. Bûndarî'ye göre vezir, düşmanının açık yönlerini görünce, ona karşı bir tuzak kuruldu, fakat kurduğu tuzağa kendisi düştü. Şöyle ki: vezir, Hatibi ile Bâtınîye reisi Ahmet bin Abdul-melik bin Attaş arasında, görüşmeler olduğundan, başından beri bu durumdan haberdar ve Hatibi'nin sırrını çok iyi biliyordu. Bundan dolayı, o mektuplardan birini, Hatibi yazısına benzeyen yazıyla isteyip alarak, sultan'a *"bu adam kendi kabahati ile beni itham ediyor. İşte bu mektubu, benim sözüme hüccet ve burhandır"*, diyecekti. Bu önemli iş için, güvendiği adamlardan birini gönderdi. Eline de mürur için kendi yazısıyla yazılmış mürur tezkeresi (tevki) verdi. Fakat yolda dikkatli gitmesini için onu uyarmayı unuttu. Kale yolunu beklemeye ve oraya erzak göndermemekle görevli olan askerler, vezirin gönderdiği adamı yakaladılar. Yanında da vezirin hattı ile yazılan mürur tezkeresini buldular ve onu aldılar, işte bu yazı, bu müthiş felaketin en büyük sebeplerinden oldu. Zira sultan, bu yazıyı, vezirin tevkif edildiği güne kadar muhafaza etti. Sonra yazısı gösterildiği zaman vezir, hiçbir cevap vermedi ve bir söz

²⁴⁰ Nizâmü'l-Mülk (2013 (b)). Siyâset-Nâme. (Haz. Mehmet Altay Köymen), Ankara: TTK Yayınları 40-42.

²⁴¹ Reşîdü'd-dîn Fazlullah (2010). *Cami'ü't Tevârih, Selçuklu Tarihi*. (çev. Erkan Göksoy, H. Hüseyin Güneş), İstanbul: Selenge Yayınları, 156-157.

²⁴² Fazlullah, a.g.e., 160-161.

söylemedi, ağzını bile açmadı, zaten söylese, sözü dinlenmez, özür dilesse özrü kabul edilmezdi. Bu suretle vezir öldürüldü.²⁴³

Bu silahın çok etkili olduğunu bilen Bâtınîler ise ele geçirdikleri bölgedeki camilere giderek ilk iş olarak İmam'ı susturmuşlar ve kendileri aksine bir fetva veya vaaz vermesini engellemişlerdir. Örneğin, Berkiyaruk döneminde, Bâtınîler, Sâve'de bir müezzini Bâtınîliğe davet ettiler; fakat müezzin onları reddetti. Bâtınîler de kendilerini jurnal etmesinden korkarak onu öldürdüler (494\1100-1101)²⁴⁴.

Görüleceği gibi, bugün var olan kitle iletişim araçlarına sahip olmayan kişileri yönlendirmek için İslami Orta Çağ boyunca kullanılan en hızlı ve işlevsel yöntem camilerde verilen fetva ve vaazlardı. Ayrıca din adamı ve Âlimler de bu göreve el atarak halkla yaptıkları konuşmalar neticesinde onları çok iyi bir şekilde örgütleyebiliyorlardı. Böylece devlet sadece kendi askerî imkânlarıyla Bâtınîlerle mücadele etmiyor aynı zamanda halk koluyla da onları etkisiz hale getiriyordu. Fakat askerî kolun zayıflamasına paralel olarak halk cephesi de zayıflayacak ve hem siyasî hem de sosyal alanda rekabet içerisinde olanlar birbirlerini Bâtınî diye etiketleyecek, bu yüzden de birçok masum kişinin ölümüne sebebiyet verilecektir. Bazen de yanlış anlaşılmalardan sonucu birçok kişi hayatını kaybedecektir²⁴⁵. Örneğin, Tiranşâh b. Türanşâh b. Kavurt Bey, "İsmâiliyye" adıyla tanınan Türkleri öldürmüştü. Hâlbuki onlar bu Bâtınî taifesine mensup değillerdi, Sünnî olup İsmail adlı bir Emir'e bağlı oldukları için kendilerine "İsmâiliyye" deniliyordu. Tîranşâh bu Türklerden iki bin kişinin ellerini kesmişti (494\1100-1101)²⁴⁶.

2.1.2. Halk arasına görevlilerin gönderilmesi (Din adamları)

İsmâili-Bâtınî ilerlemesinin en etkili silahı "Dâi" adını verdikleri kişilerin halkı kendi mezheplerine davet etmeleri ile oluşmuştur. Bu şekilde halk içerisinde yayılan ve ciddi bir taraftar kitlesi elde eden Bâtınîler bir nevi etkinlik alanlarını halk üzerinde oluşturarak vurucu bir etki yaratmaya çalışmışlardır. Farklı yöntemlerin de kullanılmasıyla oldukça kalabalıklaşan Bâtınî tabanı giderek güçlü bir konum elde etmiştir. Halkın dinî duyguları

²⁴³ Fazlullah, a.g.e., 162 n. 252.

²⁴⁴ Hodgson , Assasins ,47; İbnü'l Cevzî, Telbîsü İblis ,149; İbnü'l Esir,a.g.e.,X,258; Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 227-228.

²⁴⁵ Ocak, A. Y. (2003). *Türkler, Türkiye ve İslam, Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 230. Ahmet Yaşar Ocak eserinde devletin ileri gelen kişileri ve âlimlerinin bile Bâtınî suçlamasından kaçınamadıklarını yazar.

²⁴⁶ İbnü'l Esir,a.g.e.,X,263-264.

kullanarak elde edilen bu durum Selçuklu cephesinden bakıldığında halkın Sünnî akideye olan inançlarının kuvvetlendirilmesiyle son bulacaktı. Bunu gerçekleştirmek için atılan ilk adım, halk arasına Sünnî akideyi ve Selçuklu Devleti'nin kutsiyetini destekleyen din adamlarının gönderilmesiyle başladı.

Öte taraftan Selçuklu devlet anlayışında halk arasına casuslar gönderip halkın refahını ve gidişatını kontrol etme geleneği vardı. Bu şekilde devlet yetkilileri hem halkın çıkarlarını koruyor hem halk arasında varsa girişilen bir kötü alışkanlık yayılmadan engelleniyor hem de devlet görevlilerinin halka muamelesi, adaleti, yetkinliği kontrol edilmiş olunuyordu. Yani sosyal bir devlete yakışır bir gidişat kapsamında ilerleme kaydediliyordu.

İstihbarat'ın önemine vurgu yapabilmek açısından K. Karabekir'in şu sözlerini belirtmek isteriz: *“Devletlerin faaliyetlerini içte ve dışta dikkatlice izleyen keskin bir göz, millî menfaatlere karşı oluşabilecek en küçük çatlakları duyabilecek hassas bir kulak, daima toplumun nabzını tutan ve yoklayan yetenekli bir el, nihayetinde de geçmişten ve bugünden hareketle geleceğin müreffeh düzenini hazırlayan kıvrak bir zekâdır”*²⁴⁷.

Bu sistemin öneminin farkında olan Nizamü'l-Mülk ise Siyasetnâmesinde bu konuya ayrıntılı olarak değinmektedir: Her tarafa tüccarlar, seyyahlar, sûfiler, dervişler ve ayak satıcıları kılığında casuslar gitmeli ve hâdiselerin hiçbir şekilde gizli kalmaması, eğer bir şey vukuu bulursa, zamanında halledilmesi için, işittikleri her şeyi bildirmeleri gerekmektedir. Bazı vakitler, valiler, ikta sahipleri ve memurlar ve Emirler isyan ve muhalefete girişmeyi düşünmüşler, padişahın aleyhine komplo hazırlamışlardır. Casuslar bu teşebbüslerini haber vermişler, padişah da derhal baskın yapmış, onları yakalatarak onların bu amaçlarını boşa çıkartmıştır. Eğer başka bir padişah onun memleketine kastetmişse, onun da niyetlerine son vermiştir²⁴⁸, ifadelerini kullanarak durumun önemini özetlemiştir.

Bâtînîler Selçukluların bu şekilde casus kullanarak işlerini düzenlemeye çalıştıklarını bildiklerinden bazen bu sistemi kendi çıkarlarına göre kullanmayı ihmal etmemişlerdir. Muhammed Tapar döneminde yaşanan bir olay bu duruma ışık tutar niteliktedir. Sultan Şahdiz kuşatması kararını Recep 500\Şubat-Mart 1107'de veriyse de orduya sızmış olan

²⁴⁷ Karabekir, K. (1999), *İstihbarat (Gizli Harp)*, İstanbul: Kamer Yayınları, 28-29.

²⁴⁸ Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-Nâme (b). 53-54.

Bâtınîler bu durumu hoş karşılamamış ve Kılıç Arslan'ın Bağdat'a gelip orayı zapt ettiğine dair haberler yayıp düzmece mektuplar yazdılar, ayrıca Horasan'da bir takım karışıklıkların zuhur ettiğini söyleyerek birçok asılsız söylentiler çıkararak seferin gerçekleşmesini engellemeye çalıştılar. Sultan bu durumu araştırtmış ve dedikoduların temelsiz olduğunu anlayınca sefer kararını gecikmeli olsa da almıştır²⁴⁹.

Halkın Bâtınî tehdidine karşı uyarılması bazen halk içersinde yapılan münazaralar şeklinde oluyordu. Böylece halk, hangi tarafın haklı olduğuna dair doyurucu bilgiler alıp fikrî alt yapılarını bunun üzerine yerleştiriyorlardı. Bir gün Bâtınîler zor durumda kalınca Sultan'ın Allah'a, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe ve Hz. Muhammed'in getirdiklerinin hak olduğuna inanan, fakat imamet konusunda kendilerine muhalefet eden bir kavimle anlaşması, itaatlerini kabul edip onları her türlü işkenceden muhafaza etmesinin caiz olup olmadığına dair ileri gelen fakihlerden ve din adamlarından fetva vermelerini talep ettiler. Fakihlerin çoğu bunu caiz görürken bir kısmı da böyle bir fetva vermekten kaçındılar. Bunun üzerine bu fakihler münazaraya davet edildiler. Önde gelen Şafii fakihlerinden Ebü'l-Hasan Ali b. Abdurrahman es-Semencânî de onlar arasındaydı. Halkın huzurunda yapılan münazarada: *“Onlarla savaşmak vaciptir, bulundukları yerde imanlarını ikrar edip şehadet getirmeleri onlara hiç bir fayda sağlamaz; çünkü onlara: “İmamınız şeriatın haram kıldığını helâl, şeriatın helâl kabul ettiğini de haram sayarsa bu takdirde siz onun görüşünü kabul eder misiniz?”* denilince, onlar: *“Evet”* derlerse, *işte o zaman icma ile sahihtir ki, onların kanı mubah olur.”* dediler (500\1106-1107). Bu husustaki münazara bir hayli uzadı²⁵⁰. Bir savaş kararının alınması için Fakihlerin giriştiği bu münakaşanın halkın önünde yapılması hem Bâtınîleri dinsiz göstermek hem de Büyük Selçuklularının giriştiği bu mücadelede haklı olduğunun belirtilmek istenmesi bakımından önemli bir örnektir.

Din adamı ve Fakihlerin gücü oldukça etkiliydi. Çoğu devlet tarafından desteklenen bu kişiler bazen bir ordunun yapması gerekenden daha fazla bir işlev görebiliyorlardı. Örneğin, Bir adam tesadüfen bir arkadaşının evine girmiş ve orada bir sürü giyilmemiş iş elbiseleri, ayakkabılar ve daha önce hiç görmediği silâhlarla karşılaşmıştı. Arkadaşının yanından ayrılıp gördüklerini etrafındakilere anlattı, bunun üzerine halk bu eşyaları gün yüzüne çıkararak bunların öldürülen şahıslara ait olduğunu anladılar. Bütün ahali isyan edip öldürülen yakınlarını araştırmaya başladı. Bâtınîlerin bulunduğu geçitlerin üzerine

²⁴⁹ İbnü'l Esir,a.g.e.,X,346.

²⁵⁰ İbnü'l Esir,a.g.e.,X,346-347.

çıktılar. Bâtınîlerin oradan geçen şahısları yakalayıp bir eve götürdüklerini ve öldürüp onları evde ölüleri atmak için yaptıkları kuyuya bıraktıklarını gördüler. Geçidin kapısında âmâ bir şahıs vardı, oradan bir adam geçecek olsa kendisini geçidin kapısına kadar götürmesini rica ediyor, o da bu âmâ şahsı geçidin kapısına kadar götürünce hemen yakalanıp öldürülüyordu. Bunun üzerine Şafii fakih Ebû'l-Kâsım Mes'ûd b. Muhammed el-Hocendi Bâtınîlerden intikam almak için plan yaptı. Her biri silahlı büyük bir kalabalık topladı, onlara çukur kazdırıp içine ateş yaktırdı. Halk Bâtınîleri getirip bu ateşe atıyordu. Bu ateş çukurlarının başına bir adam görevlendirip ona “Mâlik” unvanını verdiler. Böylece pek çok Bâtınîyi öldürdüler (494\1100-1101)²⁵¹.

Özellikle Berkıyruk döneminde devletin her alandaki gücünü büyük oranda kaybetmesiyle birlikte Bâtınîler halka daha çok propagandacı (Dâî) göndererek etkinlik alanlarını oldukça genişletmişlerdir. Ahmed bin Abdulmelik, Sultan Melikşah'ın inşa ettirip Şahdiz ismini verdiği, Deylemliler'den ve güvenilir kimselerden bir grup muhafız ve bekçi tarafından korunan Dijküh/Dizküh kalesinde uşakların ve Gulamların öğretmeni olarak yer edindi. Bazen şehre uğrar ve harem (duhteran-ı saray²⁵²) hepsine elbise, başörtüsü/peçe ve onların ihtiyacı olan şeyleri satın alırdı. Deylemliler'le yalnız görüşmeler yapıyor ve onları kendi mezhebine çekmeye çalışıyordu. Sonunda hepsi onun davetini kabul ettiler ve Ahmed bin Abdulmelik kalenin hâkimi, bütün muhafızlar da onun inananları oldu. Ondan sonra Gür Çölü'nün (Deşt-i Gür) yakınında bir Davethane kurdu. Her gece şehirden bir topluluk buraya gelir ve daveti kabul ederdi. Nihayet otuz bine yakın kişi, onun davetini kabul etti. Müslümanlara saldırmaya ve onları öldürmeye başladılar²⁵³.

Ayrıca Selçuklu devletinin şehirlere atadığı Kadıların bir görevi de Bâtınîleri takip etmek ve devletin ileri kademesine gelmiş kişilerin dinî inançları hakkındaki istihbaratları dikkate almaktı²⁵⁴.

Din adamlarının etkili olduğunu çok iyi bilen Bâtınîler onları öldürerek etkilerini en aza indirmeyi amaçlamışlardır²⁵⁵. Bu hedef doğrultusunda öldürülen iki kişi kayıtlara

²⁵¹ İbnül'l Esir, a.g.e, X, 259; İbnü'l Cevzi, Telbîsü İblis, 149; Kara, a.g.e., 145.

²⁵² Kızlar sarayı anlamına gelen Farsça söz.

²⁵³ Fazlullah, a.g.e., 157-159.

²⁵⁴ Kara, a.g.e., 144-145.

²⁵⁵ Özeydin, Berkıyruk Devrinde Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler, 181; Özeydin, Sultan Berkıyruk Devri Selçuklu Tarihi, 88. Bu Âlimlerin güçleri ve yetkileri kuvvetli oldukları için de Bâtınîlere hedef olmuşlardır. Buna örnek olarak, Ebû'l vefâ ibnu Akîl gösterilebilir. Bu kişi Bâtınîlere karşı çok sert tutumu ile tanınan kişilerden biridir. Bu Âlim'i önemli kılan en büyük özelliklerinden biri de onun gayet zeki olması ve Bâtınî

geçmiştir: bunlardan ilki Ebû Cafer Meşşat (498\1104)²⁵⁶ diğeri ise Ebu'l Muzafer el-Hucendî'dir (496\1102-1103)²⁵⁷.

2.1.3. Uygulanan cezalar

Bâtınî tehdidinin engellenmesi için uygulanan önlemlerden biri de cezalandırma yöntemine başvurmaktır. Bu cezalandırma yöntemi iki farklı grup üzerinde farklı amaçlar güdülerek uygulanmıştır. İlk grubu Bâtınî cezalandırmaları oluşturur ki yukarıda son başlık altında verilen örneklerde görüldüğü gibi, bu kişilerin yakılarak, dövülerek veya linç edilerek cezalandırılmaları aslında hem Bâtınî hem de Selçuklu toplumuna bir gözdağı niteliği taşıırken, ikinci grubu oluşturan Selçuklu halkına uygulanan cezalar ise daha çok devletin otoritesini sağlama alma düşüncesinden gelmekteydi.

Uygulanan cezaların niteliğini incelemeden evvel Selçuklu devletinin ceza sisteminin nasıl ve neden oluşturulduğu ile ilgili bir bilgi vermek istiyoruz. Lange; Selçuklu Sultanlarının korku sistemini koruyarak devlete karşı oluşturulacak aksaklıkların önlemesinin amaçlandığını iddia etmektedir. Bunun nedenini, insanın küçük bir fitille harekete geçmeye meyilli olması ve bu tip insanlarla, işlerin tolerans ve müsamaha ile doğru bir şekilde işleyemez olmasına bağlandığını belirtmektedir. Bunun için sultan hak için kan akıtmaktan kaçınmaz çünkü insanların iyiliği buna bağlıdır. Gazzali ise bu durumu, eski zamanlarda Umar b. Al-Kattib gibi kişiler omuzlarını dik tutarak insanları kötü alışkanlıklarda koruyabiliyor veya engelleyebiliyorlardı. Fakat günümüz sultanları ceza ve korku yöntemine başvuruda bulunmak zorundalar şeklinde yorumlar²⁵⁸.

Lange tarafından yapılan bu yorumun tartışmaya açık bir tarafı olduğu düşünülebilir. Ve bu durumu daha çok İran Kültürü'ne bağlayan yazar bu konuda ki görüşlerini desteklemek için birçok kaynak eser kullanır. Lange gibi katı bir görüşü paylaşmamakla beraber sultanların devletin bekası için birçok önleme başvurduğu düşünülebilir. Ama bu başvuru

iddialarını çürütebilmesidir. Anlatılanlara göre Akıl bir gün bir Bâtınî'nin asılması konusunda bir vetfa çıkartmış ve asılacak kişi işlemiden önce Akıl'e " *ben lâ ilâhe illallah diyorum şimdi beni nasıl öldürürsünüz*" demiş bunun üzerine Akıl ise ona Kur'an dan ayet göstererek asılmasını mantıki bir sebebe bağlamıştır: Kara, a.g.e., 144, ayet için: Kur'an Mü'min süresi 84-85.

²⁵⁶ İbnü'l Esir, a.g.e., X, 317-318; Kara, a.g.e., 139.

²⁵⁷ Hocendi'nin en belirgin özelliği İsfahan da kendisini Bâtınîlerle mücadeleye adanmış olmasıdır: Kara, a.g.e., 145; Cüveynî, a.g.e., 556. Özeydin, Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi, 88

²⁵⁸ Lange, R. C. (2006), *Execution Justice in Sunni Islam, Historical, Poetical, Eschatological, and Legal Dimensions of Punishment under the Saljûqs (1055-1194 C.E.)*. PHD, Harvard University, the Study of Islam, England, 55.

önlemleri daha çok bir tehlike anında yürürlüğe konmuş ve yazarın bahsettiği gibi salt kendi hegemonyalarını halka kabul ettirmek için cezalandırma yöntemlerini kullanmamışlardır. Bilakis, insanların devlete ve sultana olan bağlılıklarını arttırmak için adil ve sosyal bir devlet sisteminin kurulmasına özen gösterilmiştir.

Hem devlet bekası hem de sosyal yapının hızlı bir çöküşe gitmesi nedeniyle önlemler alma ihtiyacı hisseden Büyük Selçuklu Sultanları, Bâtınî olduğu tespit edilen kişileri ağır bir şekilde cezalandırmıştır. Öte taraftan, “Fedaî” denilen ve birçok devlet adamını öldüren kişiler ise çoğu zaman sağ ele geçirilemediği için cezadan mahrum kalmışlardır. Yakalananlar ise ya orada linç edilerek ya da kafası kesilerek cezalandırılmıştır.

Bâtınîlerin durumunun güçlenmesi, kuvvetlerinin artıp sayılarının çoğalması üzerine düşmanlarıyla aralarında kin ve intikam hisleri artmıştır. Bâtınîler çok sayıda büyük Emir’i öldürmüşlerdir ki bunların çoğu İsfahan şahnesi Emîr Sermez, Nizamü’l-Mülk’e bağlı emirlerden Emir Erkuş ile Sultan Muhammed’in eniştesi gibi çoğu Sultan Muhammed’e bağlı ve Sultan Berkyaruk’a muhalif Emirler idi. Berkyaruk’un düşmanları bu cinayetlerden onu sorumlu tuttular ve onu Bâtınîlikle suçladılar. Durumun kötüleşmesi üzerine Emirler sultana durumun vahametini anlattılar ve bunun üzerine sultan birçok Bâtınîyi öldürttü (Şaban 494\Haziran 1101)²⁵⁹. Buradan da anlaşılacağı gibi devletin son dönemlerinde Bâtınî damgası çok ağır bir sıfat olmuş ve bu durum padişahların konumunu bile etkileyecek bir hale gelmiştir. Bu yüzden Bâtınî damgası ile anılan birçok kişi araştırılmadan cezalandırılmıştır²⁶⁰. Fakat bazı istisnai durumlar da söz konusuydu: Âne ahalisinin öteden beri Bâtınî inanç bağladıkları söylenirdi. Halife el-Muktedî Biemrillâh zamanında vezir Ebü Şücâ onları Bağdat’a çağırıp ileri gelenlerine kendilerine yöneltilen bu mesele hakkında ne düşündüklerini sormuş, onlar inkâr etmişler, vezir de onları serbest bırakmıştı. Yine, Nizamiye Müderrisi el-Kiyâ el-Herrâs de Bâtınîlikle suçlandı. Bu husus Sultan Muhammed’e intikal edince derhal yakalanmasını istedi, fakat Halife el-Mustazhir

²⁵⁹ İbnü’l Esir, a.g.e, X, 265; Münecceimbaşı, Ahmet b. Lütfullah (2000). *Câmiu’d-Düvel, Horasan-Irak, Kırman ve Suriye Selçukluları*. (I), (haz. Ali Öngül), İzmir, 87; Özaydın, Berkiyaruk Devrinde Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler, 182; Sevim A. Merçil E. (1995). *Selçuklu Devleti Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 161. Sanaullah ise sayı vermeden Berkiyaruk tarafından Askerîye’ye alınan bu Bâtınî grubun öldürüldüğünü bildirir: Sanaullah, M. F. (1938). *The Decline of the Saljuqid Empire*. India: University of Calcutta Press, 67.

²⁶⁰ Sevim ve Merçil, a.g.e., 161. Eserde örnek olarak, Berkiyaruk döneminde yapılan kovuşturma sonucu birçok masum kişinin düşmanlarının ihbarı sonucu öldürüldüğü belirtilir.

Billâh onu kurtarmak için adam gönderdi, itikadının sağlamlığına ve ilimdeki yüksek mevkisine şahitlik etti; bunun üzerine el-Kiyâ serbest bırakıldı²⁶¹.

2.2. Askerî-Siyasî Mücadele

Selçukluların Bâtınîlere karşı uyguladığı en önemli politika askerî müdahalelerdir. Fakat bu yöntem diğer devletlerle yapılan askerî mücadeleler gibi ilerlemiyordu. Çünkü Selçuklular karşılarında askerî bir güç bulamıyordu. Bu yüzden bu askerî politika daha çok Selçuklu Devleti'nin Alamut üzerine yaptığı ataklar ya da bazı küçük Bâtınî gruplarla çatışmaya girilmesinden ibaret oluyordu.

Tüm bunlarla beraber bu mücadele için günümüzde gerilla taktiğini kullanan örgütlerle çatışmak zorunda kalan devletlerin mücadelesinin ciddi anlamda ilk örneğidir denilebilir. Bu gerilla sistemine alışkın olan günümüz devletlerine nazaran Büyük Selçuklular özellikle Ortaçağ döneminde tamamen yeni diyebileceğimiz bir sistemle karşılaşmaları sebebiyle mücadelenin ilk dönemlerinde oldukça başarısız bir süreç geçirmişlerdir. Rekabetin ortalarına doğru Bâtınî şifresini çözen Selçuklular biraz başarı gösterecekler de daha sonra ortaya çıkan iç karışıklıklar, Moğol tehlikesi ve taht kavgaları gibi sebeplerden ötürü tekrardan büyük bir başarısızlığın pençesine düşmüşlerdir. Sonuç olarak ise bu mücadelede mağlup olmuşlardır.

2.2.1. Alp arslan dönemi (1063-1072)

Alp Arslan dönemi, Büyük Selçukluların hem güçlenmeye çalıştığı hem de tüm askerî-hukukî-sosyal yapılarının kurulduğu bir dönemi oluşturmaktadır. Tüm bu yapıların sağlamlığı takdire şayan olmaklar beraber Sultan Alp Arslan'ın bazı güvenlik tedbirleri konusunda zayıf kaldığı bilinmektedir ki Alp Arslan'ın öldürülüş şekli bunun bir örneğini oluşturmaktadır. Bâtınîliğin güçlenmesine sebebiyet veren en büyük güvenlik zafiyeti ise hafiyelik teşkilatının askıya alınmasıyla başlamıştır.

Alp Arslan, veziri Nizamü'l-Mülk'ün tüm ısrar ve önem vurgulamalarına rağmen hafiyelik sistemini gereksiz görerek teşkilatın işleyişini askıya almıştır. Sultan buna en büyük gerekçe olarak, dünyanın çok büyük olduğunu ve bu dünyada dostlarımız kadar

²⁶¹ İbnü'l Esir,a.g.e.,X,266.

düşmanlarımızın da var olabileceğini öte taraftan hafiye'nin para ile satın alınarak kendisine yanlış bir bilgi verebileceğini ve aradaki dostluk veya düşmanlıktan dolayı bir haberin çarpıtılarak kendisine sunulma oranının yüksek olmasını göstermiştir²⁶². Hafiyelik teşkilatının bu şekilde devre dışı bırakılması özellikle Bâtınîliğin kurulma aşamasında onların etki alanlarını genişletmelerinde en önemli faktörlerden birini oluşturmuştur.

Hafiyelik teşkilatının etkisinin azaltılması, öte taraftan, Selçukluları Bâtınîlere karşı tamamen savunmasız bırakmamakla beraber birçok zafiyeti de beraberinde getirmiştir. Daha önce anlatılan hikâyede olduğu gibi²⁶³, Kedhüdâlık, Ferrâşlık gibi meslek gruplarından herhangi birine bir başvuru geldiği zaman ona, sen hangi şehirdensin; hangi vilayetindensin; hangi mezheptensin, hangi millettensin?, diye soru sorarlardı. Eğer Hanefî veya Şafî veya Horasanlı ve Maverâünnehirli ise onu kabul ederlerdi; eğer o Şiiyim; Kum, Kaşan, Âve, Sâve veya Rey'denim, derse kabul etmezlerdi. “Biz yılanı öldürürüz, beslemeyiz” derlerdi. Her ne kadar birçok para, mal mülk ve nimet hediye

²⁶²Bündârî (1993). *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 2,(çev. Kıvameddin Burslan), Ankara: TTK Yayınları, 67.

²⁶³ “ Bir gün Sultan (Alp Aslan) Bârgâh'da Erdem'e ' sen benim düşmanım saltanat (mülk)ımın hasmı mısın dedi. Bu sözleri işiten Erdem, kendini yere attı (yere kapandı), ' ey efendimiz (hudâvend), , bu ne sözdür? Ben küçük bir bendeyim. Efendimizin halk (sükân) ına karşı ne kusur işlemişim. Efendimize benlikten ve taraftarlıktan hiç geri kalmamışım” dedi.

Sultan 'Ey kâtibin olan Hurdâbe dedikleri o adamcağız, Bâtını değil midir?' dedi.

Erdem 'Ey bendelerinin efendisi, o bütün dünyada kim oluyor? Eger kendisi hep zehir olsa, bu dergâhın sakinlerine ne zarar yapabilir?' dedi.

Sultan 'Gidiniz, o adamcağızı getiriniz' dedi. Gidip, onu getirdiler. Sultan, 'sen Bâtınîsin ve Bağdat halifesi hak değildir diyorsun' dedi.

(Hurdâbe) “Ey efendimiz bendeleri Bâtını değildir. Şii'dir” dedi.

Sultan 'Ey kötü adam (zen-i Rûspî), Rafizî mezhebi o kadar iyi midir ki, onu Bâtınî mezhebine kalkan yapıyorsun? Zira, her iki gruba da lanet olsun' dedi ve emir verdi: Kendisini hakaretle sultanın huzurunda kapı dışarı ettiler.

Sonra (sultan), yüzünü büyük topluluğa çevirdi ve 'suç bu adamcağızın değildir. Suç, bir kötü mezhepliye kendi hizmetine alan Erdem'indir. Ben defalarca size söylemişimdir ki, sizler Horasanlı ve Maverâünnehirli Türklersiniz. Bu diyara yabancısınız; bu vilayeti ben kılıçla ve zorla almışım. Irak ahalisi çoğunlukla, kötü mezhepli, kötü dinli, kötü itikatlı ve Deylem taraftarı olurlar. Türk ile Deylem arasındaki düşmanlık ve itilaf bugüne ait değildir. Aziz ve Celil olan Allah, Deylemlilere musallat oldukları için Türkleri yüceltmıştır. Aziz ve Celil olan Allah'ın lûtfü ile Türkler,(hem Müslümandırlar, hem de) temiz dinlidirler. Onlar (Deylemliler) boş şeyler (hevâ), bid'at (ile uğraşırlar) ve kötü mezheplidirler. Türkler (karşısında) aciz kaldıkları müddetçe, büyüklük taslarlar ve itaat gösterirler. Türklerin işlerinde zayıflık zuhur ederse, onlar kuvvet kazanırlar, Türklerden öc almaya çalışırlar.' Dedi.

Sonra (sultan),emretti: 200 dirhem (dirhem-seng) ağırlığında at kılı getirdiler: arasından bir parça kıl çekti; Erdem'e ' bunu kopart' dedi. Erdem aldı ve kopardı. Ona başka 5 kıl verdi, onu da koparttı. Sonra (sultan) bir ferrâşa emir verdi, (Erdem), her ne kadar çalıştı ve zorlandı ise de, kıramadı. Sultan , ' düşman da tıpkı bunun gibidir: Birer, ikişer, beşer ahlarla başa çıkmak kolay olur; lakin çoğaldıkları ve birbirine sırt verdikleri zaman, onlar yerlerinden kaldırılamazlar. Erdem, bu ' O, hep zehirli olsa, bu devlete ne yapabilir' dediğinin cevabıdır: bunlar tek tük Türkler arasına girip, memuriyetleri ellerine geçirdikleri, Türklerin ahvaline vâkıf oldukları zaman, kısa bir zamanda Irak'ta bir isyan zuhur eder, veya Deylem²⁶³liler memlekete hücum eder, bunlar da gizli veya açıktan açığa (içten) onlarla bir olurlar; Türkleri helak (etmeye) çalışırlar. Sen Türk'sün ve Horasan ordusundansın. Senin kedhüdâlığın ve hizmetkârının hep Horasanlı olması gerekir ki, işine bozukluk gelmesin. Padişahın muhalifine kendine (yaklaşmaya) yol verirsen, senin hem kendine, hem de padişaha karşı yapmış bulunacağın bir ihanet olur.”

edilse de fayda etmezdi²⁶⁴. Buradan da anlaşılacağı üzere Bâtınîlerin sadece devlet kademelerine sızmaları engellenmeye çalışılmıştır ama esas tehlikenin onların halk arasına yayılmasıyla ortaya çıkacağı çok sonraları fark edilmiştir. Yine Nizamü'l-Mülk'ün bahsettiği bu durum kendi içerisinde bazı aksaklıkları da barındırmaktadır. Nitekim soru sorulan kişi mezhebinin gayet normal bir şekilde saklayabilir ki bu Bâtınî mezhebinin neredeyse temel yapı taşlarından birisidir. Önemli görevlere getirilecek bu kişiler için sadece soru sorarak belirli bir güvenlik sistemi oluşturmak Alp Arslan döneminde aslında Bâtınîliğin en önemli çağlarından birini yaşadığını göstermektedir. Çünkü Bâtınîlerin devlet kademelerinde özellikle Berkıyruk döneminde baş gösteren Bâtınî devlet adamlarının varlığının temeli bu dönemde atılmıştır. Alp Arslan ve Melikşah zamanları güçlü ve azametli bir dönemi oluşturduğu için göze batmayan ve kendilerini saklama gereksinimi hisseden bu Bâtınî görevliler, Melikşah'ın ölümü ile meydana gelen zafiyetten yararlanarak kendilerini ortaya çıkarmışlardır.

Görüleceği üzere; Alp Arslan döneminde Bâtınîlerle ciddi bir askerî mücadele söz konusu değildir. Bununla birlikte, Bâtınî tehlikesinin bilincinde olan Nizamü'l-Mülk Alp Arslan'ın önlem almayı hoş görmeyen tavırlarına rağmen kurduracağı Nizamiye Medreselerinin temelini bu devirde atarak Bâtınîlerle kültürel mücadeleyi başlatmıştır.

2.2.2. Melikşah dönemi (1072-1092)

Melikşah'ın tahta geçişine²⁶⁵ paralel olarak hem Bâtınî propagandasının hem de Selçuklu-Bâtınî mücadelesinin şiddeti de artmıştır. Bu dönemde Hasan Sabbah Alamut kalesini ele geçirmiş ve orada bir üst kurmaya çalışmıştır. Bunu gerçekleştirmek için de hem kalenin hem de bölgenin pedolojik yapısıyla oynayan Sabbah, burada güçlü sulama kanalları ile ambarlar kurmuş ve bölgedeki kaleleri güçlendirerek²⁶⁶ bir nevi kendisine korunaklı ve verimli bir saha yaratmıştır. Tüm bunlarla beraber, kendi Fedaî teşkilatını kurup güçlendiren Hasan Sabbah birçok kaleyi de ele geçirmiştir. Tüm bunlar doğal olarak Selçuklu merkezinin gözünden kaçmamış ve gerekli tüm önlemler alınmaya çalışılmıştır.

²⁶⁴ Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-Nâme (b), 115.

²⁶⁵ Melikşah'ın tahta geçişi ve yaşanan olaylar hakkında detaylı bilgi için bkz: Koca, S. (2007). Selçuklu İktidarının belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşah'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı, *Gazi Türkiyat*, (1), 12-30, Koca S. (2011), *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 79-102.

²⁶⁶ Daftary, İsmaililer tarihleri ve öğretileri, 480.

Önlemler alınmaya başlanmış olmakla beraber, Melikşah'ın başlangıçta Bâtînî oluşumuna karşı ağır hareket ettiği iddia edilmektedir. Bunun en büyük nedeni, onun ilk başlarda Bâtînî düşüncesinden etkilenmiş olabileceği düşüncesidir. İbnü'l Cevzî'nin Ebû'l-Vefa b. Ukayl den aktardığı bilgilere göre; Sultan Melikşah'a çok yakın olan vaiz el-Cürcanî, bir gün Ebu'l Vefa'ya sultanın durumu hakkında bilgi vermiş ve Melikşah'ın artık “*Tanrı nedir, Tanrı diyerek ne demek istiyorsunuz?*” diyecek kadar kendini kaptırdığını söylemiştir. Bunun üzerine; Ebu'l Vefa'nın Tanrı'nın varlığı ve birliği hakkında yapmış olduğu konuşmaları Melikşah'a ileten Cürcanî sayesinde sultan Bâtînîlere lanet yağdırmaya başlamıştır²⁶⁷. Bu hikâyenin geçekliği konusu şüphelidir. Çünkü dikkat çeken husus Melikşah'ın “*Tanrı nedir, Tanrı diyerek ne demek istiyorsunuz?*” sözleridir. Her ne kadar Bâtînîler birçok konuda aşırılığa kaçmış ve bazı dinî kaideleri kendi dünyevi arzuları için değiştirmiş olsalar da hiçbir zaman Allah'ın varlığını inkâra kalkışmamışlardır. Zaten mehdi (Hasan Sabbah) Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi şeklinde bir algıya sahiptirler. Ayrıca, hem Mutezile hem Bâtînîyye olsun, Ortaçağ İslam toprakları içerisinde İslami kisveden uzaklaştığı iddia edilen hiçbir oluşum asla Allah'ın varlığını inkâr etmemiştir²⁶⁸. Bu yüzden bu iddia'nın doğruluk payı şüpheli olmakla birlikte o dönem Selçuklu aydınları ve din adamları arasında Bâtînîlerin nasıl bir imajı olduğu hakkında bilgi sahibi olabilmemiz açısından önemlidir.

Melikşah Bâtînîlerle askerî mücadeleye geçmeden evvel Hasan Sabbah'a Ebû Yusuf Yakup b. Süleyman'ı gönderdiği ama Ebû Yusuf beklenen başarıyı sağlayamayınca sultanın askerî müdahale kararı aldığı iddia edilir²⁶⁹.

Bu dönemdeki askerî mücadele ise Emir Yoruntaş'ın girişimiyle başlar (1092)²⁷⁰. Alamut kalesine karşı taarruzlar gerçekleştiren Emir, Hasan Sabbah'a inanları takibata uğrattı ve civar kaleleri de baskı altında bulundurdu. Sonunda Alamut kalesini kuşatma altına aldı. Alamut'un içerisinde yaşayanlar bir süre sonra erzak sıkıntısı çekmeye başlasalar da Hasan Sabbah'ın ateşli konuşması neticesinde Alamut sakinleri son bir gayrete gelerek “Beldetü'l İkbâl” adını taktıkları savunmayla Alamut kalesini son nefeslerine kadar korumaya yemin ettiler. Yoruntaş'ın beklenmedik ölümü üzerine ise ordu düşmek üzere olan Alamut

²⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam fî târîhi, 84.

²⁶⁸ Bununla birlikte Mutezile tarikatında olduğu gibi Allah'ın varlığını kanıtlarla ve maddi olgularla açıklamaya çalışılmıştır.

²⁶⁹ Sallâbî, a.g.e., 133.

²⁷⁰ Kafesoğlu, İ.(1972). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 70.

kalesinden geri çekilmek zorunda kaldı²⁷¹. Yoruntaş'ın vefatının akabinde Melikşah bu görevi Arslantaş²⁷² ve Koltas'a verdi²⁷³. Arslantaş kaleyi kuşatmasına ve erzak sıkıntısı ile kaleyi tam düşürmek üzere iken Kazvin Dâisi Ebû Ali Erdistâni'nin yardıma gelerek Arslantaş'ı geri çekilmek zorunda bıraktı²⁷⁴. Bâtînîler daha sonra Rudbar ahalisi ile anlaşarak Arslantaş kuvvetlerine baskın verdiler (Şaban 485\Eylül-Ekim 1902). Arslantaş bozgun halinde Alamut kalesini terk ederek geriye döndü. Bu bozgunlara iyice sıkılan sultan nihai darbeyi vurmak için hassa kumandanlarından Emir Kızılsarığ'ı görevlendirdi ve Horasan sınırındaki kuvvetlerinde Kızılsarığ'ın emrine girmesini emretti. İlk başta her şey güzel gidiyordu, Kızılsarığ Bâtînîlere bağlı kale ve hisarları birer birer ele geçiriyor ve Hasan Sabbah taraftarlarını da takibata uğratiyordu. Ama tam bu takibatlar işe yararken ve Emir Koltas da Hüseyin Kaini'yi köşeye sıkıştırmışken Melikşah'ın ölüm haberi (1092) her şeyi sekteye uğrattı ve bu iki komutan mücadelelerini yarıda bırakarak geri döndüler²⁷⁵.

Bâtînî cepheden bakıldığı zaman ise öldürülen ilk İsmâillinin bu döneme denk geldiğini görmekteyiz. İbnü'l Esir verdiği bilgilere göre, sekiz Bâtînî bir araya gelerek Sâve'de bayram namazı kılmışlar, bölgenin Şahnesi ise onları dikkatle izledikten sonra yakalayıp hapis etmiş ve haklarında soruşturma yapıldıktan sonra salıverilmişlerdir. Bu ise Bâtînîlerin ilk toplantısı olarak tarihe geçmektedir²⁷⁶. Hodgson ise, İbnü'l Esir'e ek olarak bu Bâtînîlerin namaz kıldıkları Sünnî toplumdan hem ayrı namaz kıldıklarını hem de namazı Şia usullerine uyarak ikame ettiklerini bildirir. Belirgin olan bu farkın üzerine onların belirlenerek sorgulandığını yazar²⁷⁷. Böylece Bâtînîler ilk kez kendilerini açık bir şekilde halka göstermiş oldular. Ama burada dikkat çeken nokta ise bu Bâtînîler hakkında soruşturma yapıldıktan sonra salıverilmeleri olmuştur.

²⁷¹ Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devri (b) 133; Cüveynî ,a.g.e., 552.

²⁷² Sallâbî, a.g.e., 133.

²⁷³ Cüveynî, a.g.e., 553; Çağatay ve Çubukçu, a.g.e., 72-73; Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devri (b), 133-134; Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, 70; Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devri (a), 127; Özaydın, A. (2004). Melikşah. *DİA*, (29), 56. Daftary Arslantaş kaleyi kuşatırken Hasan Sabbah'ın yanında 70 adamı olduğunu belirtir. Kafesoğlu daha da net bilgiler vererek Melikşah'ın Koltas'ı Hüseyin Kaaini'nin, Arslantaş'ı ise Hasan Sabbah'ın telkinine memur ettiğini yazar: Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devri (a), 127.

²⁷⁴ Cüveynî, a.g.e., 553; Daftary, The Ismâilis, 341; Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devri (b), 134; Kaygusuz, a.g.e., 24; Lewis, a.g.e.; 69; Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti; 221-222; Özaydın, Melikşah, 56.

²⁷⁵ Çağatay ve Çubukçu, a.g.e., 72-73; Cüveynî, a.g.e., 553; Hodgson, The İsmâ'ili State ,430; Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devri (a), 127; Kaygusuz, a.g.e., 24-25; Merçil, E. (2002). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. *Türkler* ,(4), 618; Merçil, E. (1991). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 59; Özaydın, Melikşah, 56; Turan, O. (1965). *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 228.

²⁷⁶ İbnü'l Esir, a.g.e., X, 258-259; Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 227; Özaydın, Selçuklu Tarihi, 76.

²⁷⁷ Hodgson, The Ismâilis, 47.

Konuya devam eden İbnü'l Esir, Bâtınîlerin daha sonra İsfahan'a giderek bir müezzin'i kendi mezheplerine davet ettiklerini ama bu tekliflerinin kabul edilmemesi üzerine Müezzin'in kendilerini şikâyet edeceğinden korkarak onu öldürdüklerini bildirir. Bu kişi ise Bâtınîler tarafından öldürülen ilk kişidir. Nizamü'l-Mülk bu haberi alınca sorumluların hemen yakalanmasını emretmiş ve yapılan soruşturma neticesinde katilin Tahir adlı bir marangoz çıkması üzerine halka ibret olsun diye Tahir'i cezalandırılmış ve ayağından tutulup sokaklarda dolaştırılmıştır²⁷⁸. İbnü'l Cevzî, Telbîsü İblis adlı eserinde İbnü'l Esir ile muhteva olarak aynı şeyleri söylemektedir. Hatta Tahir'in ölümü Bâtınîleri o kadar etkilemiştir ki Nizamü'l-Mülk'ü öldürdüklerinde “*siz bizden bir marangoz öldürdünüz, ona karşı biz de Nizamülmük'ü öldürdük*”, diyeceklerdir²⁷⁹.

Hasan Sabbah ve Melikşah Arasındaki Mektuplaşma Meselesi Üzerine

Sâve'de yaşanan olaylardan sonra Melikşah'ın Hasan Sabbah'a mektup yazdığı ve mektubunu elçisiyle gönderdiği söylenmektedir. Melikşah mektubunda “*Sen Hassan b. Sabbah yeni bir din çıkardın ve insanları kandırdın. Döneminin ulu emrine karşı ayaklandın. Etrafında bazı dağ adamlarını topladın. Sonra onları sözlerinle kandırarak insanları öldürmeye tahrik ettin. İslam halifeleri olan, hükümdarlığın ve dinin kıvamı, din ve devletin nizamı ve asayîşi olan Abbasi halifelerine saldırttın. Bu sapıklığından dönmeli ve müslüman olmalısın. Aksi takdirde senin için bir ordu hazırlattım ve sen veya cevabın gelinceye kadar erteledim. Kendinin ve adamlarının canlarına kıyma. Onlara merhamet et ve helake atma. Kalenin sağlamlığına güvenme ve şu hakikati bil ki sağlam Alamut kalesi gökteki bir burç olsaydı onu Allah'ın inayetiyle yeryüzü yapıp yerle bir ederdim*”²⁸⁰, ifadelerini kullanır. Hasan Sabbah ise elçiye şu cevabı verir, önünde duran bir gruba “*Efendimizin bir ihtiyacını karşılamak istiyorum, kim bu görevi üstlenir*”, der. Hepsisi aynı anda ayağa kaktılar ve “*ben*” dediler. Sultan'ın elçisi, onları sultan'a götürceğini düşündü. Sonra bir gence “*imha ederek kendini öldür*”, dedi. “*Genç hemen bir bıçak alıp, şah damarına vurdu ve öldü.*” Bir başkasına, “*kendini kaleden at*”, dedi ve adam isteğe uyarak kendisini kaleden atıp paramparça oldu. Sabbah daha sonra sultan'ın elçisine dönüp;

²⁷⁸ İbnü'l Esir, a.g.e., X, 257-259; Lewis, a.g.e., 68. Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 227.

²⁷⁹ Hodgson, The İsmâîlîs, 47; İbnü'l Cevzî, Telbîsü İblis, 149; Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 228.

²⁸⁰ Sallâbî, a.g.e., 134.

“Sultan’ına söyle, bunlar gibi itaate hazır yirmi bin askerim var, işte cevabım budur”²⁸¹, dedi.

Melikşah’ın mektubu üzerine çok detaylı bir cevap yazan Sabbahın: Abbasîlerin Hz. Muhammed’in neslinden gelenlere, Müslüman topluluklara, İslam Dini’ne karşı suç işlediklerini bildirmekte, İsmâîli düşmanı olan Nizamü’l-Mülk’ün sözünü dinlememesini tavsiye etmekte, yukarıda bahsedilen suçları bizzat kendisinin araştırmasını istediğini belirttiğini söylemekte²⁸² ve kendileri adına yapılan suçlamalara açıklamalar getirmektedir²⁸³.

Kaygusuz ise eserinde mektuplaşma meselesiyle ilgili olarak Hasan Sabbah’ın elçilik heyetini kabul ettiğini ama elçilerin Melikşah’ın gücüne güvenerek böbürlenmeleri üzerine “ *biz imamımızdan başka birilerinin emirlerine boyun eğmeyiz. Sultanların maddi ihtişamı bizi etkiyemez*”, demiştir. Böylece elçilik heyeti eli boş ayrılırken Hasan’ın onlara: “ *Sultanınıza söyleyin, bıraksın bizi hücremizde barış içerisinde yaşayalım. Eğer rahatsız edilirse, ellerimize silahlarımızı almak zorunda kalacağız. Melikşah’ın ordusu, bu kısacık hayata hiç önem vermeyen bizim savaşçılarımızla çarpışacak bir ruha sahip değildir*”²⁸⁴, söylediğini aktarır.

2.2.3. Berkyaruk dönemi (1092-1104)

Berkyaruk dönemi Bâtınîler için bir altın çağ dönemidir. Artık toplum arasına çıkmakla kalmayan Bâtınîler, bir nevi halk içerisinde terör estirmeye başlayıp bir zamanlar terör estirdikleri teziyle karşı ayaklanma başlattıkları Selçukluların yaptıklarını iddia ettikleri şiddetin aynısını ve belki de daha fazlasını uygulamaya koyuldukları evrededirler. Ayrıca bu dönem Bâtınîlerin Selçuklular için ciddi bir tehlike olduğunun da açıkça görüleceği bir zaman dilimidir.

²⁸¹ İbnü’l Cevzî, Telbîsü İblis, 150; Çağatay ve Çubukçu, a.g.e.,72; İbn Kesîr, a.g.e.,310; Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 222-223; Ocak, A.(2009). Selçuklu Hâkimiyeti Karşısında oluşan Şîî –Haçlı İttifakı, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (S. 18), 99; Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, 227; Sallâbî, a.g.e.,133.

²⁸² Kupalidis, G.M (2011). *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. (çev. İlyas Kamalov), İstanbul: Ötüken Yayınları,156; Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 223.

²⁸³ Mektubun tamamı için bkz: Sallâbî, a.g.e.,135-141.

²⁸⁴ Kaygusuz, a.g.e., 22.

Bâtınî Zulümleri ve İşgalleri

Melikşah'ın ve Nizamü'l-Mülk'ün ölümü ile birlikte Büyük Selçuklu Devleti iç savaşın içine düştü ve bu savaş 10 yıldan fazla bir süre şiddetlenerek devam etti. Bu iç mücadelenin bu denli uzun sürmesi en çok Bâtınîlerin işini kolaylaştırdı. Bu konuda elde ettikleri ilk avantaj; kendi pozisyonlarını güçlendirerek Selçuklu Devleti'ne karşı davetlerini kabul eden yeni partizanlara erişmiş olmalarıdır²⁸⁵.

Bâtınîlerin bu rahatlık döneminde kayıtlara göre işkence ve zulüm oldukça artmıştı. Halk 1104'te Mâverâünnehir, Horasan²⁸⁶, Hindistan ve diğer İslam bölgelerinden gelen ve Rey civarında toplanan hacı kabilelerine baskın vererek hepsini kılıçtan geçirme, mallarına ve ganimetlerine el koyma haberi ile sarsıldı²⁸⁷. Aynı zaman da Rey'de müderrislik yapan Ebû Ca'fer b. El- Meşşat'ı bu facianın yaşandığı dönemde öldürdüler (498\1104)²⁸⁸.

Bâtınîlerin estirdiği bu terör havası sadece halk arasında değil yönetici kesim içerisinde bile korku yaratır olmuştur. Yönetici kesim kendilerini koruma altına almak için elbiselerinin altından zırh giyer duruma gelmişlerdir. İbnü'l Esir bu korku politikasını; onların ordu'ya nüfus etmeye başlaması, gruplar oluşturmaları, davetlerini kabul etmeyenleri tehdit eder hale gelmelerini ve neredeyse tüm gücü ellerine alacak olmalarına bağlar²⁸⁹.

Bu fetret döneminde Bâtınîler birçok devlet adamını da öldürmüşlerdir. Onların ilk kurbanlarında biri Berkiyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un veziri Abdurrahman Sümeyremî olmuştur (Safer 490\Ocak-Şubat 1097)²⁹⁰. İkinci kurban ise Nizamü'l-Mülk'ün yetiştirdiği Erkuş en-Nizamî idi (488\1095)²⁹¹. Selçuklu Devletinin büyük Emirlerinden Porsiki de Ramazan 490\Ağustos-Eylül 1097 yılında yapılan Bâtınî katliamı sonucu

²⁸⁵ Daftary, The İsmâilis, 343.

²⁸⁶ İbn Kesîr, a.g.e.,431.

²⁸⁷ Daftary, Alamut Efsaneleri, 222.

²⁸⁸ İbnü'l Esir,a.g.e,X,317-318; Kara, a.g.e.,139.

²⁸⁹ Hodgson, The İsmâ'ili State, 442; İbnü'l Esir,a.g.e,X,264-266; Özeydin, Sultan Berkiyaruk Devri Selçuklu Tarihi, 85-86; Sevim-Merçil, a.g.e., 161. Sanaullah, a.g.e.,66, Sanaullah burada bu devlet adamlarının her an ölüm korkusuyla yaşadıklarını ve ne zaman kimin öldürüleceğini bilmediklerini, bu durumun sessiz ve en az İsmâili katliamlarının vuku bulması kadar etkili olduğunu belirtir: Sanaullah, a.g.e.,66.

²⁹⁰ İbnü'l Esir,a.g.e,X,226, Özeydin, Sultan Berkiyaruk Devri Selçuklu Tarihi, 88; Özeydin, Berkiyaruk Devrinde Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler, 181 ; Sevim ve Merçil, a.g.e.,161.

²⁹¹ İbnü'l Esir,a.g.e,X,226; Özeydin, Sultan Berkiyaruk Devri Selçuklu Tarihi, 88; Özeydin, Berkiyaruk Devrinde Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler, 181; Sevim ve Merçil, a.g.e.,161.

öldürülen kişilerdendi²⁹². Daha sonraki bazı kurbanlar ise: Bilgebeğ Sermez (İsfahan Şihnesi) (4 Eylül 1100)²⁹³ ; Ebû Ca'fer b. el-Meşşât (Şaffî ileri gelen reislerinden) (498\1104)²⁹⁴, Emir Üner (1098-1099)²⁹⁵; Ebu'l-Kasım b. İmâmü'l-Haremeyn (Nişabur hatibi) (492\1098-1099) ²⁹⁶, Ebü'l Muzaffer el-Hucendî (496\1102-1103) ²⁹⁷ ve Ubeydullah b. Ali (İsfahan Kadısı) (503 Safer\1108 Eylül-Ekim)²⁹⁸ olarak sayılabilir. Bu kişiler gelişi güzel seçilmiyordu. Özellikle Bâtınîlere karşı hareket eden ve onları ortadan kaldırmaya çalışan kişileri hedef alıyorlar ve bu hedef alınanlar her an sırtlarında bir hançer darbesini bekleyerek yaşamak zorunda kalıyorlardı²⁹⁹.

Halkın ve yönetici kesimin içerisine düştüğü bu vahim durumu Bündârî ve Cüveynî şu şekilde tasvir eder: “*Bunlar yollardan emniyeti selbettiler, büyüklere ölüm yağdırdılar. Bunlardan bir tek kişi, kendisinin öldürüleceğini bile bile, bir cemaate hücum eder ve onları âşikâre öldürürdü. Padişahlardan hiçbiri, kendini, bunlardan korumak için çare bulamadı. Halk bunlar hakkında ikiye ayrıldı, bir kısım açıktan açığa düşmanlık etti ve bunlarla cenkleşti. Bir kısmı da, sulh ve müsalemet üzere yaşamak için bunlarla muahede akbetti. Düşmanlık izhar edenler, onların tecavüzüne maruz kalmaktan korkarak yaşadılar, onlarla müsalemet halinde yaşayanlar ise, şirklerinde, onlara şerik olmakla itham edildiler, halk her iki surette de bunlar tarafından büyük muhataraya maruz bulunuyordu*³⁰⁰. Bunlar ilk evvel, Nizamülmülk'ü öldürdüler, sonra yarık genişledi, delik büyüdü. Bunlar halkın her sınıfından toplanmış olduklarından, ahalinin hiçbir sınıfı tühmetten kurtulamadı, günahsızlara da tühmet sirayet etti, kimsede, bu taifeden korunmak düşüncesinden başka düşünce kalmadı. (..) tahta geçen hiçbir sultanın, kendi havessına itimatı kalmadı. Garaz erbabı, padişah'ın hassı hakkında siayette bulunuyorlardı. Halk, sultanın, İsmailileri ortadan kaldırmağa ciddi surette teşebbüs ettiğini gördüklerinde, yek diğerini jurnal etti, aralarındaki eski düşmanlıktan dolayı, zındıklıkla (ilhadla) lekelemek ve kılıçtan gayrisi temizlenecek alâmetle tevsim etmek istedi, haksızlığa başvurmaktan

²⁹² Fazlullah, a.g.e.,149; Ocak,Selçukluların Dini Siyaseti, 231; Özaydın, Berkiyaruk Devrinde Bâtınilerle Yapılan Mücadeleler, 181; Sanaullah, a.g.e., 43; Sevim ve Merçil, a.g.e., 161; Usta, a.g.m., 22.

²⁹³ İbnü'l Esir,X,248; Fazlullah, a.g.e.,147; İbn Kesîr, a.g.e., 308; Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 230 n.229 ; Özaydın, Berkiyaruk Devrinde Bâtınilerle Yapılan Mücadeleler, 181.

²⁹⁴ İbnü'l Esir,a.g.e,X,318, Özaydın, Sultan Berkiyaruk Devri Selçuklu Tarihi, 88; Özaydın, Berkiyaruk Devrinde Bâtınilerle Yapılan Mücadeleler, 181.

²⁹⁵ Fazlullah, a.g.e.,148 n.; İbnü'l Esir, a.g.e, X, 235; Özaydın, Sultan Berkiyaruk Devri Selçuklu Tarihi, 88.

²⁹⁶ Çubukçu ve Çağatay, a.g.e., 72.

²⁹⁷ Özaydın, Sultan Berkiyaruk Devri Selçuklu Tarihi, 88; Cüveynî ise Bâtınîlerin birçok devlet adamını öldürdüğünü belirtiyor ama isim vermekten kaçınıyor: Cüveynî, a.g.e.,556; Kara, a.g.e., 145.

²⁹⁸ Sanaullah, a.g.e.,63.

²⁹⁹ Kara, a.g.e.,140.

³⁰⁰ Cüveni de bu kısma kadar halkın içerisine düştüğü ikilemi bu şekilde anlatır: Cüveynî, a.g.e.,556.

*başka çare bulamadı. pek çok halk, bu çarpışmalar ve müsademeler içinde kaldı. Büyükler de, başlarına gelen bu belayı defetmek için, hiçbir fikir ve hiçbir tedbir bulamadılar”*³⁰¹.

Tüm bu cinayetlerle yetinmeyen Bâtınîler, birçok kaleyi de ele geçirmeyi başarmışlardır.

Oluşan bu boşluk ve terör ortamında mezhepler arası intikam alma yarışı ortaya çıkmış ve bu mezhepler arasında karşılıklı olarak birçok insan hayatını kaybetmiştir. İbnü'l Esir'in belirttiğine göre bu dönemde Şafî ve Hanefî reisleri birleşerek Karmatilere ait bir medreseyi yakmışlardır³⁰².

Görüleceği üzere, Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine ortaya çıkan bu karışıklık dönemi hem devlet kademesindeki insanları hem de halkı olumsuz bir şekilde etkileyerek devletin tam bir güvensizlik ortamına düşmesine sebebiyet vermiştir. Bu oluşumda en büyük yararı Bâtınîler elde ettiği için, onlar Sultan Berkyaruk döneminde önemli bir başarı sağlayarak Selçukluların yıkılışında büyük bir söz sahibi olacaklarını göstermişlerdir. Artık Bâtınîler devlet kademelerine sızacak ve halk arasında ya korku ya da bağlılık yoluyla büyük bir kitleyi ellerinde tutacaklardır. Bu da Selçuklu Devletinin Bâtınîlerle askerî yönden ziyade daha çok sosyolojik ve psikolojik bir mücadele içersine girmesi gerektiğini gösterecektir ama daha sonra değinileceği üzere, mücadelenin bu kolu oldukça zayıf kalacaktır.

Ayrıca bu dönemde sadece Selçuklular değil Bâtınîler de zor bir dönem içersine girerek Musta'ili ve Nizari olmak üzere ikiye ayrılmışlardır (1094)³⁰³. Fakat bu bölünmenin Bâtınîler üzerinde eksi yönde büyük bir etki yarattığı görülmemiştir.

Berkyaruk'un Bâtınîler Tarafından Yaralanması

Berkyaruk'un Bâtınîler tarafından yaralanmasının (488 Ramazan\Eylül 1095) başat sebebi olarak Bâtınî düşmanı birisini vezir tayin etmesi gösterilir. Bu veziri görevden almadığı için pazısından yaralanan sultan kısa süre sonra kendisini toparlamayı başarmış³⁰⁴ ve Bâtınîlerle daha sıkı bir mücadeleye girişmiştir. Bu durum aslında Bâtınîlerin devlet

³⁰¹ Bündârî, Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra, 67-68; Cüveynî, a.g.e., 556; Özaydın, Berkiyaruk Devrinde Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler, 1 80.

³⁰² İbnü'l Esir, a.g.e., X, 211; Kurpalidis, a.g.e., 157.

³⁰³ Cüveynî, a.g.e., 569; Daftary, Alamut Efsaneleri, 56; Daftary, The Ismâilis, 349-350; İbnü'l Esir, a.g.e., X, 200-201; Hodgson, The İsmâ'ili State, 429-432; Lewis, a.g.e., 72-73; Mirza, a.g.e., 6; Öz, M. (1996). İsmailiyye, DİA, (23), 1121.

³⁰⁴ Fazlullah, a.g.e., 146; Özaydın, Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi, 85; Râvendî, a.g.e., 142.

kademesinde kuvvetlerinin ne derece güçlü olduğunu göstermekle beraber Berkıyaruk'un Bâtınîlere zaafı olduğu iddialarına da kaynak oluşturur niteliktedir. Bu suikastı düzenleyen kişi ya sultana oldukça yakın ya da ani bir boşluktan yaralanıp ona saldıran kişidir. İlk ihtimal daha kuvvetli olduğu için Berkıyaruk'un Bâtınî kişileri devlet kademesine özellikle de önemli görevlere aldığı iddia edilebilir.

Bâtınîlerle Mücadele

Sultan Berkıyaruk devletin içerisinde bulunduğu zor durum karşısında Bâtınîlere müsamaha göstermiş olması büyük olasılıktır³⁰⁵. Ama Bâtınîler bu müsamaha karşısında iyice güçlenince, Emirler “ *Bâtınîlerin daha fazla güçlenmeden ortadan kaldırılması gerektiğini*”, tavsiye ettiler. Sultan'a halkın kendisini 'Bâtınî' diye adlandırdığını, hatta kardeşi Sultan Muhammed'in askerinin onu 'Bâtınî', diye ithamladığını, savaş sırasında onlara tekbir getirip “*ey Bâtınîler*”, diye seslendirdiklerini söylediler. Bunun üzerine sultan onların öldürülmesine onay verdi (Şaban 494\Haziran 1101) ve bizzat kendisinin de katıldığı bir süvari birliğiyle bir Bâtınî çadırına saldırarak 300 Bâtınîyi öldürdü³⁰⁶.

Sultan Berkıyaruk adına Müeyyidülmülk'ün malını müsadere etmek üzere Bağdat'ta bulunan elçiye haber gönderilip Bâtınîlerin ileri gelenlerinden ve liderlerinden biri olan Ebû İbrâhîm el-Esedâbâdî'nin yakalanıp tevkif edilmesi istendi. El-Esedâbâdî yakalanıp hapsedildi. Öldürmek istediklerinde: “*Beni öldürdüğünüzü farz edin, kaleler ve şehirlerdeki Bâtınîleri öldürebilecek misiniz?*”, dedi, bunun üzerine hemen öldürüldü. Hiç kimse namazını kılmadı, cesedi surların dışına atıldı. Büyük oğlu da karargâhta Bâtınîlerle birlikte öldürüldü³⁰⁷.

Tüm bunlarla birlikte Berkıyaruk mücadelesinde askerî komutanlarını da göreve göndererek Bâtınîlere büyük bir darbe indirmek istemiş ve bu yüzden Emir Bozkuş

³⁰⁵ Hodgson, Assasın,88. İsmail Kaygusuz, bu duruma farklı bir açıdan yaklaşır. Ona göre Muhammed Tapar dışında Melikşah'ın halefleri Bâtınîlerle mücadele etmek istememişler fakat onların bu tutumları halk ve ordu içerisinde farklı algılandığı için mücadele etmeye mecbur kalmışlardır. Hatta Berkıyaruk için ordu içerisine bilerek 5000 Bâtınî aldığını iddia eder. Ama Sünnî halk ve Ulema onu İsmâîlîleri kayırmakla suçlayınca 5000 Bâtınî askerî görevden aldığını ekler: Kaygusuz, a.g.e.,26.

³⁰⁶ İbnü'l Esir,a.g.e,X,265; Özeydın, Berkıyaruk Devrinde Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler,182; Müneccimbaşı, a.g.e., 87; Sevim ve Merçil, a.g.e., 16-19. Sanaullah ise sayı vermeden Berkıyaruk tarafından Askerîye'ye alınan bu Bâtınî grubun öldürüldüğünü bildirir: Sanaullah, a.g.e.,67.

³⁰⁷ Lewis, a.g.e., 78; İbnü'l Esir,a.g.e,X, 265-266; Özeydın, Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi , 89-90; Özeydın, Berkıyaruk Devrinde Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler , 82-83; Râvendî, a.g.e., 142; Sevim ve Merçil,a.g.e.,161.

Bâtînîlerin üzerine sevk etmiştir. Bu kapsamda büyük bir ordu hazırlayan Bozkuş Kûhistân üzerine sefere giderek (1101) birçok Bâtînîyi öldürmüştür. Akabinde de Tabes kalesini kuşatmış (Hicri 497) ve surlarını yıkarak kaleyi ele geçirmek istemiştir. Bozkuş amacına tam ulaşmak üzereyken Bâtînîler kuşatmanın kalkması şartıyla büyük bir miktar rüşvet teklif ettiği için Emir parayı alıp muhasarayı kaldırmış³⁰⁸ ve üç gün sonra tekrar kale üzerine yürüyerek güzel bir sonuç elde etmesine rağmen yine de beklenen başarıyı sağlayamamıştır. Selçuklu ordusu Tabes'i ve diğer İsmâîli kalelerini zapt edip yıkmış, İsmâîli yerleşim yerlerini yağmalamış ve İsmâîlilerden, tek bir kale inşa etmeyeceklerine, tek bir silah satın almayacaklarına ve tek bir kişiyi dahi inançlarına çağırmayacaklarına dair söz aldıktan sonra geri çekilmiştir³⁰⁹.

Bu mücadele için görevlendirilen diğer Emir ise Çavlı olmuştur. Çavlı'nın Bâtînîlerle mücadelesi diğer meslektaşlarının mücadelesinden farklı ve daha sistematik bir güzergâh izlemiştir. Bir kumpas düzenleyen Çavlı, Bâtînîlerin içerisine adamlarını yerleştirmiştir. Olay bazı ileri görüşlü devlet adamlarının sözde Çavlı ile aralarının bozulduğunu iddia ederek Bâtînîlerin safına geçmeleriyle başlamıştır. Çavlı Porsukoğulları'nı bahane ederek sefere çıkmış ve Bâtînî safına geçmiş bu devlet adamları 300 kadar Bâtînî liderini Çavlı'nın yolunu kesmek için ikna etmişlerdir. Tam mücadeleye gireceklerken Çavlı'nın adamları yer değiştirmiş ve 3 kişi hariç Bâtînî ileri gelenlerinden kurtulan olmamıştır (1101)³¹⁰.

Suriye'de Meydana Gelen Mücadeleler

Bu mücadelenin diğer önemli bir kolu da Suriye' de gerçekleştirilmiştir. Bilindiği üzere Bâtînî hareketi İran bölgesinde kendini göstermiş olmasına rağmen egemenlik alanlarına Suriye'nin büyük bölümünü de eklemişlerdir. Büyük olasılık, bölgenin hem Şia hem Sünnî yapı ile iç içe olması bu durumu tetikleyen etkenlerden biri olmuştur.

Sultan Berkiyaruk döneminde Suriye'deki Bâtînî lideri Meliki Rıdvan (1095-1113) ile dostane ilişkiler kuran el-Hâkim el-Müneccim idi. Melik ya Haçlı tehlikesine karşı

³⁰⁸ Hodgson, The İsmâ'îli State, 445; İbnü'l Esir, a.g.e, X, 266; Lewis, a.g.e.; 77; Özaydın, Berkiyaruk Devrinde Bâtînîlerle Yapılan Mücadeleler , 182; Özaydın, Sultan Berkiyaruk Devri Selçuklu Tarihi, 90; Sallâbî, a.g.e., 172.

³⁰⁹ Lewis, a.g.e., 77; İbnü'l Esir, a.g.e, X, 266; Sallâbî, a.g.e., 172.

³¹⁰ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 263; Özaydın, Berkiyaruk Devrinde Bâtînîlerle Yapılan Mücadeleler, 183-184; Özaydın, Sultan Berkiyaruk Devri Selçuklu Tarihi, 90-91; Sallâbî, a.g.e., 172.

kendisine güç katması için veya onların görüşlerinden etkilendiği için Bâtınîlerin Suriye’de barınma ve güçlenmelerine göz yummuş ve onların Dârüddâ’va adı verilen bir propaganda merkezi açmalarına müsaade etmiştir³¹¹.

Tüm bunlarla birlikte Melik Rıdvan Mısır’dan gelenlerin Dımaşk vaadi üzerine hâkim olduğu yerlerin birçoğunda Fâtımî Halifesi adına hutbe okutmuştur. Böylece ilk kez bir Selçuklu Emir’i Fâtımî Halifesi’ni metbuu tanıyarak onun adına hutbe okutmuş oldu (17 Ramazan 490\ 28 Ağustos1097). Ama bu durum fazla uzun sürmemiş Sünnî cepheden gelen baskılar üzerine yaklaşık 4 hafta sonra tekrar Abbasî Halifesi adına hutbe okutulmuştur (12 Şevval 490\ 22 Eylül 1097)³¹².

Bâtınîlerin Suriye bölgesinde de birçok kişi ve devlet adamını öldürerek zulümlerine devam etmişlerdir³¹³. Hatta İbnü’l Adim Suriye bölgesindeki Efâmiye kalesinin Bâtınîler tarafından kanlı bir şekilde alındığını akabinde ise bu bölgenin Haçlılara geçtiğini, ifade eder³¹⁴.

Berkyaruk dönemine genel bir bakış atacak olursak; bu dönemde Bâtınîler tarafından sistematize edilen bir sosyal kargaşanın var olduğu görülecektir. Öte taraftan sadece Bâtınîlerin değil aynı zamanda Selçuklu yönetiminin de baskısı altında kalan halk, çeşitli ithamlarla mücadele etmek zorunda bırakılmıştır. Böylece Selçuklu Devleti’nin yıkılışına giden süreç bu dönemde başlamış ve devlet fiili yıkılışından çok önce sosyal alanda egemenliğini kaybetmiştir.

³¹¹ Daftary, *The Ismâîlis*, 358; Hodgson, *Assasins*, 89-90; İbnü’l-Adîm, *Zübdetü’l-Haleb min Târihi Haleb*, 697; İbnü’l Adim (1989).*Selçuklular Tarihi*. (haz. Ali Sevim), Ankara: TTK Yayınları, 90; Lewis,a.g.e.; 144-145; Kaygusuz, a.g.e., 105; Özaydın, *Selçuklular Zamanında Suriye’deki Bâtınî Faaliyetler*, 203; Mirza, a.g.e.,8; Sevim, A. (2008).Rıdvan B. Tutuş, *DİA*, (35), 49-50; Sevim, A. (2002).Suriye Selçukluları, *Türkler*, (IV), 770; Usta, a.g.m., 6.

³¹² Daftary, *The Ismâîlis*, 358; İbnü’l Esir, a.g.e, X, 225; İbnü’l Adim, *Selçuklular Tarihi*, 79; Ocak, Şîî ve Haçlı İttifakı, 100; Özaydın, *Selçuklular Zamanında Suriye’deki Bâtınî Faaliyetler*, 201; Sevim, *Suriye Selçukluları*, 769; Sevim, Rıdvan B. Tutuş, 49. İbnü’l Adim eserinde Rıdvan’ın Muhammed Tapar tarafından Bâtınîlerle işbirliği yaptığı anlaşılınca onlardan kurtulduğunu ve buna ek olarak cimri olması yüzünden de onlarla arasındaki ilişkinin bozulduğunu yazar: İbnü’l Adim, *Selçuklular Tarihi*, 90-93.

³¹³ İbnü’l Adim, *Selçuklular Tarihi*, 78-79; İbnü’l Adim, *Selçuklular Tarihi*, 85; Mirza, a.g.e., 9; Usta, a.g.m., 7-8.

³¹⁴ İbnü’l Adim, *Selçuklular Tarihi*, 84-85; Usta, a.g.m., 8. Lewis eserinde kalenin Bâtınîler tarafından alınmadığını ama oldukça yıpratıldığını, belirtir, Lewis, a.g.e.; 147; 84-85;.

2.2.4. Muhammed tapar dönemi (1105-1118)

Sultan Berkayaruk'un hayatını kaybetmesinden sonra tekrar iç düzen ve otoriteyi ele almaya çalışan Muhammed Tapar bu işlemleri kısmi bir şekilde halledince iç düzenin en büyük sorunu olan Bâtınîlerle mücadele etme kararı almıştır. Sultan Sencer ile senkronize bir şekilde hareket eden Sultan Tapar böylece Bâtınîlere büyük bir darbe indirmek istemiştir. Bu amaçla yapılan ilk seferde Şahdiz kalesinin kuşatılması olmuştur.

Tekrit ve Şahdiz Kalesinin Kuşatılması

Sultan Melikşah'ın ölümü ile birlikte Halep Emir'i Kasîmü'd-Devle Aksungur'un eline geçen Tekrit şehri onun Tutuş tarafında öldürülmesiyle Gevherâyîn tarafından alınmış ve bir Bâtınî olan Deylemi buraya vali olarak atanarak Tekrit'te 12 yıl hüküm sürmüştür. İlerleyen süreçte Porsiki burayı ele geçirmek için uğraştıysa da başaramamıştır. Sultan Tapar ise bu bölgenin Bâtınî olmasında korktuğu için bölgeyi kuşatmış (500\1106) ama o da hedefine ulaşamamıştır³¹⁵.

Şahdiz kalesine yapılan bu sefer gelişi güzel planlanmamıştı. Bu seferdeki amaç Bâtınîlerin lojistik desteklerini kesmektir. Çünkü Şahdiz kalesinde Bâtınîlerin hazine ve silah deposu ile birlikte 'cennet' olarak adlandırdıkları iddia edilen bahçeleri için hanımlar bulunmaktaydı³¹⁶. Böylece stratejik bir hareket yapmayı hedefleyen sultan hem Bâtınîlere maddi-manevi olarak büyük bir darbe vurmak istemiş hem de Selçuklu otoritesini halk katında yeniden sağlamayı amaçlamıştır.

Muhammed Tapar ilk sefer kararını Recep 500\Şubat-Mart 1107'de veriyse de orduya sızmış olan Bâtınîler bu durumu hoş karşılamamış ve asılsız söylentiler çıkararak seferin gerçekleşmesini engellemeye çalışmış olmalarına rağmen dedikoduların asılsız olduğunu fark eden sultan gecikmelide olsa sefer kararını almıştır³¹⁷.

Yapılan mücadeleler içerisinde dinî münakaşaya girmek ve saldırı için vakit kazanmak adına Selçuklulardan Âlim isteyen Bâtınîlere Ebu'l-A'la Sa'id b. Yahya el-Hanefî gönderilmekle birlikte Bâtınîlerin amacının bir mutabakata varmak olmadığı anlaşılınca

³¹⁵ Hodgson, The İsmâ'ili State, 445-446; Hodgson, Assassins, 95; İbnü'l Esir, a.g.e, X, 337; Özaydın, Selçuklu Tarihi, 86.

³¹⁶ Fazlullah, a.g.e.,157-158; Özaydın, Selçuklu Tarihi, 78; Ravendi, a.g.e.,152.

³¹⁷ İbnü'l Esir,a.g.e,X,346; Özaydın, Selçuklu Tarihi,799.

süreç yarıda kesilmiştir. Bunun üzerine korkan Bâtınîler Halican kalesinin kendilerine verilemesi şartıyla Şahdiz kalesinin teslimine razı olmuşlardır³¹⁸. Ama Bâtınîlerin bir Selçuklu Emiri'ni öldürmek üzere bir Fedaî gönderdikleri haberinin yayılması üzerine Halican kalesi yerle bir edilerek birçok Bâtınî öldürülmüştür³¹⁹.

Mücadele Muhammed Tapar'ın Bâtınîlerin 12 yıllık Şahdiz egemenliğine son vermesiyle sonuçlanmıştır (2 Zilkâde 500\ 25 Haziran 1107)³²⁰. Böylece Selçuklular sosyal alanda da büyük bir zafer kazanmışlardır. Nitekim Şahdiz kalesinden çıkan kişilerin hal, hareket ve tavırları halk nazarında Bâtınîler hakkında kötü bir imaj oluşmasını sağlamıştır³²¹.

Alamut Seferleri

Bu dönemde Bâtınîler üzerine yapılan ve onları tamamen ortadan kaldırmayı hedefleyen seferler tarihe “Alamut Seferleri” olarak geçen ataklardır. Özellikle Şahdiz kalesinin ele geçirilmesinden sonra büyük bir avantaj elde eden Muhammed Tapar bu üstünlüğünü Alamut kalesini de ele geçirerek nihai bir sonuca kavuşturmak istemiştir. Bu amaçla Sultan Tapar veziri Ahmet b. Nizamü'l-Mülk ve Emir Cavlı komutasındaki bir orduyu Muharrem 503\Ağustos 1109'da Hasan Sabbah üzerine sevk etti. Üstünâvend ve Alamut'u kuşatan vezir Alamut'un tahıl kaynaklarını yok ederek Bâtınîlere ağır bir darbe vurdu. Bu sorunun çözümünü kaledeki kadın ve çocukları başka kalelere göndermekte arayan Bâtınîler³²², hem kışın bastırması hem de yardım almalarından ötürü bu sevkıyatı durdurmuşlardı³²³.

Bu seferin intikamını almak isteyen Bâtınîler vezire camide bir suikast düzenleseler de vezir boğazına aldığı yara ile kurtulmayı başarmıştı (Şaban 503\Şubat-Mart 1110). Suikastı

³¹⁸ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 347; Özaydın, Selçuklu Tarihi, 80.

³¹⁹ Ahmet b. Mahmut (1977). *Selcuk-Nâme*. (II), (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977:41; Daftary, The İsmâilis, 361; İbnü'l Esir, a.g.e, X, 347-348; Sanaullah, a.g.e., 46-47.

³²⁰ Ahmet b. Mahmut, a.g.e., 41; Daftary, The İsmâilis, 362; Fazlullah, a.g.e., 160; Hodgson, The İsmâ'ili State, 446; Lewis, a.g.e.; 81 Merçil, E. (1991). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 66; Münecimbaşı, a.g.e., 103; Özaydın, Selçuklu Tarihi, 82; Özaydın, A. (2005). Muhammed Tapar. *DİA*, (30), 580; Sallâbî kale ele geçirildikten sonra İbn Attasın öldürüldüğünü söyler: Sallâbî, a.g.e., 173. Hodgson makalesinde Bâtınîlerin uzak bölgedeki Bâtınî kalesine gitmelerine izin verildiğini ama onlar gider gitmez o kalenin de kuşatıldığını, belirtir: Hodgson, The İsmâ'ili State, 446.

³²¹ Fazlullah, a.g.e., 163; Ravendi, a.g.e., 157; Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, 228.

³²² Lewis, a.g.e.; 83.

³²³ Ahmet b. Mahmut, a.g.e., 42; Cüveynî, a.g.e., 558; Hodgson, Assasıns, 97; Hodgson, The İsmâ'ili State, 446; Münecimbaşı, a.g.e., 105; Özaydın, Selçuklu Tarihi, 829. Bu konuda bazı kaynaklar 501, bazı kaynaklar 503 tarihini kullanmaktadırlar: Özaydın, Selçuklu Tarihi, 82, n.59, Hodgson, Assasıns, 97, n.42.

düzenleyenlerden biri yakalanarak konuşturulmuş böylece verilen yerdeki bütün Bâtınî cemaati öldürülmüştür³²⁴.

Selçuklu ordusu Bâtınîlerle girdiği birçok mücadelede onlara ve bölgelerine büyük zarar vermelerine rağmen (özellikle Rudbar bölgesine) esas hedef olan Alamut kalesinin ele geçirilememesi üzerine Sultan Muhammed Tapar Taberistan ve Gilan hâkimi Hüsammüd devle Şehriyar'dan yardım istedi³²⁵. İlk başta bu isteği çok sert ve buyurucu bulduğu için kabul etmeyen Şehriyar daha sonra ise kabul etmek zorunda kalmıştır.

Alamut seferlerinin en önemlisi ise Emir Şirgir'in yaptığı ataklardır (Cemâziyelevvel 505\Kasım-Aralık 1111)³²⁶. Emir ilk önce Kelâm kalesini fetih etmiş ve daha sonra da Bire kalesini ele geçirerek kale halkının Alamut'a gitmesine müsaade etmiştir³²⁷. Akabinde Alamut kalesini kuşatan (13 Temmuz 1117) Emir kaleyi zor durumda bırakmış ve Alamut halkı ciddi sorunlar yaşamaya başlamıştı³²⁸. Fakat sultanın ölüm haberi (1118) ile Emir kaleden çekilmek zorunda kalmıştır³²⁹. Hodgson ise The order of Assassins adlı eserinde muhasaranın başarısızlığının bir nedenini sultanın isteği ve Emir Şirgir'in kuşatma planı çerçevesinde yardıma gelen Emirler ve ordusunun, Emir Şirgir'in kıskançlığından kaynaklanan gönülsüzlüğüne bağlar³³⁰. Lewis ise ordu içerisindeki Bâtınîliğe yakınlığı ile bilenen el-Dergüzini'nin etkisinin büyük olduğunu, ifade eder³³¹.

³²⁴ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 382; Münecimbaş, a.g.e., 106.

³²⁵ Daftary, The Ismâilis, 363; Hodgson, Assassins, 97; Münecimbaş, a.g.e., 106; Özeydin, Selçuklu Tarihi, 87.

³²⁶ M.Ş. Günaltay bu Emir'in adını "Anuştegin" olarak vermektedir: Günaltay, İslâm Gerçeği, 178.

³²⁷ Hodgson, Assassins, 97; İbnü'l Esir, a.g.e, X, 419; Özeydin, Selçuklu Tarihi, 83; Sallâbî, a.g.e., 175.

³²⁸ Elde edilen bilgilere göre Bâtınîlerle mücadele'de etkin bir rol oynayan Anuştegin Şirgir muhasara devam ederken kendilerine gelip kaleden ayrılmak isteyen Bâtınîlerin açlıktan ölmeleri için isteklerini kabul etmemiş ve kaleye göndermiştir. Kalede ki zor durumu anlatan diğer bir örnek ise Hasan Sabbah'ın halka günde bir parça ekmek ve üç ceviz verdiğidir. Cüveynî, a.g.e., 558; Çağatay ve Çubukçu, a.g.e., 73; İbnü'l Esir, a.g.e, X, 420; Fazlullah, a.g.e., 163; Özeydin, Selçuklu Tarihi, 83, Ravendi, a.g.e., 158, Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, 229.

³²⁹ Cüveynî, a.g.e., 558; Çağatay ve Çubukçu, a.g.e., 73; Daftary, The Ismâilis, 363; Fazlullah, a.g.e., 163; Hodgson, The Ismâ'ili State, 446; Hodgson, Assassins, 97-98; İbnü'l Esir, a.g.e, X, 419-420; Lewis, a.g.e.; 84; Ravendi, a.g.e., 158; Sallâbî, a.g.e., 172. Burada Sultan'ın ölümü muhasara yapan askerlere bir gün sonra ulaştı. Şirgir bu haberin alınması üzerine muhasaraya devam edilmesini, aksi takdirde geri çekilirken saldırıya uğranabileceğini ve eldeki erzakların karşı tarafa geçebileceğinden korktuğu için muhasaranın Alamut düşene kadar devam etmesini istemiştir. Ya da muhasara devam etmeyecekse üç gün daha burada kalıp hazırlanmayı böylece karşı tarafa erzak bırakmamayı istemiştir. İbnü'l Esir, a.g.e, X, 419-420. Tüm bu önlemlere rağmen ordunun 2.000.000 dinar değerindeki mülkleri Bâtınîlere geçmiştir: Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, 229, Daftay ise miktar vermeden Selçuklu ordusunun arkasında büyük bir ganimet bıraktığını belirtir: Daftary, The Ismâilis, 363.

³³⁰ Hodgson, Assassins, 97.

³³¹ Lewis, a.g.e., 84-85.

Bu dönemde Bâtınîlerle büyük mücadeleler yapılmış her ne kadar başarılı olunamamışsa da gelişmeleri ve halk içerisinde etkinliklerini arttırmaları engellenmiştir.

Bâtınîlerle Suriye’de Yapılan Mücadeleler

Sultan Tapar döneminde oldukça durağanlaşan Bâtınîler belki bu gerilemenin telafisini bir nevi yapabilmek için Suriye bölgesinde etkinliklerini arttırmak istemişlerdir. Bu amaçla bu dönemde en zayıf yer olan Efamiye kalesine sefer düzenlemişlerdir. Kaleyi hile yolu ile ve kalenin hâkimi İbn Mülâib’i öldürerek (Cemâziyelevvel 499\3 Şubat 1106) ele geçiren Bâtınîler böylece büyük bir avantajın da sahibi olmuşlardır³³².

Muhammed Tapar’ın tüm bu olaylar olurken Melik Rıdvan’ın Bâtınîlerle sıkı bir işbirliği içinde olduğunu işitmesi üzerine düzenlediği bir mecliste Melik’i kınamıştır. Bunu haber alan Melik ise başta İbn-i Mülâib’in öldürülmesinde rol oynayan Ebû’l Ganâim’in taraftarlarıyla beraber kaleden çıkarılmasını emretmiş akabinde ise birçok Bâtınîyi öldürmüştür³³³. Sevim’e göre bu durum Bâtınîlerin rahat etme alanlarını biraz olsun daraltsa da hem Ebu Tahir’in faaliyetlerini engelleyememiş³³⁴ hem de Bâtınîlerin Şeyzer’de kendilerini göstermelerine mani olamamıştır.

Şeyzer olayları ise yöre halkının Hristiyan paskalyasını izlemek için alanlara inmeleriyle gerçekleşmiştir. Olay Bâtınîlerin Efamiye, Sermin gibi yerlerden topladıkları 100 kişilik bir grupla kaleye girip şehre hâkim olmalarıyla başlamıştır. Kale sahipleri ise bu durumu fark eder etmez, bölge halkı ile birlikte Bâtınîlerle savaşımaya başlamış ve hem istilacıları hem de Şeyzer’de onların görüşlerini savunanların hepsini öldürmüşlerdir³³⁵.

Bâtınîlerin bu dönemde de Suriye de birçok kişiyi öldürdüklerini görüyoruz. Özellikle zengin bir tüccar olan ve neredeyse tüm servetini Bâtınîlerle mücadeleye adayan hatta Bâtınî öldürenlere ödül veren Ebû Harb İsa b. Zeyd el-Hucendî adlı kişiyi öldürme

³³² Azimi (1988). *Azimi Tarihi, Selçuklularla ilgili bölümler*. (çev. Ali Sevim), Ankara: TTK Yayınları, 35; İbnü’l Esir, a.g.e, X, 328-330. Lewis, kalenin umut verici başlangıca rağmen ele geçirilemediğini, söyler: Lewis, a.g.e.; 147. Kalenin ele geçiriliş hikayesi için bkz: Esir, a.g.e, X, 328-330; Hodgson, Assasins, 92; 147; Özaydın, Selçuklular Zamanında Suriye’deki Bâtınî Faaliyetler, 200-201; Runciman, a.g.e., 99; Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları, 114.

³³³ İbnü’l Adim, Selçuklular Tarih, 704; Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, 204.

³³⁴ Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, 115.

³³⁵ İbnü’l Esir, a.g.e, X, 376-379.

teşebbüsleri büyük yankı uyandırmıştır (Rebûlevvel 505\Eylül-Ekim 1111)³³⁶. Yine Emir Mevdud'un öldürülmesi de (10 Ekim 1113)³³⁷ özellikle üzerinde durulması gereken bir husustur. Bu cinayet; hem Melik Rıdvan'ın Bâtınîlere karşı sert ve kınayıcı tavır alamaması hem de devlet içi çıkar çatışmalarının engellenememesinin bir sonucudur. Suikast düzenlenen diğer isimlerden bazılarına bakacak olursak: Fahrülmülk b. Nizamü'l-Mülk (10 Muharem 500\11 Eylül 1106)³³⁸, Nişabur, İsfahan ve Buhara kadısı Sa'id b. Muhammed b. Abdurrahman (Ramazan 502\Nisan-Mayıs 1109)³³⁹, Âlim Ebû'l-Mehâsîn er-Rûyânî (1108)³⁴⁰, İsfahan kadısı Ubeydullah b. Ali el-Hatîbî (Safer 503\Eylül-Ekim 1108)³⁴¹, Meraga Emîri Ahmedîl (1 Muharrem 510\16 Mayıs 1116)³⁴², Sultan Muhammed Tapar'ın hazinedarı Ebû Ahmed el-Kazvîni³⁴³ karşımıza çıkan şahsiyetler olacaktır.

Melik Rıdvan'ın 1113 tarihinde ölümü üzerine yerine 12 yaşındaki oğlu Alp Arslan el-Ahras geçti. Sultan Tapar yeni Melik'e yazdığı mektupta Melik Rıdvan'ın Bâtınîlerle çok yakın ilişkisi olduğunu bildirip “*senden benim evladın olarak Onları yok etmeni istiyorum*”, demiştir³⁴⁴. Olaylara baktığımız zaman Alp Arslan'ın bu tavsiyelere uyduğunu, Bâtınîlere kovuşturma yaptırdığı ve bunun sonucunda da Suriye'deki Bâtınî etkisinin kırıldığı görülmektedir.

³³⁶ Özaydın, Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetler, 202.

³³⁷ Azimi, a.g.e.,39; İbn Kesîr, a.g.e.,332; Özaydın, Selçuklu Tarihi, 77; Özaydın, Selçuklu Tarihi, 202; Runciman a.g.e., 104; Sanaullah, a.g.e., 64-65. Azimi öldüren kişinin kimliği hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Azimi, a.g.e.,39; Lewis burada Mevdud'un sadece Bâtınîlerin değil Rıdvan'ın da gözüne batan biri olduğunu bu yüzden onu öldürtme emirinin Şam'ın Müslüman naibi tarafından verildiğini iddia eder: Lewis, a.g.e.; 148, Usta ise Atabeg Tugtekin'i şüpheliler arasına koyar: Usta, a.g.m.,103; Mateos burada Tugtekin'in Mevdud kendisini öldürüp şehrine hakim olacağını öğrendiği zaman bir İranlı'yı hapishaneden çıkartıp Mevdud'u öldürdüğü takdirde kendisini affedeceğini söylemiş aynı zaman da ona 500 dahekan vermiş olduğunu belirtir: Urfalı Mateos (1987). *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (çev. Hrant D. Andreasyan), Ankara: TTK Yayınları, 252; İbri eserinden Mevdud'u öldürenin ne ismini ne de ırkına yer vermesine rağmen onu Tugtekin'in öldürtmediği açık bir şekilde anlaşılmaktadır: İbnü'l-İbrî (1950). *Abû'l-Farac Tarihi. (II)*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara: TTK Yayınları, 352.

³³⁸ Cüveynî, a.g.e.,556; İbnü'l Esir,a.g.e,X,336, Müneccimbaşı,a.g.e., 112; İbn Kesîr, a.g.e.,323; Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti,230 n.229; Özaydın, Selçuklu Tarihi, 77.

³³⁹ İbnü'l Esir,a.g.e,X,376-379; Özaydın, Selçuklu Tarihi, 77.

³⁴⁰ İbnü'l Esir,a.g.e,X,378.

³⁴¹ İbnü'l Esir,a.g.e,X,377; Özaydın, Selçuklu Tarihi ,77; Ravendi, a.g.e.,154 n.4.

³⁴² İbnü'l Esir,a.g.e,X,410; Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 230 n.229; Özaydın, Selçuklu Tarihi, 77; Sanaullah, a.g.e.,65-66.

³⁴³ İbnü'l Esir,a.g.e,X,418.

³⁴⁴ İbnü'l Adim, Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb, 716; Lewis, a.g.e., 148; Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, 130.

2.2.5. Sultan sancar dönemi (1118-1157)

Sultan Sancar'ın egemenlik döneminde Bâtînî faaliyetlerinin yine yoğun bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Özellikle bu dönemde Bâtînî taraftarları devlet kademesinde ciddi bir kadrolaşma gittikleri için Sultan Sancar'ın ilk başlarda onlarla mücadeleye gücünün yetmediği anlaşılmaktadır. Bunun en büyük nedeni de büyük olasılık Bâtînîliğe karşı yapılan her türlü organizasyonun Hasan Sabbah'a devlet içerisindeki kişilerce bildirilmesidir. Bu durum ise kayıtlara Hasan Sabbah'ın devlet içerisindeki kişileri vaatleriyle aldatması şeklinde geçer. Şöyle ki: Sultan Sancar ile kardeşinin oğlu arasındaki düşmanlık, onun Bâtînîlerle uğraşmasına engel oldu ve bu durum onların yeniden güçlenmesini sağladı. Fakat Sultan Sancar, tahtı kesin olarak ele geçirince onları tamamıyla yok etmek için önce Kuhistan'a ordu sevk etti. Yıllarca şiddetli savaşlar oldu. Zor durumda kalan Hasan Sabbah hile yolunu kullandı. Kendisini sultanın yanında muhafaza etmeleri için sultan'ın yakınlarından bir grup'u vaatleriyle kandırdı. Sultan'ın yardımcılarının birine para ile birlikte bir bıçak gönderdi. Hizmetçi, sultan gece sarhoş olarak uykuya daldığı zaman bıçağı yatağının karşısında bir yere bıraktı. Sultan, sabah kalkıp o bıçağı orada görünce telaşlandı ve kimseden şüphelenmediğinden bu işi gizlice araştırması için bir hizmetlisini görevlendirdi. O sırada Hasan Sabbah'ın sultana bir elçi göndererek: *“Eğer ben Sultan'ın iyiliğini düşünmeseydim, sert yere konmuş olan o bıçağı onun yumuşak göğsüne saplatırdı”* demesi üzerine Selçuklular onlarla barış yapma yolunu tercih ettiler³⁴⁵.

Bu olay Sultan Sancar'ı o denli korkutmuştur ki³⁴⁶ veziri Bâtînîler tarafından öldürülmesine rağmen onlara herhangi bir yaptırım uygulamaktan çekinmiş ve bu durumun üzerine vurgu yapan Abbasî Halifesi Müsterşid Billâh, sultanı Bâtînî olmakla suçlamıştır. Bunun üzerine Sancar 527\1132-1133 yılında Halife'ye gönderdiği mektupta birçok Bâtînîyi öldürtmesine karşın onların tecavüz ve hilelere başvurmaktan vazgeçmediklerini bildirmiştir. Bu göz yummaya gerekçe olarak Bâtînîlere şehirlerde yerleşmemeleri ve yollarda karışıklık çıkarmamaları koşuluyla affedildiklerini belirtmiş bununla beraber Bâtînîlerin bu güne kadar Müslümanları korkuttukları için yakınlarında ikamet eden

³⁴⁵ Cüveynî, a.g.e.,559. Bilgi için bkz: Hodgson, Assasins, 101 ve Lewis,a.g.e., 86-87.

³⁴⁶ Köymen, 1991: 155. Lewis bu durumu biraz daha genişleterek Sencer'in Kum şehrindeki İsmâîlilere ait topraklardan onlara 3 bin dinarlık bir maaş bağladığını ayrıca Girdkuh'dan geçen kervanlardan haraç almalarına göz yumulduğunu belirtmektedir: Lewis, a.g.e.; 86-87.

insanların onların düşüncelerini kabul edebileceklerini ve bunun devlet için büyük bir tehlike olacağını ifade etmiştir³⁴⁷.

Bâtınîlere Yapılan Askerî Müdahaleler

Hasan Sabbah 518\Mayıs-Haziran 1124 yılında hastalanması üzerine Lemmeser’de bulunan Buzurg Ümmid’i yanına çağırarak onu halefi ilan ederek ölmüştür. Bu durum her ne kadar Bâtınî faaliyetlerinin sonuna geldiği fikrini uyandırsa da gerçekte öyle olmamış Buzurg Ümmid zamanında olaylar ve suikastler daha da artmıştır.

Öte taraftan halk arasında Hasan Sabbah’ın ölüm haberi yayılınca onlara karşı ilk tepki Diyarbakır’dan gelmiştir. Burada ayaklanan halk yaklaşık 700 Bâtınîyi öldürmüş ve Bâtınîlerin gücü burada kırılmıştır (518 \1124-1125)³⁴⁸. Bâtınîlere karşı oluşan bu üstün gelme hissi Sultan Sancar’ın kendisine de etki etmiş ve meliklik zamanında Tabes üzerine yaptığı seferin ardından ilk kez onların üzerine yürüme kararı almıştır. Vezir Kâşânî 520\1126 yılında Bâtınîlere karşı cihat ilan edilmesi ve yakalandıkları yerde öldürölüp mallarının yağma edilmesi emrini vererek³⁴⁹ süreci başlatmıştır. İlk atakta askerler Bâtınîleri büyük mağlubiyete uğratmış ve Beyhak bölgesindeki köylerden Tarz’a kadar bütün Bâtınîleri öldürmüşlerdir. Buna karşılık olarak Turayşîş’e gönderilen Bâtınîler de şehir halkından pek çok kişiyi öldürerek, mallarını ganimet olarak almışlardır³⁵⁰.

Bâtınîlerin aldıkları bu yenilgilere rağmen hala güçlerini muhafaza ederek Mansura gibi bazı kaleleri ele geçirmeleri ve daha sonra ileri bir üs olacak olan Meymundiz kalesinin yapımına başlamaları (1126) dikkate şayan bir konudur³⁵¹. Öte taraftan Bâtınîlerin tüm bu darbelere rağmen bu fetihleri yapabilmeleri büyük olasılık vezir Kâşânî’nin öldürölmesiyle alakalıdır.

³⁴⁷Köymen, M. A. (1991). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*. Ankara: TTK Yayınları, 226-228; Kurpalidis, a.g.e.,517; Günaltay,İslâm Gerçeği,179.

³⁴⁸Hodgson, Assasins, 101; İbnü’l Esir,a.g.e,X,493-494, İbn Kesir, a.g.e.,363.

³⁴⁹Köymen ,Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi ,152; Köymen, M. A. (1989). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 214; İbnü’l Esir,a.g.e, X, 499-500; Lewis, a.g.e., 95.

³⁵⁰Hodgson, Assasins, 101-102; İbnü’l Esir,a.g.e,X,499-500; Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, 214; Lewis, a.g.e., 95; Sallâbî, a.g.e., 172.

³⁵¹Hodgson, Assasins, 102.

Vezirinin öldürülmesiyle (26 Safer 521\16 Mart 1127) Bâtınîler üzerine yürüyen Sancar, Horasan bölgesine sefer düzenleyip yaklaşık 10 bin civarında Bâtınîyi yok etmiştir³⁵². Alamut'u kuşatması beklenirken geri dönmüş ve mücadeleyi Irak Selçuklularına devretmiştir³⁵³. Özellikle Bâtınîlere bu kadar ağır bir darbe vurmuş olmasına rağmen Sancar'ın Alamut kalesini kuşatmaması dikkat çekici bir durumdur. Burada sultanın Bâtınîlere karşı bir tedirginliğinin olabilmesi ihtimali akıllarda şekillenirken, devlet kademesine sızan Bâtınî yönetici veya askerî kesimin bu sefere müsaade etmemesi ihtimali de kendisini belli etmektedir. Öte taraftan Sancar'ın 528\1133-1134 yıllarında Bâtınîler üzerine Emir Erkuş kumandasındaki ordusuyla amansız bir şekilde gidişi³⁵⁴ veya Horasandaki Turayşîş³⁵⁵ üzerine baskın yapılması (546\1151-1152)³⁵⁶ ilk iddia'nın daha mantıklı olduğunu göstermektedir. Çünkü yapılan tüm bu seferler Bâtınîlere büyük zarar verse de asla bir sonuca ulaşamamıştır.

Bu dönemde Bâtınîlerin de Selçuklular üzerine sefer düzenlendiği görülmektedir. 1154 yılında Kûhistan'daki Bâtınîlerden sayıları yedi bin kişiyi bulan büyük bir grup toplandı. Selçuklu askerlerinin Oğuzlarla meşgul olmasını fırsat bilen bu grup Horasan üzerine yürüdü³⁵⁷ ve Havâfa bağlı beldelere doğru harekete geçti. Emir Ferruḡşâli b. Mahmûd el-Kâşânî, maiyyeti ve adamlarından müteşekkil bir toplulukla İsmâîlilerin karşısına çıktı, fakat onlarla baş edemeyeceğini anlayarak Emir Muhammed b. Üner'den askerleriyle ve sözünün geçtiği Emirlerle birlikte İsmâîlilere karşı savaşmak için harekete geçilmesini istedi. Emir Muhammed b. Üner çok sayıda Emir ve askerlerle harekete geçti ve Ferruḡşâh'ın da birlikleriyle beraber Bâtınîlere saldırdılar. Aralarındaki savaş uzun süre devam etti. Sonuç ise Selçukluların lehine sonuçlandı ve Bâtınîler reisleriyle birlikte birçok kişi öldürüldü bazıları da esir alındı³⁵⁸.

1156 yılında ise Bâtınîler Horasan bölgesindeki Tabes şehrine akın edip birçok kişiyi öldürüp mallarını gasp etmişlerdir³⁵⁹.

³⁵² İbnü'l Esir, a.g.e, X, 511-512; Müneccimbaşı, a.g.e., 117, İbn Kesîr 12.000 Bâtınî'nin öldürüldüğünü belirtir: İbn Kesîr, a.g.e., 370.

³⁵³ Müneccimbaşı, a.g.e., 117.

³⁵⁴ İbnü'l Esir, a.g.e, XI, 26-27

³⁵⁵ Kûhistan da bir yer.

³⁵⁶ İbnü'l Esir, a.g.e, XI, 139; Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, 153-154; Lewis, a.g.e., 95.

³⁵⁷ Günaltay, İslâm Gerçeği, 182.

³⁵⁸ İbnü'l Esir, a.g.e, XI, 170-171.

³⁵⁹ İbnü'l Esir, a.g.e, XI, 184.

Son olarak bu dönemde Bâtınîler tarafından öldürülen kişilere bakacak olursak: Fâtımî ordusunun başkumandanı Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî (1121)³⁶⁰, Irak Selçuklu Sultan'ı Mahmûd'un veziri Kemâlû'l-Mülk Ebû Tâlib es-Sümeýremî (1122)³⁶¹, Şaffî reisi Abdüllâtîf b. el-Hucendî (1128-1129)³⁶², Kadı Ebû Sa'd Muhammed b. Nasr b. Mansûr el-Herevî (1125-1126)³⁶³, Abbasî Halifesi Müsterşid Billâh³⁶⁴, Mâzenderân hâkiminin oğlu Girdbazı (1142)³⁶⁵, Ubeydullah b. Sekkine³⁶⁶, sultanın ünlü beylerinden Ebu Nasr³⁶⁷, karşımıza çıkmaktadır.

Bâtınîlerle Suriye'de Yapılan Mücadeleler

Bu dönemde Suriye'de meydana gelen ilk gelişme Sultan Alp Arslan zamanında bölgeden kovulan Halep reisi Sâid b. Bedî'nin Bâtınîler tarafından öldürülmesi olmuştur. Sâid b. Bedî'nin 513\1119'da Fırat nehri üzerinde geçiş noktasında bulunan Devser kalesinden iki oğluya kayıkla geçeceği sırada iki Bâtınî tarafından saldırıya uğrayarak çocukları ile birlikte öldürülmüştür³⁶⁸.

Sultan Sencer döneminde Suriye'de Behram'ın faaliyetleri ve tertipleği suikastler dikkat çekici bir boyut almıştır. Halep 1123 tarihinde Artukoğlu Belek Gazi (1148-1174) tarafından alındığında Bâtınîlerin gücü bir hayli azalmış, Behram'ın casusu yakalanmış ve Bâtınîler Halep'ten sürgün edilerek Kuzey Suriye'de kendilerine yerleşecek bölge aramaya başlamışlardır³⁶⁹.

1126 yılından itibaren Behram, taraftarlarının artmasıyla doğru orantılı olarak faaliyetlerini giderek hızlandırmıştır. Bu kapsamda Artukoğlu İlgazi ile münasebetlerini geliştirmiştir. Bu irtibatın en büyük nedeni İlgazi'nin Bâtınîlerden gelecek karşı bir hareketten korkması olarak belirtilmektedir. İlgazi kendi korkusunun sonucu olarak Bâtınîlerle geliştirdiği iyi ilişkiler konusunda Tuğtekin'e (1097-1128) de bir tavsiye mektubu yazmış ve bu mektup

³⁶⁰ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 466; Özaydın, Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetler, 207.

³⁶¹ Müneccimbaşı, a.g.e., 138.

³⁶² İbnü'l Esir, a.g.e, X, 521.

³⁶³ Azimi, a.g.e., 48; İbnü'l Esir, a.g.e, X, 498.

³⁶⁴ Hodgson, Assasıns, 144; İbnü'l İbri, a.g.e., 374-375; Müneccimbaşı, a.g.e., 162.

³⁶⁵ Daftary, İsmaililer tarihleri ve öğretileri, 537; Hodgson, Assasıns, 145.

³⁶⁶ İbn Kesîr, a.g.e., 386.

³⁶⁷ Günaltay, İslâm Gerçeği, 182.

³⁶⁸ İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb, 730; Özaydın, Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetler, 204.

³⁶⁹ Mirza, a.g.e., 11; Özaydın, Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetler, 204-205; Runciman, a.g.e., 104.

sayesinde Behram Tuğtekin'in egemen olduğu Dımaşk bölgesinde rahat bir faaliyet alanı bulmuştur³⁷⁰. İbnü'l-Esir, Eğer Dımaşk ahalisinin tümü Ehl-i Sünnet'e mensup olmasaydı ve davet edildikleri hususlarda ona karşı bir tavır almasalardı şüphesiz Behram Dımaşk'a sahip olurdu,³⁷¹ düşüncesindedir.

Behram'ın Dımaşk'ta Tuğtekin ile arasındaki muhabbet o derecelere varmıştır ki halkın Bâtınîlere tepki göstermesi üzerine Tuğtekin sığınacak bir yer isteyen Behram'a Banyas kalesini 520\1126 yılında teslim etmiştir. Böylece Bâtınîler hem sığınacakları hem de propaganda için oldukça elverişli bir mevziye sahip olmuşlardır³⁷². Aralarındaki bu sıcak ilişkiler, Behram ve Tuğtekin'in ölümü (11 Şubat 1128) ile oldukça zayıflamış ve Tuğtekin'in yerine geçen Tâcü'l-Mülk Böri'nin (1128-1132) Bâtınîler tarafından öldürülüşü (7 Haziran 1132)³⁷³ ile birlikte Banyas kalesinin Bâtınîlerin elinden çıkmasıyla kopmuştur³⁷⁴. Bu güç kaybına rağmen Bâtınîler Suriye bölgesinde birçok kaleyi ele geçirmişlerdir: Masyaf Kalesi (satın alınarak ele geçirilmiştir), Kehf, Hâvâbî, Rusâfe, Menîka, Kuley³⁷⁵ bunlardan bazılarıdır.

Bâtınîler bu süre zarfında Suriye'deki suikastlerine devam ederek birçok kişiyi de öldürmüşlerdir. Bu kişilere kısaca bir göz atacak olursak; kadı Ebu'l-Fazl b. el-Haşşâb (519\1125)³⁷⁶, Musul hâkimi Kasîmüddeve Aksungur el-Porsuki (8 Zilkâde 520\25 Kasım 1126)³⁷⁷, bu şahıslar arasında sayılabilir.

³⁷⁰ Daftary, İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri, 524; İbnü'l Esir, a.g.e, X, 500; Runciman, a.g.e., 147.

³⁷¹ İbnü'l Esir, a.g.e, X, 500

³⁷² Alptekin, C. (1985). *Dımaşk Atabegliği: Tog Teginliler*. İstanbul: M.Ü.F.E.F. Yayınları, 79-80; Daftary, , İsmaililer tarihleri ve öğretileri 524; İbnü'l Esir, a.g.e, X, 500; Özaydın, Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetle, 205; Runciman, a.g.e., 147; Usta, a.g.m., 12.

³⁷³ Alptekin, Dımaşk Atabegliği, 97-98; İbnü'l Esir, a.g.e, X, 529; Özaydın, Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetler, 207.

³⁷⁴ Alptekin, Dımaşk Atabegliği, 97; Azimi, a.g.e., 52-53; Daftary, İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri, 525-526; İbnü'l Esir, a.g.e, X, 518-519.

³⁷⁵ Daftary, İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri, 527-530; İbnü'l Esir, a.g.e, XI, 78-79.

³⁷⁶ Azimi, a.g.e., 49; Daftary, İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri, 523; Özaydın, Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetler, 205.

³⁷⁷ Alptekin, Dımaşk Atabegliği, 296; Azimi, a.g.e., 50; Daftary, İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri, 524; Dozy, a.g.e., 253; İbnü'l Esir, a.g.e, X, 501-502; İbnü'l İbri, a.g.e., 1950: 360; İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb, 773, İbn Kesîr, a.g.e., 365; Urfalı Mateos, a.g.e., 284; Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 230; Runciman, a.g.e., 144; Usta, a.g.m., 22. Rivayete göre öldürülmeden önceki gece rüyasında birkaç köpeğin kendisine saldırdığını ve bunların birini öldürdüğünü fakat geri kalan köpeklerin de kendisinden intikam aldığını görmüştü. Rüyasını adamlarına anlatınca birkaç gün dışarı çıkmamasını tavsiye etmişler fakat o: "Ben hiç bir şey için Cuma'yı terk etmem" demiştir. , İbnü'l Esir, a.g.e, X, 501-502; İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb, 773.

2.3. Kültürel Mücadele

Büyük Selçuklu Devleti egemenliğini kısıtlayan, halk içerisinde büyük kargaşaya sebep olan ve hatta devlet kademelerine sızıp otoriteyi çökertme noktasına getiren Bâtınîlere karşı almış olduğu veya bazı sultanlar zamanında almaktan çekindiği askerî önlemlere ek olarak büyük bir kültürel savaş başlatmıştır. Kültürel mücadelenin en büyük sebebi, Selçuklu Sultanlarının Bâtınîlerle baş edebilmek için sadece askerî tedbirlerin yeterli olmadığını anlamalarıdır. Nitekim halk arasına sızan ve özellikle İran coğrafyasında İran milliyetçiliğini kullanıp büyük bir halk kitlesini yanına çeken bu örgütün mürit kaynağının kurutulması gerekmektedir.

Kültürel mücadelenin medreseler ayağı kısmı aynı zamanda dinî bir mücadeleyi de içermektedir. Nitekim Nizamiye Medreselerinin esas amaçlarından biri Bâtınî dinî propagandasına karşı gelebilecek Âlimleri yetiştirmektir.

2.3.1. Yazılan kitaplar

Daha öncede belirtildiği üzere, Bâtınî faaliyetlerini engellemek için hem dinî hem de askerî müdahalelere başvuru yapılmıştır. Bunlara ek olarak, bu çekişmenin kültürel boyutu da bulunmaktaydı ve bu kültürel boyut hem ilmî hem de dinî kitapları bünyesinde barındırmıştır. Bu eserler bazen Selçuklu toprakları içerisinde bizzat Selçuklu Sultanlarına sunulmuş veya bazen Selçuklu toprakları dışında yazılarak Selçuklu Âlimleri tarafından hedefleri doğrultusunda kullanılmıştır.

Bu yazılan kitapların iki büyük hedefi bulunmaktaydı: ilki; özellikle Berkyaruk zamanında başlayan ve Sultan Sancar döneminde büyük bir ivme kazanan Bâtınî yöneticiler okuma yazma bildikleri için onları içerisine düştükleri bu tarikattan kurtarmak amaçlanmış olmakla beraber, İkinci olarak da halk içerisine gönderilen din adamları ve Âlimlere iddialarını kanıtlayacak ve halkı tatmin edecek kültürel bir alt yapı sağlanmaya çalışılmıştır. Bu sebepler uzatılabilir gibi esas önemli olan bu kitapların ne olduğu, yazarlarının kim olduğu ve hangi görüş çerçevesinde kaleme alındıklarıdır. Aynı zamanda bu atağa Bâtınî cephesinden karşı atak geleceğini de unutmamak gerekir.

- Selçuklu ve Sünnî cephe

Selçuklular bizzat kendi teşvikleriyle eserler yazılmasına öncülük ettikleri gibi Sünnî cepheden Âlimlerin yazdıkları eserler de Büyük Selçukluların kültürel mücadelesine önemli katkıda bulunmuştur.

Siyasetnâmeler

Siyasetnâmelerin bu mücadeledeki en büyük fonksiyonları; başta sultanlar olmak üzere devlet adamlarına Bâtınî tehlikesi hakkında bilgi vermek, uyarmak ve gereken önlemlerin alınması konusunda tavsiyeler sunmaktır. Özellikle Bâtınîlerin Berkyaruk dönemi ile başlayan ve sultanların Bâtınî olduğu iddiaları ile giderek devlet kademelerinde artan egemenlikleriyle birlikte siyasetnâmelerin önemi bir derece daha artmıştır.

Bu dönem içerisinde yazılmış siyasetnâmelerin tek özellikleri Bâtınî tehlikesine vurgu yapmalarından kaynaklanmıyordu. Ama Bâtınîler hakkında uyarıda ve tavsiyelerde bulunmaları, onların hem Büyük Selçuklu ve İslam âlemi için büyük bir tehlike oluşturduğunun belirtilmesi hem de devlet kademesinde ne denli bir işlevleri olduğunun gösterilmesi ve önlem gereksinimlerinin altının çizilmesi bakımından dikkat çekicidir.

1. Nizamü'l-Mülk Siyasetnâmesi (484\1091)

Bu eserin birçok yazım amacı olmakla birlikte en önemli özelliği, hem sultanlara hem devlet yöneticilerine hem de halka Bâtınîlerin tanıtılması ve onlara karşı nasıl önlem alınması gerektiği konusunda mühim bilgileri içerisinde barındırmasıdır³⁷⁸. İdeal devlet düzenine aramaya yönelik olan bu eser hem İslam öncesi hem Büyük Selçuklu dönemini karşılaştırarak en mükemmel şekli bulmaya çalışır³⁷⁹. Alp Arslan dönemindeki vezirliği sırasında Bâtınî tehdidi baş gösterdiği için eserinde nasihat şeklindeki hikâyeler göze çarpmaktadır. Bu konuda en bilenen örnek tezimiz içerisinde daha önce de kullandığımız bir hikâyedir.

³⁷⁸ Adalıoğlu, H.H. (2007). Siyâsetnâme, *DİA*, (37), 305; Özaydın, A. (2007). Nizâmülmülk, *DİA*, (33), 195-196.

³⁷⁹ Özaydın, A. (2007 (b)). Nizâmiye Medresesi, *DİA*, (33), 195-196.

Bir gün Sultan (Alp Aslan) Bârgâh'da Erdem'e ' sen benim düşmanım saltanat (mülk) ımın hasmı mısın dedi. Bu sözleri işiten Erdem, kendini yere attı (yere kapandı), ' ey efendimiz (hudâvend), , bu ne sözdür? Ben küçük bir bendeyim. Efendimizin halk (sükân) ına karşı ne kusur işlemişim. Efendimize benlikten ve taraftarlıktan hiç geri kalmamışım” dedi.

Sultan 'Ey kâtibin olan Hurdâbe dedikleri o adamcağız, Bâtını değil midir?' dedi.

Erdem 'Ey bendelerinin efendisi, o bütün dünyada kim oluyor? Eğer kendisi hep zehir olsa, bu dergâhın sakinlerine ne zarar yapabilir?' dedi.

Sultan 'Gidiniz, o adamcağızı getiriniz' dedi. Gidip, onu getirdiler. Sultan, 'sen Bâtınîsin ve Bağdat halifesi hak değildir diyorsun' dedi.

(Hurdâbe) "Ey efendimiz bendeleri Bâtınî değildir. Şii'dir" dedi.

Sultan 'Ey kötü adam (zen-i Rûspî), Rafizî mezhebi o kadar iyi midir ki, onu Bâtınî mezhebine kalkan yapıyorsun? Zira, her iki gruba da lanet olsun' dedi ve emir verdi: Kendisini hakaretle sultanın huzurunda kapı dışarı ettiler.

Sonra (sultan), yüzünü büyük topluluğa çevirdi ve 'suç bu adamcağızın değildir. Suç, bir kötü mezhepliye kendi hizmetine alan Erdem'indir. Ben defalarca size söylemişimdir ki, sizler Horasanlı ve Maverâunnehirli Türklersiniz. Bu diyara yabancısınız; bu vilayeti ben kılıçla ve zorla almışım. Irak ahalisi çoğunlukla, kötü mezhepli, kötü dinli, kötü itikatlı ve Deylem taraftarı olurlar. Türk ile Deylem arasındaki düşmanlık ve itilaf bugüne ait değildir. Aziz ve Celil olan Allah, Deylemlilere musallat oldukları için Türkleri yüceltmıştır. Aziz ve Celil olan Allah'ın lûtfü ile Türkler,(hem Müslümandırlar, hem de temiz dinlidirler. Onlar (Deylemliler) boş şeyler (hevâ), bid'at (ile uğraşırlar) ve kötü mezheplidirler. Türkler (karşısında) aciz kaldıkları müddetçe, büyüklük taslarlar ve itaat gösterirler. Türklerin işlerinde zayıflık zuhur ederse, onlar kuvvet kazanırlar, Türklerden öç almaya çalışırlar.' Dedi.

Sonra (sultan),emretti: 200 dirhem (dirhem-seng) ağırlığında at kılı getirdiler: arasından bir parça kıl çekti; Erdem'e ' bunu kopart' dedi. Erdem aldı ve kopardı. Ona başka 5 kıl verdi, onu da koparttı. Sonra (sultan) bir ferrâşa emir verdi, (Erdem), her ne kadar çalıştı

ve zorlandı ise de, kıramadı. Sultan , ‘ düşman da tıpkı bunun gibidir: Birer, ikişer, beşer ahlarla başa çıkmak kolay olur; lakin çoğaldıkları ve birbirine sırt verdikleri zaman, onlar yerlerinden kaldırılamazlar. Erdem, bu ‘ O, hep zehirli olsa, bu devlete ne yapabilir’ dediğinin cevabıdır: bunlar tek tük Türkler arasına girip, memuriyetleri ellerine geçirdikleri, Türklerin ahvaline vâkıf oldukları zaman, kısa bir zamanda Irak’ta bir isyan zuhur eder, veya Deylemliler memlekete hücum eder, bunlar da gizli veya açıktan açığa (içten) onlarla bir olurlar; Türkleri helak (etmeye) çalışırlar. Sen Türk’sün ve Horasan ordusundansın. Senin kedhüdâlığın ve hizmetkârının hep Horasanlı olması gerekir ki, işine bozukluk gelmesin. Padişahın muhalifine kendine (yaklaştırmaya) yol verirsen, senin hem kendine, hem de padişaha karşı yapmış bulunacağın bir ihanet olur”³⁸⁰.

Eserin başka bir yerinde vezirlerin özelliklerini sayarken mezhebî karakterlerine vurgu yapan Nizamü’l-Mülk onların Hanefî veya Şafî mezhebinden olmalarına dikkat edilmesi gerektiği konusunda uyarıda bulunur³⁸¹. Böylece Bâtınîlerin devlet kademelerine sızmamaları konusunda sultanların dikkati çekilir.

2. Kâbusnâme (Nasihatnâme) (475\1082)

Ziyârî Hükümdarı Keykâvus b. İskender’in 1082 yılında oğlu Gilâm şah için kaleme aldığı “Kâbusnâme (Nasihatnâme)” adlı eserinde; devlet adamlarına, yöneticilere kendi tecrübelerine ek olarak İran hükümdarlarından ve Yunan filozoflarından sözler ile Gazneli, Büveyhî ve Selçuklu döneminden nasihat şeklinde hikâyeler sunmaktadır³⁸². Bu eser Kutadgubilig’de olduğu gibi yemek adabından misafirin nasıl ağırlanması gerektiği konusuna kadar önemli bilgiler içerir³⁸³.

Bu yapıtın bizim için önemi ise Keykâvus b. İskender’in Selçuklular döneminden örnekler vermesine rağmen Bâtınîlikten bahsetmemesi fakat bir bütün halinde İslamiyetin algılanmasından yana olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında zaman eser, İslamiyet içerisinde aykırı ses olarak adlandırılan oluşumlara karşı bir tepki şeklinde yorumlanabilir.

³⁸⁰ Nizamülmülk, a.g.e., 115-117.

³⁸¹ Nizamülmülk, a.g.e., 126.

³⁸² Enfel, D. (2010). Eski Anadolu Türkçesi Döneminde yapılan Kabus-Nâme Çevirileri Üzerine, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (XXXXIII \ XXXXIII), 39; Kurtulmuş, R. (2007). Keykâvus b. İskender, *DİA*, (2), 357.

³⁸³ Keykâvus b. İskender. *Kabusnâme*. Mercimek Ahmet Tercümesi, (I), (haz. Atilla Özkırımlı), İstanbul, 33.

3. *Nâsihatü'l mülk*

Gazzali (ö.505\1111)³⁸⁴ tarafından kaleme alınan “Nâsihatü'l Mülk” Selçukluların idaresi altındaki Bağdat'ta yazılmış ve Muhammed Tapar'a (1105-1118) sunulmuştur. Siyasetnâme türündeki bu yapıt sultana dinî nasihatler vermekte ve çeşitli inanç konularını açıklamaktadır. Ardından gelen 7 bölümde devlet başkanlarının ahlaki görevleri, yönetim esasları gibi hususlara değinmektedir³⁸⁵. Özellikle Muhammed Tapar'ın Bâtınlıkla suçlandığı bu dönemde Gazzali'nin dinî inançlar konusunu içeren bir eseri sultana sunması hem manidar hem de kitabın önemini artırır niteliktedir. Halk açısından mahiyeti ise; onun Nizamü'l-Mülk'e benzer bir şekilde sultana kayıtsız bir bağlılığın var olması gerektiği iddiasını ortaya atması ve bunu ise “ *Allah'a, Allah'ın mesajlarını sana iletenlere ve seni yönetenlere itaat et,*” cümlesiyle açıklamasıdır. Ve Allah tarafından bir din verilmiş olan herkes sultana (yöneticisine) boyun eğmelidir, ifadeleri ile bunu dinî bir boyuta taşıyarak hem Âlimleri hem de kitabını okuyan halkı eğitmektedir³⁸⁶.

İlmi ve Dinî Eserler

Bu eser kategorisinin nihai hedefi, Bâtınîlerin hem dinî hem de ilmî delillerle sistematığının çökertilmesidir. Böylece hem sultan, hem Âlimler hem de Bâtınî taraftarları eğitilerek, onlara Bâtınî yolunun yanlış olduğu ispatlanmaya çalışılacaktır.

1. *el-Hüds Ve'l-irsâd Liehli'l-hıyarati Ve'l-inâd*

Eser daha çok kelamcılığıyla tanınan Ebû ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Hâmid el-Beykendî tarafından kaleme alınmıştır³⁸⁷. El-Beykendî, Hanefî fakihî olup Mutezili bir Âlimdir. Başta, Ebû Nasr Hibetullah el-İsmâîlî olmak üzere İsmâîlîlerin ileri gelenleriyle ilmî münakaşalara girmiştir. Eseri ise İsmail Ebû Nasr Hibetullah'a karşı yazmış olduğu bir reddiyedir³⁸⁸.

³⁸⁴ Cüveynî'nin öğrencisi.

³⁸⁵ Adalıoğlu, a.g.m., 305; Foorozesh, S. (2010), Analysis and Rereading of Political Advices in Imam Mohammad Ghazali Tusi's Political Thoughts, *Tubitak Ulakbim Dergipark Şarkiyat Mecmuası*, (S.XVII), 32; Ülgen, H. Z. Gazzali'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümeleri, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (IX \ I), 62.

³⁸⁶ Foorozesh, a.g.m., 33.

³⁸⁷ Hizmetli, S. (1996). Bîkendî Muhammed b. Ahmed, *DİA*, (6), 150.

³⁸⁸ Kara, a.g.e.,145.

2. *Ğıyâsu'l-umem*

Cüveynî tarafından kaleme alınan bu eser, Nizamülmük'e ithaf edilmiştir ve bu sebepten dolayı eseri “el-Ğıyâsî” olarak da anılmaktadır. Eser tamamen imamet konusuna ayrılarak Mısır Fâtımîlerinin kendilerini Hz. Peygamberin neslinden göstererek şeref elde etmeye çalıştıkları belirtilerek bu iddialarının yalan olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır³⁸⁹.

3. *Kitab al-Fadaî'h al Batıniye (Bâtınîliğin İç Yüzü)*

“Kitab al-Fadaî'h al Batıniye” (488\1095) isimli yapıt Gazzali tarafından kaleme alınan ve Abbasî Halifesi al-Müstazhir'in (1094-1118) emriyle yazıldığı için” Kitab al- Mustazhirî” ismiyle de bilinen, önemli klasiklerdendir. Kitapta Bâtınîlerden bahsedilmekte ve onların iddialarına reddiyeler sunulmaktadır³⁹⁰. Ayrıca kitabın son kısmında İmamet meselesi de ele alınmaktadır³⁹¹.

Birçok alanda Bâtınîler hakkında görüşlerini belirten Gazzali kitabını on bölümden oluşturur ve bu on bölümü de birinci ve ikinci fasıl olmak üzere iki kısma ayırır.

İkinci bölümün ilk faslında “lâkapları” hakkında bilgi veren Gazzali, ikinci faslında “ böyle bir daveti ortaya atma sebepleri” konusunu ele alarak Bâtınîlerin terminolojisi açıklamaktadır.

Üçüncü bölümün ilk faslında “tuzaklarının dereceleri ”hakkında bilgi veren Gazzali, ikinci faslında “davetlerinin yayılma sebepleri” konusunu ele alır. Burada insanları nasıl derece derece kendi mezheplerine çektikleri işlenir. Bu mezhebe girenlerin İslam dini hakkında yetersiz bilgiye sahip olduklarını belirterek Bâtınîliği tercih edişlerini İslam devleti tarafından devletleri ortadan kaldırılanların makam ve mevki için bu işe girdiklerini, söyleyerek suçlamalarını çoğaltır.

Dördüncü bölüm de Bâtınîlerin inançları hakkında uzunca bilgiler verilmektedir.

³⁸⁹ Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 236.

³⁹⁰ Çubukçu, İ. A. (1961). Gazzali ve Siyaset. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (9\1), 124-125; Mıthâ,a.g.e., 21; Sallâbî, a.g.e., 142, Karlığa, a.g.m.,520; Daftary, Alamut Efsaneleri, 46; İlhan, Bâtıniyye, 194.

³⁹¹ Çubukçu, Gazalî ve Siyaset, 124-125; Mıthâ, a.g.e., 25-26. Mıthâ eserinde, Gazzali İsmaili Talim doktrine karşı meydan okurken bu meydan okumanın sistematik olarak temelde Şii Talim doktrinini parçalamayı amaçladığını bildirir: Mıthâ, a.g.e.,25-26.

Beşinci bölümde, Zahirleri nasıl kabul ettirdikleri anlatılır. Gazzali'ye göre Bâtınîler fikirlerini halka Kur'an'ı inkâr ederek veya O'nu kendi amaçları doğrultusunda kullanamayacaklarını anlayınca bu yöneme başvurmuşlardır.

Altıncı bölümde onların “ *Akıl yürütme Batıldır, Masum imamdan öğrenmek gereklidir,*” sözünün yanlış olduğunu açıklamaya çalışır. Gazzali'ye göre bu bölüm, onların sahtekârlıklarını meydana çıkarmak ve yanlış yönlerini göz önüne sermek amacıyla yazılmıştır. Buna örnek olarak ise, gerçeğin İmam'dan değil Mısır'daki İmamet makamından öğrenilmesi gerektiğini, söyleyerek adres olarak Fâtımî Halifelerini gösterir.

Yedinci bölüm İmamet'i nasıl ispat etmeye çalıştıkları konusunu açıklarken, ikinci fasıl “*imam masumdur,*” görüşünün reddiyesi üzerine kuruludur.

Sekizinci bölüm, Bâtınîlerin sapık ve kâfir sayılmalarının doğruluğu konusunda kanıtlar sunmaktadır.

Dokuzuncu bölüm, Bâtınî İmamlarının sahte olduğu, İsmâîli mezhebindeki esas İmamın al-Müstazhir olduğu anlatılmaya çalışır.

Son bölüm ise, gerçek bir İmam'ın yerine getirmesi gereken vazifelere değinir ve böylece Bâtınî İmamlarının aksak yönlerini ortaya koymayı amaç edinir.

Bu eser hem yazıldığı dönem itibarıyla hem de daha sonrası için başvuru alan yegâne kitaplar arasında sayılmakta ve önemini halen korumaktadır.

Hem Gazzali'yi hem de kitaplarını Bâtınî mücadelesinde bu denli önemli kılan özellik nedir sorusunun cevabını İ. A. Çubukçu verir. Çubukçuya göre Bâtınîlerle ilgili birçok kişi eser yazmış olmasına rağmen onlar Bâtınîlerle ilgili hiç bir şeyi kabul etmedikleri için bir fayda sağlayamamışlardır. Ama Gazzali, onların öğretime (ta'lim) ve öğretmene ihtiyaç duyulduğu fikrî gerçeğini kabul etti. Ancak Bâtınîlerden farklı olarak, bu ta'lim'i yapacak kişinin Hz. Muhammed olduğunu iddia etti. Onların mürit elde etmek için başvurdukları mantık oyunlarına mantıklı cevaplar yöneltti. Örneğin, Bâtınîler, Peygamber'den bazı bilgilerin öğrenilmesini kabul edenler, öğretme yolunu kabul etmiş sayılırlar. Bâtınîler de bilgileri bir Masum İmam vasıtasıyla öğreniyorlar. Bu da demek ki Bâtınîliğe hak verilmiştir, fikrini öne sürdüler. Gazzalinin bunlara cevabı ise, Aklın dışında bazı bilgilerin

Peygamberden öğrenileceği düşüncesi doğrudur. Fakat Peygamberin mucizesi ve masumluluğu sahihtir. Hz. Muhammed'den sonra hiç bir şahıs mucizeye nail olamaz. Aksine ondan sonrakilerin hata yapma oranı yüksektir. Eğer Bâtînîler, Peygamber masum olduğuna göre, vekili de masum olur derlerse, onların bu söylediği "Peygamber Mekkeliydi ve esmer renkliydi. O halde onun vekilinin de Mekkeli ve esmer renkli olması gerekir" ile aynıdır. Peygamberin masum olması, vekilinin masum olduğu anlamına gelmez. Eğer vekil, masum olursa, vekil değil, Peygamberin kendisi olmuş olur. Hâlbuki asıl ile vekil arasında bazı farklılıklar vardır. Hz. Muhammed'den sonra bir Peygamber'in geleceği fikri katiyen olarak kabul edilmez. Ayrıca Bâtînîlere sormak gerekir ki masum İmam, kendisine sorulan soruların cevabını akılla mı, vahiyle mi, yoksa Peygamberin sözleriyle mi verir? Eğer vahiyle denirse, imamla Peygamber arasında fark kalmaz Akılla denirse, reddedilen bir şey nasıl dayanak olarak gösterilebilir? Bu iddia onları çelişikliğe götürür. Eğer İmanın her şeyi Peygamberimizden gelen haberlerle bildiğini iddia ederlerse, niçin bu yolu başkalarına kapamak istedikleri sorulur³⁹², şeklinde oldu.

Gazzali'nin Bâtînîliğe dair yazdığı diğer eserleri şunlardır: 1- al-Kıstas al-Mustakim. 2- Kavasım al Batiniye³⁹³. 3- Kitab Huccet al-Hakk³⁹⁴ 4- Kitab Mufasssıl al-Hılâf. 5- Kitab ad-Dercal- Markum. Son 3 eser hala kayıptır³⁹⁵.

4. Mufasssülü'l Hilâf

Gazzali'nin Mufasssülü'l Hilâf adlı eseri, Hemedan'da Bâtînîlerle ilgili kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşmaktadır. Bundan dolayı el-Kıstâsü'l-müstakîm adlı yapıtında eserin adı Cevâbü Mufasssülü'l-hilâf olarak geçmektedir. Günümüze kadar gelmeyen Gazzali'nin bu eseri on iki bölümden oluşmaktadır³⁹⁶,

³⁹² Çubukçu, İ. A. (1970). *Gazzalî ve Kelâm Felsefesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 19; Gazzali, Bâtiniliğin İç Yüzü, 43-44.

³⁹³ Ateş, A. (1954), Gâzâlinin Bâtînîlerin Belini Kıran Delillileri, *AÜİFD*, (III \1-2), 27; Kara, a.g.e., 146.

³⁹⁴ Kara, a.g.e., 146.

³⁹⁵ Çubukçu, Gazzalî ve Kelâm Felsefesi, 17.

³⁹⁶ Karlığa H.B.(1996). *Gazzâlî(Eserleri), İA(TDV)*, (13), 521.

4. *Bâtînîlerin ve Karmâtîlerin İç Yüzü*

Muhammed Hammadi b. Malik b. Ebul Fedâî tarafından kaleme alınan bu eser'in en büyük özelliği, yazarının bizzat Bâtînîlerin içine girip onlar hakkında detaylı bilgi edinmesi üzerine kaleme alınmış olmasıdır³⁹⁷.

Ebul Fedâî eserinde bu gizli tarikatın ne zaman başladığından, davet metotlarına ve hatta bu yolda çalışanlara kadar önemli bilgileri sunmaktadır.

5. *Ebu Abdullah Muhammed b. Rizam el-T'ai el-Kufi*

10. yüzyılın ilk yarısında yıldızı parlayan ve Bağdat'ta halk içindeki sıkıntıların çözümü için çalışmalar yapan bu kişi, günümüze ulaşmayan fakat 980 yılında Şam'da ikamet eden Ali yandaşı bir polemikçi ve şecere uzmanı tarafından İsmâîli karşıtı yazdığı kitabı için büyük ölçüde kaynak teşkil eden bu eseri, Fâtımî Halifeliği'nin kurulmasından kısa bir süre sonra İsmâîlîliği eleştiren bir yapıt olarak gün yüzüne çıkartmıştır³⁹⁸.

6. *Diğer Eserler*

Sünnî cephede Bâtînî tezine karşı yazılmış olan birçok eserler mevcut bulunmakla beraber bunlardan çok azı günümüze kadar gelmiştir. Bu eserlerin bazılarının isimlerini inceleyecek olursak: İbn-i Rizâm'ın kaleme aldığı "en-Nakz' ale'l-Bâtîniyye" Bâtînîliğe karşı yazılmış ilk reddiye olarak kabul edilir³⁹⁹, İbn-i Fûrek ve Bâkılânî Keşfü "esrâ'ri'i Bâtîniyye"⁴⁰⁰, Yemen Ulemasından Muhammed b. Mâlik el-Hammâdi el Yemenî ⁴⁰¹ gibi eserler Sünnî cepheden gelen belli başlı eserlerdir⁴⁰².

Şia cephesinden bakıldığı zaman ise Bâtînîliğe bu mezhepten de reddiyelerin geldiği görülecektir. Bunlara örnek olarak: Fadl b. Şazan eri-Nişahuri ,Kitabu'r-Redd ale'l-Batîniyye ve'l-Karamite, Ali b. Bilal b. Ebi Muaviye, Ebu'l Hasan el-Muhellebi el-Ezdi, Kitabu'r-Redd ale'z-Zeydiyye, Kitabu'r-Redd ale'l-İsma'iliyye, er-Red ale'l-İsmailiyye fi'l-Me'dd, Muhammed b. İbrahim b. Cafer, Ebu Abdilali en-Numani , er-Redd ale'l-

³⁹⁷ Muhammed Hammadi, a.g.e., 20.

³⁹⁸ Daftary, Alamut Efsaneleri, 47.

³⁹⁹ Büyükkara, a.g.m., 37; İlhan, Bâtîniyye, 194.

⁴⁰⁰ Daftary, Alamut Efsaneleri, 47; İlhan, Bâtîniyye, 194; Öz, İsmailiyye, 133.

⁴⁰¹ Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 237-328.

⁴⁰² Detaylı bilgi için bkz: Daftary, Alamut Efsaneleri, 446-49.

İsmailiyye gösterilebilir⁴⁰³. Bu durum; Şia mezhebinin içerisinde çıkmış olan Bâtınîliğin bazı Şii Âlimlerince eleştirilip yadırgandığını göstermektedir. Özellikle Zeydi Şiilerinin⁴⁰⁴ Bâtınîliğe karşı ayrı bir ilmî mücadele başlattığı görülmektedir⁴⁰⁵.

Bâtınî ve İsmâîli Cephesi

Bâtınîler, Selçuklu cephesinden gelen kültürel atağa daha önce de belirtildiği gibi genellikle Âlim ve ilim adamlarını öldürerek cevap vermeyi tercih etmiş olmalarına rağmen bazı kitaplar da kaleme almışlardır. Bu kitapların en büyük amacı hem Bâtınî doktrinini sistemleştirmek hem de müritlerini ve mürit adayı olmaya uygun kişileri eğitmektir. F. Daftary Bâtınî cephesinin vermiş oldukları siyasî ve askerî mücadeleden dolayı entelektüel birikime fazla önem veremediklerini, eserler kaleme almadıklarını, yazılan eserlerin ise oldukça yavaş ilerlediğini ve bu sebepten dolayı Nizari efsanelerinin ortaya çıkmasına ve tarikatlarının suçlanmasına yardımcı olduklarını bildirir⁴⁰⁶.

1. Hasan Sabbah'ın Eserleri

Bâtınî mezhebinin kriterlerini ve kurallarını belirlemek için yazıldığı söylenen (bu eserler Moğol istilasından sonra ortadan kaybolmuştur. Moğollar Alamut'tu işgal ettikten sonra kaledeki kütüphaneyi⁴⁰⁷ Cüveynî'ye teslim etmişler. O da kendisine lazım olabilecekleri aldıktan sonra gerisini yaktırmıştır.) eserlerin amacı özellikle halkı ikna etmekte kullanılan Dâileri eğitmektir.

Bu eserlere göz atacak olursak: El- Fuşûlü'l – erba'a, Münâcât Ayrıca onun Fuşûl-i Mübâreke adlı bir eserinden de bahsedilir⁴⁰⁸.

Özellikle “Dört Fasıl” olarak adlandırılan kitabı Bâtınî düşüncesini sistemleştiren ve ona kimlik kazandıran yapıtıdır.

⁴⁰³ Kahveci, N. (2005). Şia ve Mutezilenin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma, *Dini Araştırmalar*, (8 \23), 82. Detaylı bilgi için bkz: Daftary, Alamut Efsaneleri, 64.

⁴⁰⁴ Hz. Ali'nin çocuklarından Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd'e mensup olanlara verilen ad. 122/740, senelerinde Emevi yönetimine karşı savaşırken şehit olan Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebu Talib'in ve oğlu Yahya'nın, zamanlarının imamı olduğunu kabul edenler Zeydiyye adı altında anılırlar.

⁴⁰⁵ Daftary, Alamut Efsaneleri, 65.

⁴⁰⁶ Daftary, Alamut Efsaneleri, 67.

⁴⁰⁷ Daftary, Alamut Efsaneleri, 69.

⁴⁰⁸ Özeydin, Hasan Sabbâh, 349.

2. Sefername ve Vech-i din

Nâsır-ı Hüsrev (394\1003-481?1088) tarafından kaleme alınan bu eserler Bâtînî mezhebini kabul etmiş biri tarafından yazıldığı için Bâtînîliğin diğer cepheden görüntüsü hakkında bize mühim bilgiler vermektedir. Bu kitaplar, şariat hükümlerini, Kuran'ı, namazların rekâtlarını, bayramı, bayram namazını, zekâtı, orucu, hadleri, deccal'i, v.s.'yi Bâtînî esaslara göre tevil etmektedir. 43 yaşında çıktığı seyahat sonrası Mısır'da İsmâîli mezhebine girmiş (427\1035) olan yazar bir süre sonra Fâtımî Halifesi'nin Horasan bölgesinin "hucet" sıfatıyla en büyük Dâisi olmuştur⁴⁰⁹.

İran edebiyatının en önemli şairlerinden, İsmâîli mezhebinin en büyük Dâilerinden ve Türkistan'da Bâtînîliğin en büyük kurucularından olan Hüsrev, Fâtımîlerden bu yana gelen sistematik düşüncenin Bâtînî cephesine sirayet etmesini sağlayan en önemli kişilerdendir⁴¹⁰, bu yüzden İsmâîli düşüncesinde çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Özellikle Zâdu'l-Musâfirîn (453\1061) adlı eseri İsmaili felsefesi açısından oldukça önemlidir.

3. Nasirüddin et-Tûsi (11 Cemâziyelevvel 597\17 Şubat 1201-8 Zilhicce 672\25 Haziran 1274)

Nasirüddin et-Tûsi'nin Bâtînî olduğu söylenmekle birlikte, onun Alamut kalesine kaçırıldıktan sonra⁴¹¹ bu mezhebî benimsediği de düşünülmektedir. Bununla birlikte; Nasirüddin'in düşünce hayatı üç kısım'a ayrılmaktadır. Eğitim çağı olan ilk evrede onun babasından ve diğer Şîî-İmâmi Âlimlerle Ferîdüddin Dâmâd gibi İbn Sînâ okuluna mensup düşünürlerden ders aldığı dönemdir. İkinci evresi, Kûhistân'ın İsmâîli hâkimi Nasirüddin b. Muhteşem'in daveti üzerine oraya gitmesiyle başlar. 1256 yılında Kûhistân'ın Moğollar tarafından işgaliyle birlikte Tûsi düşünce hayatının üçüncü dönemine girer. İsmâîlilikten vazgeçtiğini açıkça ilân ettiği bu evre, onun müspet ilimler ve Meşşâî felsefesiyle⁴¹²

⁴⁰⁹ Nâsır-ı Hüsrev, a.g.e., 1967.

⁴¹⁰ Corbin, İslam Felsefesi Tarihi (b), 528.

⁴¹¹ Ivanow, W. (1931). An Ismailitic Work by Nasiru'd-din Tusi, *The Journal of the Royal Asiatic Society*, (DCCCCXXXI), 528. Kimi iddialara göre Alamut kalesine kendisinin gitmiş olabileceği doğrultuda olsa da, Bâtînî geleneklerini anlamak için de gitmiş olabileceği de ihtimal dahilindedir.

⁴¹² Aristotelesin, başta mantık ve metafizik olmak üzere psikoloji, astronomi, tabiat, siyaset, ahlâk ve diğer düşüncelerinin İslâm dünyasındaki yorumlarını ve tesirlerini ifade eder. Bu yüzden Kelam felsefesi ile Meşşâî felsefesi arasında söylem farklılıkları bulunmaktadır. Örneğin; Meşşâ'ye göre birden yalnız bir çıkar bu yüzden Allah'tan da yalnız bir varlık çıkabilir ki bu da faal akıldır. Bu faal akıldan derece derece âlemler ortaya çıkmıştır. Kelamcılara göre ise Allah kâinatı ve hadiseleri daima olarak yaratmaktadır. Ülken, H. Z.

ilgili çalışmaları yanında felsefî kelâm alanında da eserler yazdığı dönemdir⁴¹³. Ama Ivanow ise onu İsmâîlilerle bağlantılı olarak bilinen en büyük şahsiyet olarak tanımlar.

Âlim'in birçok eseri olmasına rağmen bizi ilgilendiren esas yapıtları İsmâîli doktrini ile ilgili yazdıklarıdır. Bu konuda ilk akla gelen “Tasavvurât” adlı kitabıdır. Bu eser ile ilgili detaylı bir makale yazan Ivanow eserin içeriği hakkında önemli bilgiler vermektedir. Örneğin, nefis ve nefsin insan vücudunda tesiri gibi konuları makalesinde açıklamaktadır⁴¹⁴.

Diğer bir yapıtı ise “Ahlak-ı Nasiri”dir⁴¹⁵. Bu eseri Kûhistân İsmâîli reisi Nâsirüddin Abdürrahîm b. Ebû Mansûr Muhteşem'in isteği üzerine yazmış ve ona ithaf edilmiştir⁴¹⁶. Ayrıca “Ravdatü't-Teslîm” adlı eseri de önemli bir İsmâîli kaynağıdır⁴¹⁷.

4. İbni Meymun (1135\1204)

Dönemin en ünlü filozofları arasında gösterilen İbni Meymun da Bâtînî idi. Hocası Ebu Şakir Meymun, “Mizan” adlı kitabında Bâtînîliğin felsefî esaslarını tespit etmiş ve İbni Meymun da onun doğrultusunda Kur'an'daki Mukataat'ı tamamen Kabalistik⁴¹⁸ bir tarzda tefsire başlamış⁴¹⁹ ve böylece hem İslam dünyasına Kabalistik sistemin girişine hem de İsmâîli- Bâtînî düşüncesinin gelişmesine öncülük etmiştir.

5. Mollâ Sadrâ Şîrâzî (979\1571-1050\1641)

Şîrâzî'nin en önemli etkinliği Dar-ül İnşâ'da yetiştirdiği öğrencileriyle çok sayıda Türk ve Deylemli askerleri yanına çekmeyi başarmış olmasıdır. Şaheseri olarak niteleyebileceğimiz “Ruh'un dört yolculuğu” adlı yapıtı o zamandan bu yana İran'ın bütün düşünürlerinin

(1946). *İslam Düşüncesi, Türk tefekkürü Tarihi Araştırmalarına Giriş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 47.

⁴¹³ Şirinov, A. (2012). Tûsî Nasirüddin, *DİA*, (41), 437-438. Bazı yazarlar ise onun Meşşâî felsefesi akımına mensup olduğu ama düşünce sisteminde İsmaililik ve İsrakîliğin de etkili olduğu söylenmektedir: Demirkol, M. (2010). Nasîreddin Tûsî'nin Bilim ve Felsefedeki Yeri. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* (IV), 45.

⁴¹⁴ Ivanov, a.g.m., 546.

⁴¹⁵ Daftary, Alamut Efsaneleri, 69-70; Daftary, F. (2015), *Entelektüel Gelenekler*, (çev. Muhammet Şeviker), İstanbul: İnsan Yayınları, 126.

⁴¹⁶ Şirinov, a.g.m., 440.

⁴¹⁷ Daftary, Gelenekler, 126.

⁴¹⁸ Kabala ilmî, diğer geleneksel ilimlerin aksine bizim dünyamızı ve insanları incelemeyiz. Kabala “Mahsom”un (üst dünyaları bizim dünyamızdan ayıran perde) ötesindeki her şeyi araştırır.

⁴¹⁹ Ülken, İslam Düşüncesi, 217.

üzerinde yaşadığı sistematığın geniş bir özetidir⁴²⁰. Ayrıca varoluş felsefesine yeni yorumlar getirerek⁴²¹ İsmâîli-Bâtînî Âlimlerini etkilemiştir.

6. Diğer Eserler

Celâlüddin Mustanzır Billah tarafından kaleme alınan ve Şii tasavvuf'u için çok önemli bir yere sahip olan “Civanmertliğe teşvik” adlı yapıt önemli eserlerdendir. Seyyid Sühreb Velî Bedehşânî ve Ebu İshak Kuhistânî'nin İsmâîli felsefesine güzel birer takdim yaptıkları bilinmektedir. Heratlı Hayırhah Ebu İshak Kuhistânî'nin “yedi bölümü” adlı eserinin genişletilmesi olan ve Nasirüddin et-Tûsi'nin Ravzatü't Teslim'i ile birlikte Alamut geleneğine ait İsmâîli felsefesi hakkında bize tam teferruatlı bilgi veren “*Kelâm-ı Pir*” önemli bir yapıttır⁴²².

Bâtînî yöneticilerinin de âlim bir kişiliğe sahip olduğu söylenebilir. Örneğin; İbn-i Attâş iyi bir edipti ve İsfahan'da onun el yazısı ile yazılmış birçok kitap bulunmaktadır⁴²³. Ayrıca Bâtînîler gizlilik politikasına büyük önem verdikleri için birçok kitap yazmış olmalarına rağmen yazarlarını belirtmemişlerdir. Örneğin; kapsamlı ilim sahasını ve derin felsefi meseleleri içerisinde barındıran “İhlânu's-Sefâ” risalelerini onlar yazmış oldukları halde, bu eseri kim veya kimlerin yazdığı bilinmemektedir⁴²⁴.

2.3.2. Nizamiye medreseleri

Bâtînîlerle mücadele de Büyük Selçuklu Devleti bünyesinde en etkin isim olan vezir Nizamü'l-Mülk (21 Zilkade 408\10 Nisan 1018- 10 Ramazan 485\ 14 Ekim 1092)⁴²⁵, hem Alp Arslan hem de Melikşah döneminde Bâtînîlerle her alanda mücadele etmiş biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu amaç doğrultusunda kurmuş olduğu Nizamiye medreselerinin en büyük amacı, Fâtımîlerin dinî hareketlerini ilmî bir temele dayandırmak ve Dâiler yetiştirmek için Mısır başta olmak üzere Kuzey Afrika, Filistin, Şam ve el-Cezire

⁴²⁰ Corbin, İslam Felsefesi Tarihi (a), 143.

⁴²¹ Detaylı bilgi için bkz: Corbin, İslam Felsefesi Tarihi (a), 144-147.

⁴²² Corbin, İslam Felsefesi Tarihi (a), 123.

⁴²³ Ravendi, a.g.e., 152. Bununla birlikte İbnü'l Esir Attâş'ın cahil biri olduğunu ve Hasan Sabbah'ın onu yanında babası hatırına tuttuğunu zira İbnü'l Attâş'ın babasının hocası olduğunu ifade eder: İbnü'l Esir, a.g.e.X, 346.

⁴²⁴ Zehra Muhammed A. Ebû (1970). *İslâm'da Siyasi ve İtikâdi Mezhepler Tarihi*. (çev. Ethem Ruhi Fırlıklı-Osman Eskicioğlu), İstanbul: Yağmur Yayınları, 78.

⁴²⁵ Hasan b. Ali b. İshak. Künyesi Ebu Ali idi: İbn Kesîr, a.g.e., 279. Detaylı bilgi için bkz: Sallâbî, a.g.e., 147.

bölgelerinde kurmuş olduğu “Dârü’l-Hikme” kuruluşlarına bir cevap verme gayesi gütmesidir⁴²⁶. Bu sistemle yetişen Dâiler çeşitli memleketlere giderek propaganda yapıyor ve olumlu sonuçlar elde ediyorlardı⁴²⁷. Mısır’da bulunan el-Ezher Camii ve Medresesi bu oluşumun en önemli ayağı olup Bâtînî geleneğini ileriye taşıyan Âlimler yetiştirmiştir⁴²⁸.

Bu tehlikenin farkında olan vezir Nizamü’l-Mülk onlarla savaşmanın ve dinî doktrinlerini yaymalarını engellemenin yegâne rolünün karşı bir medrese açmaktan geçtiğini sezinlemiştir⁴²⁹. Sultan Alp Arslan’ın da desteğini alarak adına Nizamiye Medreseleri denen ilim merkezlerini açmıştır. Hem Sultan Alp Arslan’ın hem de Melikşah’ın devrinde başta Bağdat (459\ 1067) olmak üzere Irâk-ı Arab, Irâk-ı Acem, Horasan, Maverâünnehir, Suriye ve Anadolu’nun çeşitli şehirlerinde⁴³⁰ kendi ismiyle anılan medreselerin açılmasına öncülük ederek hem Bâtînî propagandasına karşı etkili önlemler almış hem de İslam âleminde ortak bir kültürün ve düşüncesinin oluşmasına katkıda bulunmuştur⁴³¹. Bu durum ise, Nizamiye medreselerinde yetişen öğrencilerin başta kendi memleketleri olmak üzere çeşitli bölgelere giderek Sünnî düşüncüyü yaymalarıyla sağlanmıştır⁴³². Böylece Sünnî yapı İslam dünya’sının ortak paydası haline getirilmeye çalışılmıştır.

Nizamiye medreselerinin başarısının en büyük kaynağı, Sünnî âlemin en önemli ve en zeki müderrislerini kendi bünyesinde barındırmasıdır⁴³³. İmparatorluğun Merv, İsfahan, Musul, Nişabur, Herat, Belh⁴³⁴, Âmül (Taberistan) ve Basra⁴³⁵ gibi önemli şehirlerinde bu medreselerin şubelerini açan Selçuklular, devrin önde gelen şahsiyetlerini⁴³⁶ buralara müderris olarak atayıp, devlet olarak gerekli desteği vermişlerdir⁴³⁷. Ama Bağdat

⁴²⁶ Kaya, M. (1993). DârülHikme, *DİA*, (8), 538.

⁴²⁷ Ateş, Gâzâlinin Bâtînilerin Belini Kıran Delillileri, 24; Sallâbi, a.g.e., 127.

⁴²⁸ Ateş, Gâzâlinin Bâtînilerin Belini Kıran Delillileri, 24, Âşûr, S. A. (1993). Ezher, *DİA*, (13), 59.

⁴²⁹ Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 233-234; Koca, Temel Meseleler, 8.

⁴³⁰ Özaydın, Nizâmülmülk, 190.

⁴³¹ Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 233. Nizamiye medreselerinin yaygınlığı hakkında Ebû Şâme der ki; “*Nizâm’ül-Mülk’ün medreseleri bütün dünyaca meşhûrdur. Bu medreselerin bulunmadığı hiçbir belde yoktur. Hattâ hiç kimsenin uğramadığı, yeryüzünün sapa bir köşesi olan Cizre’ye varıncaya kadar. Oraya bile büyücek güzel bir medrese yaptırmıştır ki, bu gün Radiyyüddîn Medresesi diye tanınır.*” : Çelebi, A. (1983). *İslam’da Eğitim Öğretim Tarihi*. (çev. Ali Yardım), İstanbul: Damla Yayınları, 113-114.

⁴³² Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 233-234.

⁴³³ Bu konuda İmadüddin el-İsfehani ‘nin “*Nizamülmülk herhangi bir kasabada ilimde isim yapmış ve derinleşmiş bir kimse bulmuşsa onun adına bir medrese bina etmiştir ve ona vakıf tesis ederek bir de kütüphane kurmuştur*” ifadeleri durumu özetler niteliktedir: Çetin, A. (1999). İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler devri medreseleri. *Dini Araştırmalar*, (II \5), 179.

⁴³⁴ Ocak, , Selçukluların Dini Siyaseti, 267; Sallâbi, a.g.e., 142.

⁴³⁵ Köymen, M.A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Aslan ve Zamanı*. III, Ankara: TTK Yayınları, 358.

⁴³⁶ İmâmu’l-Harameyn Cüveynî, Ebû İshak eş-Şîrazî ve İmâm Gazzali bu Âlimler arasında gösterilebilir.

⁴³⁷ Ocak, , Selçukluların Dini Siyaseti, 267.

medresesinin⁴³⁸ açılışının ilk günü yaşanan bir olay bazı sorunlarında çıkmasına neden olmuştur⁴³⁹. Yaşanan bu olayın atlatılmasıyla birlikte Nizamiye medreseleri devrin en önemli eğitim yuvalarından birisi haline gelmiştir⁴⁴⁰.

Nizamülmük'ün Âlimlere ve eğitime bu denli önem vermesi onun hem bilgin kişiliğinden hem Selçukluların içerisine düştüğü Bâtınî tehdidinden hem de İslam dünyasında yayılmakta olan İsmâîli-Bâtınî düşüncesine karşı İslam âlemini Sünnî çerçevede bir bütün haline getirmeyi amaçlamasından kaynaklanmaktadır. Ama Bâtınîliğe karşı bu denli bilgili olan ve sistematik bir şekilde ilerleyen vezir, Bâtınîler tarafından öldürülmekten kendisini koruyamamıştır⁴⁴¹.

⁴³⁸ Eb'û Sa'd Sufî'nin öncülüğünde yapılan medrese Dicle nehrinin kıyısına inşa ettirilmiştir. Vezir'in bu medrese için 60.000 dinar harcadığı ve sonraki medreselere öncülük edecek olan bina cephesine adının yazılmasıyla "Nizamiye Medresesi" olarak ün kazanmıştır: Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 54.

⁴³⁹ Bağdat Nizamiye Medresesi'nin açılış günü medresede ilk dersini verecek olan Ebû İshak eş-Şîrâzî, söz vermiş olmasına rağmen medresede bulunamamıştır. Açılışa katılmak üzere yola çıktığında karşısına çıkan bir çocuğun, halktan zorla alınmış bir arazide inşa edilmiş olan medresede ders vermemesi gerektiği hakkında uyarısı doğrultusunda, medresede ders vermekten vazgeçmiştir. Sorun, Nizamülmülk'ün medreseyi kendisinin yaptırdığını Halife'ye bildirmesi ve Halife'nin de eş-Şîrâzî'yi ikna etmesiyle çözülmüştür: İbnü'l Cevzi, el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem, 232. Tüm medreselerine büyük önem gösteren Nizamülmülk Bağdat medresesine ise ayrı bir önem atfetmiştir. Buraya üstün kitaplar koyarak; " *okuyucu ve nahiv bilgilerine vakıf olsun*" demiştir: Ahmet b. Mahmut, a.g.e., 11. Belki de bu yüzden bu önemli şahsiyetin Bağdat medresesinde var olması için büyük caba sarf ederek Halife'yi araya koymaktan çekinmemiştir.

⁴⁴⁰ Selçuklu Medreseleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Köymen, Alp Aslan ve zamanı, 361-383.

⁴⁴¹ Ahmet b. Mahmut, a.g.e., 13; Azimi, a.g.e., 28; Cüveynî, a.g.e., 554-555; İbnü'l Esir, a.g.e., X, 176-178, 261; Lewis, a.g.e., 70; Mitha, a.g.e., 23; Hodgson, Assasins, 75; İbn Kesîr, a.g.e., 277; İbn Kesîr, a.g.e., 281; Müneccimbaşı, a.g.e., 61; Ravendi, a.g.e., 132. Günaltay ve Lewis Nizamülmülk'ü bıcaqlayan kişinin adının "Ebû Tahir", olduğunu belirtir: Günaltay, İslâm Gerçeği, 177; Lewis, a.g.e., 70 (Lewis bu kişinin ismini Ebu Tahir Arranî, olarak belirtir); Sallâbi, a.g.e., 122.

3. BÖLÜM

BÂTİNÎ-SELÇUKLU MÜCADELESİNİN SONUÇLARI

3.1. Selçukluların Dinî Siyaseti

Selçukluların dinî siyasetinin temelini iç huzur ve güvenliği bozmadığı takdirde tüm mezheplere eşit düzeyde yaklaşım oluşturmaktadır. Ama temel çerçeve açısından incelenecek olunursa; Büyük Selçuklu Devleti dinî siyasetini, Sünnî ve Şia doktrinine yaklaşım tarzıyla kendine has bir sistemle ilerletmiştir. Bu durum ise birçok problemin oluşmasının en temel kaynaklarından biriydi çünkü hem kendisi devlet siyasetinde hem de toplumsal katmanlarda Sünnî yapı kabul edilmiş gibi görünmesine rağmen egemenliği altında bulunan İran bölgesinde ise halk Şia geleneğine bağlı kalmaktaydı. Ama farklı bir durum da söz konusuydu; İran da, bölge halkının bazıları Sünnî yapıya bağlı kalmış ve “İran Sünnîsim⁴⁴²” denilen bu durumda halk daha çok Hanefî ve Şafî kollarına itaatini sürdürmüştü. Bu İran Sünnîsim’in taraftarı çok olmamakla beraber İran bölgesinde çoğu zaman iyi şartlar altında varlıklarını sürdürememişlerdir⁴⁴³. Diğer cephede ise Sünnî bölgelerde yaşayan Şia halkının da aynı kaderi paylaştığı bilinmektedir. Buna örnek olarak da; Kazvini’nin Kitabü’l Naqd adlı eseri kullanılabilir. Bausani’nin ifadesine göre Kitabü’l Naqd Sünnî yapının Mushabbia⁴⁴⁴ koluna vurgu yapar ve Sünnî geleneğe körü körüne bağlı olan zihniyetleri eleştirir çünkü bu kişiler Şia ve İsmâîlî anlayışı asimile etmeye çalışmışlardır. Bu mücadele sadece sosyal alanda sınırlı kalmamış Âlimler arasında da yankı bulmuştur. Örneğin; *Ba’du fada’ih al- rawâfid* Şii yanlısı bir gözle yazılırken Kazvini bu kitaba cevap olarak *Kitau’l Naqda* adlı eserini kaleme almıştır⁴⁴⁵.

Bununla birlikte Selçuklu topraklarında mezheplerin toplumsal gücü hakkında şu örnek dikkat çekicidir: Ebû Sa’d İbn Ebî ‘Îmâme isimli bir vaiz, uduyla Türklerin evinden çıkan şarkıcı bir kadının udunun tellerini koparmış, kadının haber vermesiyle, vaizin evine adam gönderilmiştir. Vaiz, Hanbelîlerin lideri konumundaki İbn Ebî Musâ el-Hâşimî’ye olanları

⁴⁴² Kazvini’den alıntı yapan Bausani; Büyük Selçuklu döneminde İran halkının çoğunun Eşhari ve Mushabbih eğilimli Sünnî olduğunu yazar ve İsfahan’ın Sünnîliğin başkenti olarak bilindiğini ifade eder: Bausani, a.g.t., 285.

⁴⁴³ Bausani, a.g.t., 283.

⁴⁴⁴ Yüce varlıkları ve Tanrıları insan biçiminde tasarımıyan; insana benzer yetenek, tutum ve davranışlarla niteleyen görüş.

⁴⁴⁵ Bausani, a.g.t., 286

şikâyet etmiş, el-Hâşimî ve Hanbelîler el-Kasr camiinde toplanmıştır. Eşarî Âlim Ebû İshâk eş-Şîrâzî de onlara katılmıştır. Bunlar kötülüklerin engellenmesini ve diğer bazı taleplerini dile getirmişlerdi. Halife onlara isteklerinin Alparslan'a yazılacağı cevabını vermişti. Başta Hanbelî lider İbn Ebû Musa olmak üzere oradakiler Halife'ye itaatin gereksizliğini ifade eden konuşmalar yapmışlardı. Halife'nin sabırla yürüttüğü görüşmelere rağmen Hanbelî liderin tutumunu değiştirmemesi üzerine Halife'nin veziri İbn Cüheyr, şehrin Selçuklu Bağdat şihnesi Sa'düddeve el-Gevherâîn'den grubun dağıtılmasını istemiş, oradakiler dağıtılmış, bazıları da tutuklanmıştır. Ebû İshak eş-Şîrâzî de vezir İbn Cüheyr'i Horasan'a Sultan Alparslan'ın yanına itmekle tehdit etmiştir. Halife devreye girerek eş-Şîrâzî'yi teskin etmişti (464/Mart 1072)⁴⁴⁶.

3.1.1. Sünnî siyaset

Bilindiği üzere özellikle Hz. Peygamberin vefatının akabinde ortaya çıkan siyasî karışıklıklar bir süreden sonra üst düzeye ulaşmış ve hatta Şia ve Sünnî olmak üzere iki keskin kutbun oluşmasına sebebiyet vermişti. Devletler de kuruluşlarından itibaren kendi dinî ve siyasî kimliklerini ortaya koyabilmek adına belirtilen bu kutuplardan birine dâhil olmak durumunda kalmışlardı çünkü bu tercih ediş bir nevi devletlerin siyasî güzergâhını belirleyen en önemli etmen durumundaydı. Devletlerin temel dinamiklerinden biri olan mezhep tercihi yapıldıktan sonra kendisini meşru alanda kabul ettirmek için bazı oluşumlara başvurmaları gerekecekti; bunlarda: Sünnî yapı için Abbasî; Şia yapısı için Fâtımî ailesi idi. Bu hanedanlardan birisine dayandırılmayan devletin meşruiyeti kabul edilmezdi. Tüm bunlarla birlikte esas önemli olan, herhangi bir mezhebî kisveyi benimseyen bir devletin diğer tarafa karşı almış olduğu tutumun gayet açık olmasıydı.

Devletin kurucu dinamiklerinden birisini Hanefî-Sünnî yapıdan alan Selçuklular ve Selçuklu Sultanları, devletin siyasetini de bu doğrultuda ilerleteceklerdi. Yapılan araştırmalar şunu göstermiştir ki; ortada farklı bir durum bulunmaktaydı ve bu farklılık iki katmandan oluşmaktaydı. İlk katman halk, ikinci katman ise siyasî çevredir. İlk katman yani halk kitlesine göre Sünnî yapı kendilerine Sünnî kanaldan öğretildiği için benimsenmişti. Öte taraftan halen Eski Türk geleneklerini ve inançlarını sürdüren halkın Sünnî-Şia ayrımıyla da çok ilgilendiğini düşünülmemektedir. Onlar için Müslüman olmak

⁴⁴⁶ Arıkan, A. (2010). *Büyük Selçuklular Döneminde Şia*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 56.

ve bazı kesin kaideleri uygulamak yeterli olacaktır. Ama ikinci katmanda bulunan kişiler için bu durum daha karmaşık olmakla beraber Sünnî yapının benimsenmesinin temel amacı siyasî rant sağlamaktır. Bunun en büyük nedeni ise; siyasî hegemonyası birçok devlet ve insan üzerinde etkin olan Abbasî Halifeliği'nin zayıf konumda olmasıyla Büyük Selçuklu liderlerinin Abbasîlerin zayıflığıyla ortaya çıkan boşluğu doldurma gönüllülüğüne dayanmaktaydı. Bu gönüllülük, Türk inancında var olan “dünya'ya egemen olma” fikrine İslami elbiseler giydirerek onu tekrardan meydana getirmeyi hedeflemekteydi.

İç İlişkilerde Sünnî Siyaset

A.Ocak'ın da belirttiği gibi; Selçuklular dönemi, İslam âleminin mezhep çekişmelerinden kurutulup, kendisini ortadan kaldırmaya çalışan Hristiyan dünyasına ve Sünnî düşmanlıklarından ötürü Hristiyanları müttefik gibi gören Şia görüşüne sahip kişilere karşı bir düzen dönemidir. Selçuklular İslam dünyasının liderliğini ele geçirince İslam coğrafyası huzur ve refaha erişmiş olmasına rağmen önceden fitili ateşlenen mezhep çekişmelerinin yansımaları Selçuklular döneminde de devam etmişti. Selçuklular ise birçok güçlkle baş edilerek elde edilen bu huzur ve refah ortamının bozulmasını engellemek için bazen bu çekişmelerde hakem rolü üstlenmiş ve bazen de kuvvet kullanarak dengenin bozulmasına engel olmaya çalışmıştır⁴⁴⁷. Belki de bu koruma güdüsünün bir sonucu olarak Tuğrul Bey zamanında başlayan bir Eş'âri düşmanlığı göze çarpmaktadır.

Eş'âri düşmanlığının neden Tuğrul Bey döneminde başladığına dair soruların cevabı genellikle vezir Kündürî'yi (415\1024-456\1064) göstermektedir. Sebep olarak, Tuğrul beyin kaynaklarda dinî bütün bir insan olarak ifade edilmesi ve Ehl-i Sünnet geleneğine sıkı sıkıya bağlı olması gösterilebilir. Kündürî için böyle bir işe girişilmesinin en büyük tetikleyici unsuru ise, onun siyasî ihtiraslarıdır. Kündürî döneminde Nişabur Şafîîlerinin reisi Cemâlu'l-İslam Kadı Ebû Ömer vefat etmiş yerine oğlu Nişabur halkı tarafından oldukça sevilen hadis Âlimi Ebû Sehl b-Muvaffak getirilmişti. Bu kişi, maddi yönden zengin, cömert ve cesur olup, evi de Şafîî ve Hanefî ulemasının toplanma yeri idi. Tuğrul Bey tarafından da övgüler alan bu hadis Âlim'inin vezirlik makamına getirilme olasılığı bulunmaktaydı. Bu durumdan korkan Künduri, Ebû Sehl'i sultanın gözünden düşürmek için bidatçilerin lanetlenmesi konusunda sultanın onayını almış, sonra da buna Eş'âri de katarak tüm mezhebin lanetlenmesine sebep olmuş ve 1053 senesinde onlara karşı

⁴⁴⁷ Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 85.

hutbeden lanet okunmaya başlanmıştır⁴⁴⁸. Aldığı izinle sadece Eş'âri'leri kürsüden lanet okutmakla kalmayan vezir, Mutezile takipçilerinin de desteğiyle Eş'âri'lerin ders, vaaz vermeleri ile hitabet kürsülerinde ve topluluk içerisinde konuşmakları engellenmiş ve bu süreçte, başta Ebu'l Hasan el-Eş'ârî olmak üzere Ehl-i Sünnet'e minberlerde lanet edilmeye başlanmıştır. Ayrıca bir kısmının da hapsedilmesine karar vermiştir. Bu durumun bir sonucu olarak; içerisinde İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî, Beyhaki ve Abdülkerim el-Kuşeyri gibi meşhur kişilerin de bulunduğu bir grup Âlim memleketlerini terk etmek zorunda kalmıştır⁴⁴⁹. Bu gelişmeler Alp Arslan'ın saltanata geçmesi ve Kundiri'yi tutuklatıp Şafî-Eş'ârî koldan gelen Nizamü'l-Mülk'ü vezir tayin etmesiyle tersine dönmüştür⁴⁵⁰.

Nizamü'l-Mülk döneminde Şafî-Eş'ârî'lerin hürmet ve ün kazandıkları bir devir olmuştur. Bu durumun nedeni, hem Selçuklu topraklarında Eş'âri'ler'e karşı uygulanan baskının halk cephesinde tepkiyle karşılanması sonucu olarak çıkması muhtemel olan karışıklığı önlemek amacıyla Nizamü'l-Mülk'ün aldığı bir önlem, hem de kendisi de Şafî olan vezirin mezheptaşlarını kayırmasıyla alakalıdır. Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Hanefî Nizamü'l-Mülk'ün bu tutumunu, Nizamü'l-Mülk, Şafileri destekledi. Kadılık mesleğine ilgilerinin azalması ve bu alanda geri planda kalmaları sağlamak için Hanefileri kadılıklara, buna mukabil fıkıhla uğraşarak fakih yetiştirip çoğalmalarını sağlamak için Şafileri medreselerde görevlendirirdi⁴⁵¹, şeklinde açıklar

Selçuklular döneminde ortaya çıkan diğer bir problem ise Hanbelîler olmuştur. Hanbelîlerin problem olmasının en büyük nedeni, onların kendi düşüncelerini paylaşmayan kişilere karşı şiddet uygulamaları ve Sünnî mezhebe bir tek kendilerini layık görmeleridir. Öte taraftan Nizamülmülk'ün vezir tayin edilmesiyle Eş'ârî Âlimlere karşı olan tutum düzelmiş ve artık kötü gidişat Hanbelî Âlimleri için geçerli bir hal almış ve bu durum iki mezhep arasında ciddi çekişmelere neden olmuştur. Bu çekişmeler Sultan Melikşah döneminde “*Ebû Nasr el-Kuşeyrî Fitnesi*” olarak bilinen olaylar zincirinin bir parçası olan

⁴⁴⁸ Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 87.

⁴⁴⁹ Sıddıqı, J. (2012). *Nizâmiye Medreseleri ve Eğitim Felsefesi Açısından Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 34.

⁴⁵⁰ Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 92.

⁴⁵¹ Genç, S. (2007). H.V/M. XI. Asırda Ehl-i sünnet'in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme. *D.E.Ü.İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, (XXV), 298-299.

Eş'ârilerin lanetlenmesinden sonra en çok iz bırakan mezhep fitnesi olarak tarihteki yerini almıştır⁴⁵².

Genel olarak bu dönemde Sünnî fırkalardan Eş'âriler ve Şafîiler büyük destek görmüştür. Bununla birlikte Maturî ve Hanbelî düşünürler ve az da olsa İbnü'l-Cevzî gibi Hanbelî Âlimlerin yetiştiği de görülmektedir⁴⁵³.

Dış İlişkilerde Sünnî Siyaset

Selçukluların Sünnî siyasetinin en etkin olduğu kısım onların dış ilişkilerindeki seçici tutumudur. Bu tutum özellikle Abbasîleri korumak adına Şii Büveyhoğullarına ve Fâtımîlere karşı alınan tepkide kendisini göstermektedir. Yapılan mücadeleler sonucunda, çok fazla takibata uğramadan, İran'daki Büveyhîler hanedanına son veren⁴⁵⁴ Selçuklular, Sünnî akımın artık yükselişe geçtiğinin siyasî bir kanıtı niteliğindedir.

Selçuklu devletini dış ilişkilerinde bu derece Sünnî siyasete iten sebeplerin başında, özellikle iç Sünnî siyasette de görüleceği üzere, bazı fikrî ve toplumsal karışıklığa neden olsa da, siyasî hegemonyasını kabul ettirmek gelmekteydi. Zaten içeri de yaratılan düşünce farklılığı kaynaklı sorunlar bir şekilde atlatılıyordu, bu yüzden esas önemli olan dış ilişkilerde sağlayacakları yarardı. Bu kazanç elde etme meselesi dış siyasette Selçukluların hem Şia hem de Sünnî yapıyı aynı anda desteklemesi mümkün müydü sorusunu gündeme getirir. Selçuklu Devleti'nin kurulduğu ve geliştiği çağa bakıldığında zaman açıkça görülecektir ki, bu dönem dinî liderlerin, belki görünüşte de olsa, siyasî otoriteyi etkilediği bir zaman dilimidir. Bu durum; sadece İslam coğrafyasında geçerli olmaktan ziyade belki daha fazla bir etkiyle, Avrupa kıtasında da kendisini göstermekteydi. Bu yüzden yeni kurulmuş olan bir yapının hem halk hem de siyasî arenada kendini kabul ettirmesi vazgeçilemez bir şarttı. Buna bağlı olarak biz biliyoruz ki Selçuklular Abbasî Halifesi ile arasındaki ilişkileri sıkı tutmakla birlikte Fâtımî hilafeti ile olan münasebetini de koparmamıştı. Çünkü dünya hâkimi olma anlayışı ile yola çıkan bir devletin İslamiyet

⁴⁵² Sanaullah, a.g.e., 68; Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, 97. Sultan Berkıaruk zamanında ortaya çıkan boşluğu değerlendiren Bâtınîler terör estirmişlerdir. Öte taraftan bu karışıklı ortamında bazı mezhep liderleri birleşerek düşman oldukları tarafa karşı büyük hasarlar vermişlerdir.

⁴⁵³ Çelebi, İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi, 110-114.

⁴⁵⁴ Brockelman, C. (1964). *İslam Milletleri ve Medeniyetleri Tarihi*. I, (çev. Neş'et Çağatay), Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 160.

içerisinde bile halkını ayrıştırmayı mümkün değildi. Sünnî siyaset ise sadece siyasî amaç doğrultusunda kullanılan bir silahtı.

3.1.2. Şia siyaset

Büyük Selçuklu Devleti'nin Şia'yı resmi mezhep kabul eden devletlere karşı tutumu hakkında bilgi *dış ilişkilerde Sünnî siyaset* kısmında bahsedilmekle birlikte bu bölümde konu biraz daha detaylandırılacaktır.

Şia siyasetine karşı tutum Tuğrul Bey zamanında kendini göstermeye başlar. Özellikle Dandanakan zaferinden sonra devletini kuran Tuğrul Bey, Abbasî Halifesi'ne durumu bildirmiş ve Halife'nin de onayıyla devletini kurmuştu. Selçukluların bu tutumu Şia siyasetine karşı bir gözdağı idi. Ama Tuğrul Bey'in Büveyhî hükümdarı Ebû Kalıcar'ın kızıyla evlenmesi ise aynı zamanda Şia hareketi ve taraftarlarını karşısına almak istemediğini de gösterir. Bununla birlikte, Büveyhîlerin komutanı Besasiri'nin Abbasîlere karşı giriştiği tehlikeli girişimler neticesinde El-Kâim Biemrillah Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiştir. Durumdan haberdar olan Büveyhî komutanı Bağdat'tan kuzey bölgelerine çekilmek zorunda kalmış ve Büveyhî hükümdarı da Tuğrul bey'e biat etmiştir⁴⁵⁵.

Daha sonra siyasî olaylar neticesinde ise bazen barış ve bazen de savaş şeklinde devam eden ilişkilerde en kârlı çıkan Abbasî Hilafeti olmuştur. Çünkü her ne kadar yapılan mücadelelerde üstün taraf olarak görülsün de Selçuklu kuvvetleri 1057 yılında Sincar da Büveyhîlere karşı yapılan mücadeleyi kaybetmiş ve üstelik Sincar halkı da ağır işkencelere maruz kalmıştır⁴⁵⁶. Abbasî Halifeliği ise Selçuklulardan aldıkları koruma sayesinde varlıklarını fiilen devam ettirmişler fakat özde Selçuklulara bağlanarak kârlı çıkan Abbasî Halifeleri daha sonra bu avantajlarını kaybetmişlerdir.

Tuğrul Bey döneminde başlayan bu tutumu, daha sonraki hükümdarlar da farklı yollarla devam ettirmişlerdir. Özellikle Alp Aslan dönemindeki tutumun nedenini M. Altay Köymen, Şii Büveyyoğulları Selçuklular tarafından yıkılmış fakat varisleri yoluyla hüküm sürmeye devam etmekle beraber, Büveyhîlerin yıkılışını kabul etmeyen belirli zümreler mevcuttu. Alp Arslan ise bu zümreden bazılarının yönetim kadrosuna girerek devleti içten

⁴⁵⁵ Arkan, a.g.t., 42-43.

⁴⁵⁶ İbnü'l Esir, a.g.e, IX, 477-478.

yıkmalarından korkmaktadır⁴⁵⁷, şeklinde açıklar. Görüleceği gibi Selçuklu Devleti'nin yönetici kadrosunun Şia mezhebine karşı tutumu tamamen siyasî meselelerden kaynaklı bir girişimdir.

Melikşah döneminde ise diğer mezheplere karşı tutumun değiştiğini görüyoruz. Nizamü'l-Mülk bunun nedenini, Sultan Tuğrul ve Sultan Alparslan devirlerinde hiçbir ateşperest, Hristiyan, Rafizî ortaya çıkıp bir Türk'ten ileri bir mevki elde etmeye cesaret edemezdi⁴⁵⁸. Daha sonra fark ortadan kalktı. Eğer Yahudi, Türklerin kethüdalığına ve Türklerin yaptıkları bir işe gelirse, bu durum münasip görülüyordu. Aynı mevkilere bir Hristiyan, Zerdüş, Harici veya Karmati gelirse de uygun görülüyordu⁴⁵⁹, şeklinde açıklayarak zenginliğin artmasıyla birlikte umursamazlığın arttığını belirtir.

Değişmeye başlayan bu tutum Melikşah'ın ölümüyle birlikte iyice gün yüzüne çıkacak ve devlet kademelerinin birçoğu Bâtınîler tarafından ele geçirilecektir.

Sonuç

Büyük Selçuklu Devleti kendisine hedef olarak belirlediği Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi kapsamında hem Şia hem Sünnî hem de diğer mezheplere düzeni bozmadıkları sürece eşit davranmıştır. Bu yüzden Selçuklular hakkında herhangi bir mezhebî siyasete bağlı kaldıkları şeklinde bir yorum yapılması yanlış olacaktır. Bununla birlikte Büyük Selçuklu Devleti'nin maruz kaldığı Bâtınî tehlikesi devlet içerisinde düzeni bozduğu için onlara karşı Sünnî akide göz önünde tutularak yaptırımlar uygulandığı görülmektedir. Fakat burada öne çıkan nokta, Bâtınîlerin Selçukluların iç düzenini bozmasıdır. Yani Bâtınîlere karşı alınan önlem onların Şia kolundan gelen İsmâîli mezhebinin bir parçası olmalarından kaynaklanmıyordu. Yine Büvehilere karşı alınan tutumun bazen düşmanca bazen dostane ilişkiler düzeyinde ilerlemesinin nedenini de mezhebî arenada değil Selçukluların dış siyasetinde aramak gerekmektedir. Öte taraftan, Âlimler, yöneticiler, din adamları arasında meydana gelen mezhebî çatışmalar Selçuklu sosyal yapısını oldukça yıpratarak ayrışmalara da sebebiyet vermiştir⁴⁶⁰.

⁴⁵⁷ Köymen, Alparslan ve Zamanı, 191-194.

⁴⁵⁸ Arkan, a.g.t., 63-64.

⁴⁵⁹ Nizamü'l-Mülk, Siyâset-Nâme (b), 115.

⁴⁶⁰ Örneğin, Sultan Melikşah döneminde Bağdad'da Eş'arîler ile Hanbeliler arasında çatışmalar çıkmıştı (469/Mayıs 1077): Arkan, a.g.t., 60. Başka bir örnekte Berkıaruk'un saltanatı döneminde yaşanmıştır.

3.2. Selçukluların Yıkılışına Giden Süreçte Bâtınî Etkisi

Bilindiği üzere Büyük Selçuklu Devleti 1141 yılında Karahitaylarla yaptıkları savaş sonucunda sadece resmen ortadan kaldırılmışlardır. Esasen Selçuklu Devleti'ni yıkılış sürecine götüren birçok etmen olmasına rağmen en büyük nedenin Bâtınîlerin devlet içerisinde neden olduğu infiallerdir. Devletin birçok organını ele geçiren, sultanları tehdit eden, sosyal alanda karmaşa yaratarak sorunlar çıkaran ve ekonomiyi çökerten Bâtınîler Selçukluları fiilen yıkan taraftır.

3.2.1. Sosyal alanda yaşanan çöküntü

Selçukluların sosyal alanda yaşadıkları çöküntüyü en iyi yansıtan Bündari ve Cüveynî'de geçen şu ifadelerdir: “*Bunlar yollardan emniyeti selbettiler, büyüklere ölüm yağdırdılar. Bunlardan bir tek kişi, kendisinin öldürüleceğini bile bile, bir cemaate hücum eder ve onları âşikâre öldürürdü. Padişahlardan hiçbiri, kendini, bunlardan korumak için çare bulamadı. Halk bunlar hakkında ikiye ayrıldı, bir kısım açıktan açığa düşmanlık etti ve bunlarla cenkleşti. Bir kısmı da, sulh ve müsalemet üzere yaşamak için bunlarla muahede akbetti. Düşmanlık izhar edenler, onların tecavüzüne maruz kalmaktan korkarak yaşadılar, onlarla müsalemet halinde yaşayanlar ise, şirklerinde, onlara şerik olmakla itham edildiler, halk her iki surette de bunlar tarafından büyük muhataraya maruz bulunuyordu*⁴⁶¹. Bunlar ilk evvel, Nizamülmülk'ü öldürdüler, sonra yarık genişledi, delik büyüdü. Bunlar halkın her sınıfından toplanmış olduklarından, ahalinin hiçbir sınıfı tühmetten kurtulamadı, günahsızlara da tühmet sirayet etti, kimsede, bu taifeden korunmak düşüncesinden başka düşünce kalmadı. (..) tahta geçen hiçbir sultanın, kendi havessına itimatı kalmadı. Garaz erbabı, padişah'ın hassı hakkında siayette bulunuyorlardı. Halk, sultanın, İsmailileri ortadan kaldırmağa ciddi surette teşebbüs ettiğini gördüklerinde, yek diğerini jurnal etti, aralarındaki eski düşmanlıktan dolayı, zındıklıkla (ilhadla) lekelemek ve kılıçtan gayrisi temizlenecek alâmetle tevsim etmek istedi, haksızlığa başvurmadan

Nisâbur'da 488/1095 yılında Kerrâmiyye mezhebi ile diğer gruplar arasında büyük bir çatışma yaşanmıştır. Şâfîilerin öncüsü olan Ebu'lKâsım (el-Cüveynî'nin oğlu) ile Hanefîilerin öncüsü Kadı Muhammed b. Ahmed b. Sâid, Kerrâmîler aleyhine ittifak yapmıştır. Müttefikler, Kerâmilere karşı üstün gelip medreselerini tahrip etmişlerdir: Arıkan, a.g.t., 68; İbnü'l Esir, a.g.e,X,251.

⁴⁶¹ Cüveni de bu kısma kadar halkın içerisine düştüğü ikilemi bu şekilde anlatır: Cüveynî, a.g.e.,556.

başka çare bulamadı. pek çok halk, bu çarpışmalar ve müsademeler içinde kaldı. Büyükler de, başlarına gelen bu belayı defetmek için, hiçbir fikir ve hiçbir tedbir bulamadılar”⁴⁶².

Sultan Muhammed Tapar, Bâtınîler aleyhine, onların komşuları ile ittifak kurmayı denemiştir. Bu kapsamda Geylân bölgesi hâkimini ikna etmeyi başarmış, daha sonra Sultanın gururlanmasından gücenen bölge hâkimi, desteğini geri çekmiştir. Ama Cüvenî'nin dediğine göre, mahalli hâkimin desteğini çekmesinin başka sebepleri de vardı: *“Mahallî yöneticiler ya onların sevgisini ya da düşmalığını üzerlerine çekiyorlar, her iki durumda da zararlı çıkıyorlardı. Sevgi duyanlar Müslüman padişahların gazabına uğruyorlar ve ‘Dünyayı da âhiretide kaybederler’ ayetinin dediği duruma düşüyorlar, onlara düşmanlık besleyenler ise, çoğu zaman onların kurdukları tuzaklara düşüp hayatlarını kaybediyorlardı”⁴⁶³.* Görüleceği üzere Bâtınîler komşu bölgedeki devletlerin de bir kargaşaya düşmelerine neden olmaktaydı. Bu durum da Selçuklu Devletine sirayet etmekteydi.

Anlatılan bir hikâye'ye göre İsfahan'da güçlerini iyice arttıran Bâtınîler yüzünden halk ikindi sonrası dışarı çıkamaz ve ikindiden sonra eve gelmeyenlere ise ölü gözüyle bakılır olmuştu. İsfahanlıların, kör bir Bâtınî adamın yardım bahanesiyle bir çift tarafından kandırılıp öldürüldüğü olayın bomba etkisi yarattığı durum, halk arasında büyük ifiale sebep olmuştu (1093)⁴⁶⁴.

Bâtınîlerin sosyal alanda yarattıkları çöküntü konusunda İbnü'l Esir'deki bazı kayıtlar; 1.İsfahan kalesinin ele geçirilmesi sırasında Beyhak yöresinde Turayşit kasabasında bulunan birçok Bâtınî hücumu geçip o bölgede geniş çapta yağma ve yıkım hareketinde bulundular. Pek çok kişiyi öldürdüler, mallarına el koydular ve kadınlarını köle olarak aldılar. 2. Bâtınîler sultanların kendileriyle uğraşmamasını fırsat bilerek istedikleri şahısları öldürmeye başladılar. 3. Bâtınîler 1104'te Maverâünnehir, Horasan, Hindistan ve diğer yerlerden gelen hacı kabileleri Huvâr-i Rey'de toplanmışlardı. Bâtınîler seher vaktinde

⁴⁶² Bûndârî, a.g.e., 67-68; Cüveynî, a.g.e., 556; Özaydın, Berkiyaruk Devrinde Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler, 1 80.

⁴⁶³ Cüveynî, a.g.e., 556.

⁴⁶⁴ Hodgson, The İsmâ'îli State, 442-443; Hodgson, Assasins, 78; Fazlullah, a.g.e., 159; İbnü'l Esir, a.g.e., X, 259-261; İbnü'l Cevzi, Telbîsü İblis, 149; Kara, a.g.e., 38-139; Özaydın, Berkiyaruk Devrinde Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler, 178-179; Özaydın, Sultan Berkiyaruk Devri Selçuklu Tarihi, 72; Ravendi, a.g.e., 153; Sevim ve Merçil, a.g.e., 161.

onların üzerine yürüyüp hepsini öldürdüler, mallarına ve hayvanlarına el koyup her şeylerini aldılar⁴⁶⁵; ilginç nüans oluştururlar.

Halkın esas güvenini sarsan ise Selçuklu Sultanlarının Bâtınî oldukları iddiaları ve bu dedikodular yüzünden yönetimin artık Bâtınîlere karşı önlem almayacağı düşüncelerinin egemen olmasıdır. Örneğin; Hasan Sabbah'ın sultanın yardımcılarında birine para ile birlikte bir bıçak gönderdi. Hizmetçi, sultan gece sarhoş olarak uykuya daldığı zaman bıçağı yatağının karşısında bir yere bıraktı. Sultan, sabah kalkıp o bıçağı orada görünce telaşlandı ve kimseden şüphelenmediğinden bu işi gizlice araştırması için bir hizmetlisini görevlendirdi. O sırada Hasan Sabbah sultana bir elçi göndererek: *“Eğer ben Sultan'ın iyiliğini düşünmeseysen, sert yere konmuş olan o bıçağı onun yumuşak göğsüne saplatırdı”* demesi üzerine Selçuklular onlarla barış yapma yolunu tercih ettiler⁴⁶⁶. Bu durum Sultan Sancar'ın üzerinde o denli korkutmuştur ki veziri Bâtınîler tarafından öldürülmesine rağmen onlara herhangi bir yaptırım uygulamaktan çekinmiştir⁴⁶⁷. Kendilerini koruyan en yetkili kişinin bu tür iddialarla anılması halkı hem ümitsizliğe düşürmüştü hem de devlete olan güvenini sarsmıştır.

Melikşah ve Nizamü'l-Mülk'ün vefatıyla birlikte sosyal alandaki gücünü Bâtınîlere kaptıran Selçukluların, halk üzerindeki etki gücü iyice azalmıştı. Tebaa arasında Bâtınî olduğu söylenen kişilerin hiçbir araştırma yapılmadan öldürülmesi ise sorunun boyutunu daha da arttırmıştır. Çünkü halk artık kendisini koruyan, haklarını gözetken bir devlete olan bağlılığını kaybetmiş ve üstelik her an ortaya atılacak *“bu kişi Bâtınîdir”* iddiasıyla ölümle yüz yüze gelmişlerdir. Örneğin; Sultan Berkıyruk zamanında; sultanın Bâtınîlerle mücadele kararı vermesinin akabinde birçok kişi Bâtınî suçlamasıyla öldürülmüştü. İbnü'l Esir'in dediğine göre, öldürülen bu şahısların çoğu, düşmanlarının onları şikâyet etmesi üzerine suçsuz yere öldürülen kişilerdi⁴⁶⁸. Bu yüzden bu devlet Katvan savaşından evvel halkın gözünde zaten yıkılmış bulunuyordu.

⁴⁶⁵ İbnü'l Esir, a.g.e., X, 317-318; Kara, a.g.e., 139.

⁴⁶⁶ Cüveynî, a.g.e., 559. Bilgi için bkz: Hodgson, Assasıms, 101 ve Lewis, a.g.e., 86-87.

⁴⁶⁷ Köymen, 1991: 155.

⁴⁶⁸ İbnü'l Esir, a.g.e., X, 265-266; Sevim ve Merçil, a.g.e., 161.

3.2.2. Askerî alanda yaşanan çöküntü

Bâtınîlerin Büyük Selçuklu Devleti'ne verdikleri diğer büyük zarar ise Selçukluların askerî yapılarına sızarak devletin Bâtınîler üzerine yapılacak harekâtlarını ya durdurmaları ya da Hasan Sabbah'a haber vermeleri olmuştur. Örneğin; Muhammed Tapar Şahdiz kalesi kuşatması kararını Şubat-Mart 1107'de verdiyse de orduya sızmış olan Bâtınîler bu durumu hoş karşılamamış ve asılsız söylentiler çıkararak seferin gerçekleşmesini engellemeye çalışmışlardır. Fakat dedikoduların asılsız olduğunu fark eden sultan gecikmelide olsa sefer kararını almıştır⁴⁶⁹.

Bâtınî tehditleri artınca yönetici kesim dışarıya zırh giymeden çıkamaz olmuştu. Bu durum onların askeriye sızmalarına ve neredeyse tüm gücü ele almalarına bağlanır⁴⁷⁰. Bu konuda detaylı bilgi veren Özaydın, Muhammed Tapar taraftarı olan İsfahan şahnesi Emir Sermez ve Emir Erkuş gibi ileri gelenlerin öldürülmesi üzerine Berkyaruk'un rakip ve düşmanları, bu cinayetleri Berkyaruk'un planladığını ve hatta onun Bâtınîliğe eğilimli olduğunu iddia ettiklerini, belirtir. Özellikle Nisan 1101 yılında Hemadan'da Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında meydana gelen savaştan sonra Bâtınîlerin Berkyaruk'un ordusuna giderek çoğaldıklarını böylece Bâtınîler ordu içerisinde askerleri aldattıklarını ve kendi biatlerine uymayanları ölümle tehdit ettiklerini, ifade eder.⁴⁷¹

Sebepler oldukları bu tür maddi çöküntünün yanında Bâtınîler manevi anlamda da Selçuklu ordusunu yıpratıyorlardı. Selçuklu ordusu defalarca Bâtınîler üzerine saldırmış ve birçok kez Alamut kalesini kuşatmış olmasına rağmen elle tutulur hiçbir başarı sağlanamamıştı. Bu durumun Selçuklu ordusu içerisinde bazı algıları oluşturduğu kanaatindeyiz. Bu algılar arasında onların yenilmezliği, kutsallığı ve güçleri hakkında abartılı söylemler gösterilebilir. Ayrıca ordu içerisine sızmış olan ya da Hasan Sabbah'ın ikna yoluyla sonradan mezhebine kazandırdığı kişiler aracılığıyla yaratılan bu hikâyeler somutlaştırılmış ve askerlerin ruhen çöküşleri hızlandırılmıştır.

Selçuklular kendilerine zarar veren Bâtınî oluşumunu ortadan kaldırmak için onların üzerlerine ordular göndermiştir. Gönderilen bu orduların gücü bu şekilde harcanarak

⁴⁶⁹ İbnü'l Esir, a.g.e., X, 346; Özaydın, Selçuklu Tarihi, 799.

⁴⁷⁰ Hodgson, The İsmâ'îli State, 442; İbnü'l Esir, a.g.e., X, 265; Özaydın, Selçuklu Tarihi, 85-86; Sevim ve Merçil, a.g.e., 161; Sanaullah, a.g.e., 66.

⁴⁷¹ Özaydın, Selçuklu Tarihi, 85-86.

askerlerin yetenekleri bu uğurda heba edilmiştir. Bir de bu mücadeleler sırasında öldürülen asker sayısı da göz önüne getirildiği zaman Selçuklu devletinin nasıl bir askerî bunalıma düştüğü görülmüş olunacaktır.

3.2.3. Ekonomik alanda yaşanan çöküntü

Hem sosyal hem de askerî alanda yaşanan çöküntünün etkileri kendisini ekonomik alanda da gösterecektir. Sosyal alanda meydana gelen karmaşa, güven ortamının eksikliği, Bâtınîlerin halkın mallarını zorla gasp etmesi ve onlardan para toplaması, yaşanan göçler, meydana gelen ölümler, halkın devlete olan güvensizliği gibi etkenler ekonominin çöküşünü hızlandıracaktır.

Tarım, ticaret ve hayvancılığın yapılabilmesi için yegâne şart olan halk unsurunun kaybedilmesi bu alanlarda büyük sıkıntıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca bu durumun etkilediği en önemli alan ise İktâ sisteminin çökmesidir. Böylece devlet ne topraklarını işletebilmiş ne gerekli olan ürünleri alabilmiş ne vergilerini toplayabilmiş ne de İktalı askerler yetiştirebilmiştir.

Selçuklu topraklarında var olan bu karmaşa ortamı tüccarları da etkilemiştir. Çünkü karmaşa ortamında güvensizliğin var olacağını bilen bu tüccarlar Selçuklu toprakları içerisinde alışveriş yapmaktan çekinir hale gelmişlerdir.

Ayrıca Bâtınîler üzerine yapılan sayısız sefer de ekonominin altüst olmasına neden olmuştur. Yola çıkarılan bu ordunun masrafları, yeme-içme gibi giderlerin karşılanması da belirli bir mali yükümlülüğü beraberinde getirmiştir. Böylece Selçuklu Devleti büyük bir ekonomik girdabın pençesine düşmüştür.

3.2.4. Mezhebî alanda meydana gelen değişiklikler

Daha öncede belirtildiği gibi, Bâtınîler Selçuklu topraklarındaki halka bazen baskı uygulayarak bazen de onları ikna yoluna giderek kendisine mürit toplamayı başarmıştır. Baskı yoluyla kazandıkları bu kişiler, dinî akide kapsamında onların düşünce yapılarıyla özdeşlik göstermemişlerdir. Bununla birlikte, ikna yoluyla elde ettikler kişiler, Selçukluların Sünnî akidesiyle aralarına büyük bir çizgi çekmişlerdir. Bu durum, bir süre sonra Selçuklu Devleti'nin kontrolü dışında yeni bir grubu ortaya çıkartmıştır.

Mezhebî alanda meydana gelen bu değişikler, halk arasında bazı sorunların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Örneğin; Hasan Sabbah'ın ölüm haberi yayılınca, Bâtınîlere karşı ilk tepki Diyarbakır'dan gelmiştir. Bu bölgede ayaklanan halk, yaklaşık 700 Bâtınîyi öldürmüştür ve Bâtınîlerin gücü burada kırılmıştır (1124-1125)⁴⁷². Bahsedilin bu 700 kişinin tamamının Bâtınîler tarafından kandırılmış kişiler olduğu düşünülmemektedir. Bu kişiler arasında İtikadî olarak onlara bağlılığını beyan eden kişiler de mevcuttur. Yine Sâve'de yaşanan ve sekiz kişinin bayram namazını halktan farklı bir şekilde kılarak yakalanmaları⁴⁷³, onların toplumda bazı algıları değiştirmeye çalıştıkları ve kendilerini sosyal alanda meşrulaştırmak istediklerini göstermektedir.

Sadece halk arasında değil yönetim kadrosundaki kişiler de bu mezhebe yakınlık göstermiş ve bağlılıklarını ilan etmişlerdir. İbnü'l Esir, bu kişileri her ne kadar Hasan Sabbah tarafından kandırılmış kişiler olarak görse de bunlar arasında düşünsel olarak onlara yakınlık gösteren kişiler de bulunmaktadır. Öte taraftan, tezimizin içinde daha önce de belirtildiği gibi, Melikşah'ın da ilk başlarda Bâtınî akımından etkilendiği iddia edilmektedir⁴⁷⁴.

Öte taraftan, Bâtınî düşüncesinin mezhebî alanda ortaya koyduğu en güzel özelliği; Arap olmayan Müslümanları kendi etrafında toplamada ortaya koyduğu büyük başarısıdır. Çeşitli ulus ve ırklara mensup kişilerin İslamiyet öncesinde sahip oldukları inançları kaynaştırmada Bâtınî propaganda usullerinin önemli bir gücü vardı. Dinler üstü ve evrensel birtakım kurallar ve inançların telkini şeklinde belirlenen bu usul, daha sonra XIII. yüzyılda'da oldukça mozaik bir yapı gösteren Anadolu'da Muhiddini Arabî, Mevlana Celaleddin Rumi ve Hacı Bektaşî Veli gibi kişilerce halkın birbiriyle kaynaşmalarını sağlamakta kullanılan önemli araçlardan biri olmuştur. Çünkü her türlü inanç ve toplumsal kuralın amaca uygun olarak yorumlanmasını sağlayan Bâtınî düşünce, yetenekli önderler sayesinde yetkin bir propaganda meyvesi olarak kullanılmıştır⁴⁷⁵.

Görüleceği üzere; Bâtınî propagandasının çoğu zaman karmaşa ortamı doğursa da bazı birleştirci özelliklerinin olduğu da görülmektedir.

⁴⁷² İbnü'l Esir a.g.e.,X,493-494; İbn Kesîr, a.g.e., 363; Hodgson, Assassins, 101.

⁴⁷³ İbnü'l Esir a.g.e.,X,257-259.

⁴⁷⁴ İbnü'l Cevzî, el-Muntazam fî Târîhi, 84.

⁴⁷⁵ Anıl, a.g.e.,157.

3.3. Selçuklu-Bâtınî Mücadelesinin Bâtınî Cephesindeki Sonuçları

Bâtınîler her ne kadar Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışına giden süreçte büyük etkiye sahip olsalar da, meydana gelen bu rekabetin Bâtınîler için de bir sonucu olacaktır. Bu sonuçlar çeşitli başlıklar altında kategorize edilebilir.

3.3.1. Ekonomik alanda meydana gelen sonuçlar

Büyük Selçukluların Bâtınî tehlikesini ortadan kaldırmak adına uyguladıkları en önemli politikanın askeri müdahaleler olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu kapsamda Selçuklular çok büyük askerî ve ekonomik kayba uğramışlardı. Bununla birlikte, biz Bâtınîlerin de ekonomik olarak ciddi kayıplarının olduğunu görmekteyiz. Örneğin; Elde edilen bilgilere göre, Sultan Tapar zamanında, Bâtınîlerle mücadelede etkin bir rol oynayan Anuşigin Şirgir'in Alamut kuşatması devam ederken zor durumda kalan kale ahalisinin Alamut'u terk etme tekliflerini aklıktan ölmeleri için kabul etmemiştir. Kaledeki bu zor durumu gösteren diğer bir örnek ise, Hasan Sabbah'ın halka günde bir parça ekmek ve üç ceviz vermesidir⁴⁷⁶. Melikşah'ın ordu komutanı Nizamü'l Mülk Ahmed b. Nizam'ül Mülk Rudbar'ı kuşatma altına aldığı zaman, kaledelikler büyük bir kıtlığın içine düştüler ve ottan başka yiyecekleri kalmadı⁴⁷⁷. Yine kale kuşatmalar süresince, Bâtınîlerin Selçuklu komutanlarına muhasarayı kaldırmaları koşuluyla rüşvet verdikleri bilinmektedir. Örneğin, Berkiyaruk döneminde Emir Bozkuş Tabes kalesini kuşatmış (Hicri 497) ve surlarını yıkarak kaleyi ele geçirmek istemiştir. Bozkuş amacına tam ulaşmak üzereyken Bâtınîler kuşatmanın kalkması şartıyla büyük bir miktar rüşvet teklif ettiği için Emir parayı alıp muhasarayı kaldırmıştır⁴⁷⁸. 1011 yılında Sultan Sencer, Kûhistandaki İsmaili bölgelerine askerî birlik sevk etti. Bu birlik bu bölgeyi yağmaladıktan sonra, Tabes kalesini kuşattı. Emiri para ile ikna eden Bâtınîler, birliklerin kaleden ayrılmasıyla birlikte kaleyi onardılar. 3 yıl sonra aynı Emir Tabes kalesini yeniden kuşattı ve kaleyi ele geçirerek tahrip etti. Bölgedeki hayvan sürülerini yağmaladılar ve halkın bir kısmını köle olarak aldılar⁴⁷⁹. Görüleceği üzere; Büyük Selçuklu Hükümdarları, Bâtınî tehlikesine son vermek adına,

⁴⁷⁶ Cüveynî, a.g.e.,558; Çağatay ve Çubukçu, a.g.e.,73; İbnü'l Esir,a.g.e,X, 420; Fazlullah, a.g.e.,163; Özeydin, Selçuklu Tarihi, 83, Ravendi, a.g.e., 158, Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, 229.

⁴⁷⁷ Cüveynî, a.g.e.,558.

⁴⁷⁸ Hodgson, The İsmâ'ili State, 445; İbnü'l Esir,a.g.e,X, 266; Lewis, a.g.e.; 77; Özeydin, Berkiyaruk Devrinde Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler , 182; Özeydin, Sultan Berkayaruk Devri Selçuklu Tarihi, 90; Sallâbî, a.g.e., 172.

⁴⁷⁹ Lewis, a.g.e., 77; İbnü'l Esir, a.g.e,X,266; Sallâbî, a.g.e., 172.

onlara ait kaleleri kuşatma altına almış ve bu kuşatmalar bazen aylar sürmüştür. Bu süre zarfında, Bâtınîlerin ciddi erzak sıkıntısı çektiği görülmektedir. Bu durum da ciddi bir ekonomik sıkıntıyı beraberinde getirmiştir.

Bâtınîlerin halktan zorla vergi aldıkları bilinmektedir. Bununla birlikte onların kendilerini güvence altına almak ve Selçuklularla mücadele ederken diğer güçlerle rekabet etmek istemedikleri için vergi verdikleri de bilinmektedir. Örneğin; Hasan Sabbah, Tapınak ve Hospitaller şövalyelerine vergi ödemişti⁴⁸⁰.

Hasan Sabbah Selçuklu Devletine karşı yapılan mücadelelerde önemli roller üstlenecek olan önemli kaleleri ele geçirmeyi hedeflemiştir. Bu kaleleri ele geçirilmesi bazen masraflı olmaktadır. Bu duruma örnek olarak, Girdkûh kalesinin ele geçirilmesi (1096) gösterilebilir. İbn Attâş'ın etkisiyle bu mezhebe girmiş olan Muzaffer adlı subay, kale yöneticisi olan Selçuklu Emirini kandırarak kendisini oraya kale komutanı olarak tayin ettirdi. Kaleyi tamir ve tahkim ettirdi; içini erzak ve değerli eşyalarla doldurdu⁴⁸¹.

3.3.2. Askerî alanda meydana gelen sonuçlar

Bâtınîler Selçuklularla askerî yönden mukavemet edemeyeceklerini bildikleri için; Fedâî olarak bilinen kişileri cinayet aracı olarak kullanmışlardır. Bu kişiler, kendilerine gösterilmiş olan hedefteki şahsı öldürdükten sonra nadiren hayatta kalmayı başarırlardı. Bu durum Bâtınî cephesinde belli bir askerî nüfus kaybına sebebiyet vermektedir.

Selçuklu Sultanlarının Bâtınîler üzerine sefer yaptıkları ve bu seferler sırasında birçok Bâtınî ileri gelenlerini ve komutanlarını öldürdükleri görülmektedir. Bu duruma örnek olarak daha önce bahsettiğimiz bir olayı gösterebiliriz: Bir kumpas düzenleyen Çavlı, Bâtınîlerin içerisine adamlarını yerleştirmiştir. Olay bazı ileri görüşlü devlet adamlarının sözde Çavlı ile aralarının bozulduğunu iddia ederek Bâtınîlerin safına geçmeleriyle başlamıştır. Çavlı Porsukoğulları'nı bahane ederek sefere çıkmış ve Bâtını safına geçmiş bu devlet adamları 300 kadar Bâtını liderini Çavlı'nın yolunu kesmek için ikna etmişlerdir.

⁴⁸⁰ Lewis, a.g.e., 187.

⁴⁸¹ Cüvenî, a.g.e. 556-557; Hodgson, Assasins, 87-88.

Tam mücadeleye gireceklerken Çavlı'nın adamları yer değiştirmiş ve 3 kişi hariç Bâtınî ileri gelenlerinden kurtulan olmamıştır⁴⁸².

Bâtınîlerin askeri yönden en büyük kayıpları Selçuklulardan aldıkları yaralarla, mücadeleye giriştikleri diğer güçlerden aldıkları zayıttır. Selçuklular her ne kadar bu tarikat üyelerini ortadan kaldıramadıysa da, onlara büyük kayıplar verdirtmeyi başarmıştır. Bu güçsüzleştirme diğer devletlerin başarı kazanmalarında önemli rol oynamıştır. Örneğin, 1152'de, Selçukluların Bâtınîlere Horasandaki Turayşîş kasabasında baskın verdiği sırada, Fedailer Trablusgarplı kont II. Raymond'u şehrin kapısının önünde öldürdüler; olay sırasında kontun yanında bulunan ve onu korumaya çalışan bir diğer şövalye, Merle'li Ralph de aynı şekilde öldürüldü. Suriye Nizarilerinin ilk Frenk kurbanı olan II. Raymond'un neden öldürüldüğü hiçbir zaman anlaşılamadı. Daha sonra Trablusgarp'a giden Kudüs kralı III. Baldwin bu olaydan dolayı büyük bir üzüntünün içine düştü ve akrabası için görkemli bir cenaze töreni hazırlattı. Ardından Frenkler yoğun bir öç alma hissiyle Müslümanlara yönelerek, büyük katliamlar gerçekleştirdiler ve Tampliye Şövalyeleri Suriye Nizarilerine komşu toprakları ele geçirerek tarikat üyelerini yıllık iki bin altın tutarında vergi ödemeye mahkûm ettiler⁴⁸³.

Bâtınîlerin tüm bu kayıplarına rağmen askerî güç olarak varlıklarını hissettirdikleri bilinmektedir. Örneğin, Bohemond 1209 yılında kendisine karşı yürütülen savaşta Bâtınîlerden yardım almıştır⁴⁸⁴.

3.3.3. Sosyal alanda meydana gelen sonuçlar

Tezimiz içerisinde birkaç kere daha altını çizdiğimiz gibi, Selçuklu-Bâtınî mücadelesi en çok sosyal alanda yankı bulmuştur. İki güç arasında kalan halk bir çıkmazsın içerisine sürüklenmiştir. Bu durum Selçukluları olduğu kadar Bâtınîleri de etkilemiştir. Selçuklu tebaasından kendisine mürit kazandıran Bâtınîler, Selçuklu Devleti'nin baskısı altında kalan halka ulaşmakta zorluk çekmiştir. Ve belki de, daha önce kendilerine kazandırdıkları inananlarından bir kısmını kaybetmişlerdir. Çünkü Selçuklu sultanları Bâtınî olduğu iddia edilen birçok kişiyi araştırmadan öldürmüş, bu durum halk arasında büyük korkuya

⁴⁸² İbnü'l Esir, a.g.e, X, 263; Özeydın, Berkiyaruk Devrinde Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler, 183-184; Özeydın, Sultan Berkiyaruk Devri Selçuklu Tarihi, 90-91; Sallâbî, a.g.e., 172.

⁴⁸³ Daftary, Alamut Efsaneleri, 113.

⁴⁸⁴ Daftary, Alamut Efsaneleri, 124.

sebebiyet vermiştir. Bu sorunun çözümü olarak Bâtınîler de halka baskı uygulamış ve durum halkın bulunduğu toprakları terkiyle sonuçlanmıştır. Halkın topraklarını terk edişi Büyük Selçuklulara büyük darbe vurmuş olmakla beraber Bâtınîler de bu durumdan etkilenmişlerdir. Nitekim bu giden halk, onlar için mürit, Fedaî ve zorla vergi aldıkları kişiler durumundaydı.

Bâtınîlerin sosyal alanda etkilendikleri diğer bir husus ise Selçukluların kültürel ataklarıdır. Büyük Selçuklular Bâtınî tehlikesinin sadece askerî müdahaleler şeklinde son bulmayacağını anladıkları zaman, onlara karşı dinî ve kültürel bir mücadele başlatmışlardır. Bir yandan halkı bu politika ile Sünnî akideye ısındırmaya çalışan Selçuklular diğer taraftan Bâtınî tehlikesine karşı kitapların çıkarılmasına öncülük ederek rekabete yeni bir boyut kazandırmışlardır. Bâtınîler bu atağa cevap vermek isteseler de fazla etkili oldukları görülmemektedir. Nitekim Selçukluların bu yeni stratejisi işe yaramış olmakla beraber bu mücadele kolunda çok geç kalındığı için büyük başarılar kazanılmamıştır. Ama hiç başarı elde edilmediğini de düşünmek yanlış olacaktır. Böylece Bâtınîlerin kendi mürit ve mürit olmaya aday tabakalarında bir kıpırdanma meydana gelmiş ve bu durumdan etkilenmişlerdir.

Alamut kalesi varlığını koruduğu andan itibaren birçok dedikodunun merkezinde olmuştur. Yaratılan bu dedikodular Bâtınîler açısından hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Husule getirdiği olumlu sonuçlar: kalenin çok zengin ve güzel bir yer olarak tasvir edilmesine bağlı olarak, halkın ilgini çekmesi ve onların vaat edilen bu güzelliklere aldanmasıdır. Olumsuz sonuç olarak ise; kale içerisinde yaşanıldığı iddia edilen İslam dışı uygulamaların halk üzerinde İslamiyet'ten uzaklaşılacağı korkusu doğurması ve Bâtınîlere temkinli yaklaşılmasıdır.

Sonuç

Görüleceği üzere iki güç arasında meydana gelen bu mücadele karşılıklı olarak birçok sonucu beraberinde getirmiştir. Büyük Selçukluların ve Bâtınîlerin tarih sahnesinden silinişi ile yarattıkları sonuçlar son bulmamış ve yüzyılları aşan bir dinamizmle günümüze kadar ulaşmıştır. Bu etkilerin arasında belki de en önemlisi Babaîler İsyanı'dır. Nitekim Sünni bir yapıya sahip olan Anadolu'ya, siyasi anlayış ve merkezi yönetim kapsamında hatları keskin olan Şia Kültürü'nün girmesi, var olan düzende bazı sapmalara neden

olmuştur. Bunun en büyük etkisi ise sosyal alanda meydana gelen hoşnutsuzlukların ortaya çıkardığı isyanların net bir şekilde altını çizdiği siyasal, sosyal ve ekonomik sorunlardır.

Moğol istilasının hemen arifesinde ve istila sırasında meydana gelen göçler ile Anadolu'da birçok Oğuz ve Karluk Türkleri hayatlarını ikame etmeye başladılar. Daha sonra Harezmi Devleti'nin yıkılışı ile ikinci bir Türkmen dalgası Anadolu'ya geldi ki bunlar Harezmi Türkleriydiler⁴⁸⁵. Diğer bir dalga; Horasan, Azerbaycan ve Erzurum mntikalarının Moğol istilasına uğramasıyla gelenler tarafından oluşturuldu⁴⁸⁶. Bir başka kolu ise Fergana vadisinden göç edenler meydana getirdiler⁴⁸⁷. Bu göç hareketlerinin önemi, Anadolu'nun içtimai, iktisadi, dini ve kültürel hayatında meydana getirdiği değişikliklerdir. Diğer bir nokta ise, Türkistan bölgesinden gelen kişilerin dini bilgiyi İranî bir kimlikle algılamalarıdır. Bu durum Anadolu'da İran geleneğine bağlı olarak bazı hareketlenmelere neden olacaktır. Bir de bu duruma İran'dan Anadolu'ya gelen (özellikle Moğol istilasıyla) Sufiler de ekleyince önümüze bir karışım çıkmaktadır. Bu karışımı, göçmen yaşam tarzı sebebiyle İslami kuralları tam olarak benimseyememiş Türkmen kitlesi ile İran'daki Şia ve Bâtîni geleneğin harmanladığı İranlı molla gurubu oluşturacaktır.

Anadolu'daki bu insan harmanlanmasının ortaya çıkardığı hem düşünce değişikliğini⁴⁸⁸ hem de isyanların en büyüklerinden biri olma özelliği gösteren Babailer Ayaklanması'nın ortaya çıkma nedenleri⁴⁸⁹ incelendiğinde, Anadolu'da meydana gelen düşünce değişiklikleri de gözler önüne serilmiş olduğundan bu isyana genel hatlarıyla bir göz atmak gerekmektedir.

⁴⁸⁵ İlk dalgayı oluşturan Harezmi göçleri Celalettin Harezmsah'ın Erzurum'a girmesi ve yapılan savaş sonucu tüm Harezmlilerin bölgeden çıkarılamaması sonucu onların Van ve Ahlat taraflarına yerleşmesidir. İkinci dalga ise; Harezmi ümerası ile yapılan anlaşma sonucu Harezmi beylerine memleket dâhilinde iktalar verilerek bu bölgelere yerleştirilmesiyle gerçekleşmiştir: Akdağ, M. (1974). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, I, İstanbul: Cem Yayınları, 68.

⁴⁸⁶ Ocak, A.Y. (1996). *Babailer İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı veyahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksini Teşekkülü*. İstanbul: Dergah Yayınları, 36-37.

⁴⁸⁷ Turan, O. (1965). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 189.

⁴⁸⁸ Ahmet Yaşar Ocak bu durumu şu şekilde açıklar: “heterodoks İslamın bu sentetik ve mistik karakterinin dışında, çok önemli bir diğer özelliğinden bahsetmek lazımdır ki, o da ihtilalci bir ideolojiyi özünde barındırmasıdır. Çok muhtemel olarak eski Mezopotamya kökenli İran mesihanik kültürünün bir katkısı olan bu karakter, daha IX ve X. Yüzyıllarda Orta Asya'daki , XIII. Yüzyıllardan itibaren de Anadolu ve Balkanlar'daki merkezi yönetimlere karşı gerçekleştirilen bir takım dini-sosyal halk hareketlerinde çok belirgin bir biçimde ortaya çıkar. XIII. Yüzyılda Selçuklu Anadolu'sundaki Babailer isyanı, ve nihayet XVI. Yüzyıl Anadolu isyanlarının önemli bir kısmı, bu heterodoks İslam yorumunun sergilediği bu ihtilalci Mehdiçi ideolojiyi yansıtan tipik Mesihanik isyanlardır: Ocak, İslam, Yaklaşım, Yöntem, 47.

⁴⁸⁹ İsyanın çıkma nedenleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Koca, S. (2012), Dini İnançların ve Düşüncelerin Politik Amaçlarda Kullanılmasına Dair Selçuklu Devrinden İbret Verici Bir Örnek: Babailer Ayaklanması, *Gazi Türkiyat*, (Güz11), 12-17.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin uyguladığı bir toprak sistemi bulunmaktaydı. Bu sistemde topraklar doğrudan doğruya devletin malı olarak sayılıyor ve halka işlemesi için belirli bir süre ve belirli kurallar karşılığında veriliyordu. Bununla birlikte Anadolu'ya gelen göç dalgaları ile bu toprak sistemi sorgulanmaya başlandı. Çünkü Anadolu'ya gelmiş olan Türkmenler, yerleşik olsun göçmen olsun, topraklarının tasarruf hakkını eski müşterek kabile mülkiyeti esaslarına göre yaşıyorlardı⁴⁹⁰. Bu ikilemin ortaya çıkardığı problem, Baba İlyas tarafından geliştirilerek İrani bir kimliğin ve Anadolu'da yerleşmiş olan Bâtını temelli tarikatların da etkisiyle bugün “sosyalizm” olarak adlandırılan bir yapıyı oluşturdu. Buna ek olarak, Türkiye Selçuklularının uyguladığı Sünni politika ile Türkmenlerin hem geleneklerine bağlı kalması hem de bulundukları bölgelerde medreselerin azlığına paralel olarak bu medreselere kayıt olma oranlarının düşük olması⁴⁹¹ ile Türkmenler kendilerini Sünni akideye ısıtıramadılar. Bu duruma maddi zorlukların da eklenmesiyle⁴⁹² merkezden ayrı tamamen Türkmen babalarının propagandası altında⁴⁹³ yetişen bir grup ortaya çıktı ve toplumda yeni bir kimlik oluşmaya başladı⁴⁹⁴. Artık 1240'a doğru karşımıza iki farklı Anadolu çıkmaya başladı: Biri Sünni akideye bağlı merkezi yönetimin oluşturduğu Anadolu, bir diğeri ise Heteredoks dervişlerin (Türkmen babaları, tarikat liderleri gibi) oluşturduğu evren çevresinde kendini gösteren Anadolu'dur.

Babaîler İsyanı⁴⁹⁵ bir şekilde bastırılmış olmasına rağmen sorun ortadan kalkmayacaktır. Çünkü sadece isyan bastırılmış ancak isyanı ortaya çıkaran düşünceler halen Anadolu coğrafyasında yaşamaya devam etmişti. Nitekim bunun doğru olduğu, Osmanlı Devleti zamanında zuhur eden Celali Ayaklanmalarında açık bir şekilde görülecektir.

Selçuklu-Bâtınî mücadelesinin sonuçlarını günümüzde dahi görmek mümkündür. Örneğin; Bugün bir terör örgütü olarak faaliyet gösteren PKK, içerisine baktığımız zaman karşımıza birçok alanda Bâtınilikle benzer olan uygulamalar çıkacaktır. Örneğin; PKK Terör Örgütü Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı askeri bir üstünlük sağlayamayacağını anlayınca buna

⁴⁹⁰ Ocak, Babaîler, 60-61.

⁴⁹¹ Ocak, Babaîler, 71.

⁴⁹² Özellikle 13. Yüzyılın ilk çeyreğinden sonra toprak rejiminde meydana gelen bozulmalar ve kısmi bir toprak aristokrasisinin ortaya çıkması ile durum iyice sarpa sarar.

⁴⁹³ Çamuroğlu, R. (1990). *Tarih, Heterodoksi ve Babailer*. İstanbul: Der Yayınları, 158.

⁴⁹⁴ Köprülünün belirttiği gibi, Yunus Emreden başlayarak birçok büyük mutasavvıflar ve şairler yetiştiren bu çevrede Babaililik, Abdallık-Bektaşılık, Hurufilik, Kızılbaşlık, Kalenderilik, Hayderilik adı altında Bâtıniye zümresine girebilecek birçok mezhep ve tarikatlar zuhur etmiştir. Köprülü, M. F. (1991). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 337.

⁴⁹⁵ Babai isyanının gelişim süreci ve sonuçları hakkında detaylı bilgi için bkz: Koca, Babaîler Ayaklanması, 17-34.

özüm olarak vur-kaç taktiği diye adlandırılan Gerilla Taktiği’ni geliştirmiştir ki bu taktik baktığımızda Bâtinilikteki savaş taktiği ile aynı özellikler göstermektedir. İkinci olarak karşımıza Fedailer çıkmaktadır. Bâtinilikte Fedailerin yegâne görevi kendilerine verilen öldürme vazifesini yerine getirmektir. Nitekim bugün PKK Terör Örgütü’nün içerisinde de “Fedai” olarak adlandırılan kişiler bulunmaktadır. Bunlar da bugün canlı bomba olarak birçok insanın hayatına kastetmekle beraber devlet kademesinde görev alan birçok kişiyi de suikast yoluyla şehit etmektedirler. Kamuoyunda da infiallere neden olan PKK, genellikle canlı bombalar kullanarak halkın yoğun olduğu yerleri seçmekte ve böylece korku politikasını arttırmayı hedeflemektedir. Yine Bâtiniler de suikast düzenleyecekleri kişileri genellikle halkın içerisinde ve Cuma günü öldürerek tüm herkese duyurmayı hedeflemişlerdir. Bâtinilerin uyguladığı bir diğer sistem ise bölge halkına karşı yapılan korkutma ve yıldırma hareketleridir ki bugün PKK Terör Örgütü de Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki halkı korkutma ve tehdit yoluyla sindirmeye çalışmaktadır. *Siyasal olarak*, bir kişinin başkanlığını benimsemeleri ve var olan düzeni ortadan kaldırmayı amaçlamaları; *Ekonomik olarak*, halktan zorla vergi almaları, kaçak kervan ticareti yapmaları ve bölgede güvensizlik ortamı yaratarak bölge ekonomisine büyük zararlar vermeleri; *sosyo-kültürel olarak*, halk içerisinde kaosa sebep olarak düzeni bozmaları gibi birçok hususta Bâtinilikle aralarında benzerliklerin olması PKK Terör Örgütü’nün Bâtını kökenden geldiğinin en büyük göstergelerinden bazılarıdır.

Görüleceği gibi basit bir şekilde iki güç arasındaki rekabet şeklinde yorumlanan bu mücadelenin sonuçları oldukça geniş bir perspektifi bünyesinde barındırmaktadır.

SONUÇ

Büyük Selçuklu-Bâtınî mücadelesi genellikle iki güç arasındaki rekabet şeklinde yorumlanmaktadır. Ancak konunun detayına inildiği zaman ise, İran-Turan, Şii-Sünnî, Orta Asya-Eski İran Kültürü gibi diğer bazı dinamiklerin de etkili olduğu görülmüştür. Bu dinamiklerin etkili olmasının sebebi, bünyelerinden çıkardıkları bu iki güce kimlik vermeleridir. Bu iki gücün farklı kimlik ve anlayış esasları derinlemesine analiz edildiği vakit Selçuklular ve Bâtınîler'in kıyasıya mücadele etmelerinin nedenleri, konunun daha iyi tahlil edilmesini sağlamıştır. Bu kimliksel yapıya paralel olarak zikrolunan nedenler silsilesi içerisine siyasî etkenler de dâhil edildiğinde konu daha açık bir hale gelmiştir. Bu kapsamda, Bâtınîlerin Selçuklu topraklarındaki faaliyetleri ve meydana getirdiği infialler oldukça önemlidir.

Selçukluların Bâtınîlerle mücadele etmesinin en büyük nedeni, ülke topraklarında karmaşa ortamı yaratmaları ve iç huzuru bozmalarıdır. Bilindiği üzere Selçuklular, tehlike arz etmedikleri sürece bünyesinde her türlü oluşuma izin vermiştir. Bâtınîler Selçuklu toprak bütünlüğü adına büyük bir tehlike meydana getirdikleri için Selçuklu sultanları bu duruma müdahale etmek durumunda kalmışlardır. Ancak Selçuklu Devletinin karşısında düzenli bir gücün olmayışı, ciddi bir sorun teşkil etmekteydi. Gerilla taktiği diyebileceğimiz bir askerî yapıyı bünyesinde barındıran Bâtınîler, Fedaî teşkilatları sayesinde düşmanlarına nokta atış yaparak, doğrudan devlet adamları ve önemli kişiler hedef alınarak faaliyet göstermişlerdir. Bu durum Selçukluların birçok hata yapmasına sebebiyet vermiştir. Örneğin, Bâtınîliğe karşı alınan askerî tedbirler çoğu zaman yetersiz kalmış ve istenilen müspet sonuçlar alınamamıştır. Zira askerî harekâtlar siyasî otoriteyi, halkın can güvenliğini ve ekonomik durumunu sarsmasına rağmen bu mücadele yönteminde ısrar edilmiştir. Büyük Selçukluların en başta alması gereken sosyal, dinî ve ilmî müdahalelere ise çok geç kalınmış ve böylece Bâtınîliğin Selçuklu yönetiminin içerisine sızmasına hatta bazı Selçuklu Sultanlarının bile Bâtınî mezhebinden etkilenmelerine neden olmuştur. Daha sonra ilmî ve fikrî önlemler alınmış ise de başarılı sonuçlar sağlanamamıştır. Nitekim sosyal alanda etkisiz kalan Selçuklular, halkın güveniyle birlikte kendisine olan bağlılığını da kaybederek yıkılışa giden süreci hızlandırmışlardır.

Büyük Selçuklu ve Bâtınîlerin mücadelesinin sonucunu sadece Selçuklular kapsamında yorumlamak bir sürü hatayı beraberinde getirecektir. Oysaki her iki tarafta birçok yara

alarak bu mücadeleyi sonlandırmışlardır. Büyük Selçukluların Katvan savaşında yıkılmalarında Bâtınîlerin büyük etkisi olduğu gibi, Bâtınîlerin Moğol istilasına kadar kan kaybetmeleri de Büyük Selçuklularla giriştikleri amansız mücadele neticesinde gerçekleşmiştir. Ancak bu çetin savaşın tek kaybedeni ise halk olmuştur. İki gücün üstünlük kurma çabaları veyahut egemenliklerini göstermek için gövde gösterisi yaptıkları halk kitlesi baskı altında kalmış, bazen Selçuklu yönetimi, bazen de Bâtınîler tarafından ya canları ya da malları ellerinden alınmıştır. Bu nedenle Büyük Selçuklu-Bâtınî rekabetinin sonucunu; siyasî arenadan çok, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda aranmak gerekir.

KAYNAKÇA

- Abbaslı, M. (1976). Safevîlerin Kökenine Dair. Ankara: *Belleten*, (XL), 287-330.
- Abdülkahir el-B. (ty). *Mezhepler Arasındaki Farklar*. (Der. Huneyf el-Muhaciri). (pdf format). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Abetekov, A. and Yusupov, H. (1987-99). Ancient Iranian Nomads in Western Central Asia. Unesco Press: *History of Civilization of Central Asia*, (II), 24-29.
- Adalıoğlu, H.H. (2007). Siyâsetnâme. *DİA*, (37), 304-306.
- Ahmet, B. M. (1977). *Selcuk-Nâme*. II, (Haz. Erdoğan Merçil). İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- Ahmet, C. P. (2009). *The Sunni Path*. İstanbul: Hakikat Kitapevi.
- Akdağ, M. (1963). *Celâli İsyanları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Akdağ, M. (1974). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, I, İstanbul: Cem Yayınları.
- Alptekin, C. (1985). *Dimaşk Atabegliği: Tog Teginliler*, İstanbul: M.Ü.F.E.F. Yayınları.
- Alptekin, C. (1989). Aksungur el-Porsukî. *DİA*, (2), 296.
- Anıl, Y. Ş. (2003). *Alamut Terörünün Kaynakları ve Hasan Sabbah*. İstanbul: Endas Kültür Yayınları.
- Arayancan, A.A. (2008), Nizârî İsmailîlerin Gelir Kaynakları. Konya: *Selçuk Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (26), 231-245.
- Arberry, A.J. (1970). Mysticism. England: *The Cambridge History of Islam*, (2), 604-631.
- Arıkan, A. (2010). *Büyük Selçuklular Döneminde Şia*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aslanoğlu, İ. (1984). *Pir Sultan Abdallar*. İstanbul: Can Yayınları.
- Âşûr, S. A. (1993). Ezher. *DİA*, (13), 59-63.
- Atalay, İ. (2002). Türk Dünyası'nın Coğrafyası. *Türkler*, (1), 319-349.
- Ateş, A. (1944). Bâtîniye. İstanbul: MEB Yayınları: *İA*, (II), 339-342.
- Ateş, A. (1954). Gâzâlinin Bâtînîlerin Belini Kıran Delillileri. Ankara: *AÜİFD*, III(1-2), 23-54.
- Ay, Z. (2005). *Alamut Sonrası Nizari İsmaililiği ve Tasavvuf*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Azimi, (1988). *Azimi Tarihi, Selçuklularla ilgili bölümler*. (Çev. Ali Sevim). Ankara: TTK Yayınları.

- Barthold, V. (2004). *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*. (Haz. Hüseyin Dağ), Ankara: Çağlar Yayınları.
- Bassil, T. (2007). *Alamut Between the Paradise of Freedom and the Bastion of Terro*. Yüksek Lisans Tezi, California State University, Master of Arts in Humanities, USA.
- Bausani, A. (1968). Religion in Saljuq Period, *The Cambridge History of Iran*, England, (V), 283-303.
- Baykara, S. (2002). Türklüğün En Eski Zamanları. *Türkler*, (1), 368- 422.
- Baykara, S. (2002). Türk Tarihi ve Sosyolojimiz. *Türkler*, (1), 249-256.
- Brockelman, C. (1964). *İslam Milletleri ve Medeniyetleri Tarihi*. I, (Çev. Neş'et Çağatay), Ankara: A. Ü.İ. F. Yayınları.
- Browne, G.E. (1956). *A Literary History of Persia, Volume I From Eraliest times until Firdawsî*, England: Cambridge Press.
- Bulut, F. (1988) . *Horasan kimin Yurdu?*. İstanbul: Berfin Yayınları.
- Bündârî, (1993). *Zübdetü 'n-Nusra ve nuhbetü 'l- 'usra*, (Çev. Kıvameddin Burslan). *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 2, Ankara: TTK Yayınları.
- Büyükkara, M.A. (1998). İsmâilî Dâî ve Fâtımî Da'vet, *İlam Araştırmaları Dergisi*, (III), 9-36.
- Celal, V. (2014). Maveraünnehir'de IX-XII Yüzyıllarda Felsefî Düşüncenin Yaygınlaşması, *International Journal of Science Culture and Sport*, 798-804.
- Cevizci, A. (2005). “İdeoloji”, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Corbin, H. (1968). Nâsır-ı Khusrau and Iranian İsmâ'ilisim, *The Cambridge History of Iran*, England: Cambridge University Press, (IV), 520-542.
- Corbin, H. (2010-a). *İslam Felsefesi Tarihi, İbn-i Rüşt'ün Ölümünden Günümüze*. II, (Çev: Ahmet Arslan), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Corbin, H. (2010-b). *İslam Felsefesi Tarihi, İbn-i Rüşt'ün Ölümünden Günümüze*, I, (Çev: Hüseyin Hatemi), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cüveynî, A. M. A. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*. (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara:TTK Yayınları.
- Çağatay, Neş'et ve Çubukçu, İ.A. (1965). *İslam Mezhepleri Tarihi*. I, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Çamuroğlu, R. (1990). *Tarih, Heterodoksi ve Babailer*. İstanbul: Der Yayınları.
- Çelebi, A. (1983). *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*. (Çev. Ali Yardım), İstanbul: Damla Yayınları.

- Çelik, A. (2002). Fâtımî- Selçuklu Münasebetleri, *Türkler*, (4), 745-752.
- Çetin, A. (1999). İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri. *Dini Araştırmalar*, (2\5), 177-201.
- Çubukçu, İ.A. (1961). Gazzali ve Siyaset. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1), 121-130.
- Çubukçu, İ.A. (1967). *Mezhepler, Ahlâk ve İslam Felsefesi ile ilgili Makaleler*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Çubukçu, İ.A. (1970). *Gazzalî ve Kelâm Felsefesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Daftary, F. (1999). *The Ismâîlis: Their history and Doktrines*. England, Cambridge University Press.
- Daftary, F. (2002). *İsmaililer tarihleri ve öğretileri*. (Çev. Erdal Toprak), İstanbul: Doruk Yayınları.
- Daftary, F. (2008). *Alamut Efsaneleri*. (Çev. Özgür Çelebi), Ankara: Yurt Yayınları.
- Daftary, F. (2015). *Entelektüel Gelenekler*. (Çev. Muhammed Şeviker), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Dandamayev, M. A.(1987-99). Median and Achaemenid Iran, Unesco Press: *History of Civilization of Central Asia*, (II), 35-59.
- Diyarbakirli, N. (2002). Eski Türklerde Kültür ve Sanat. Ankara: *Genel Türk Tarihi*, (II), 493-597.
- Dozy, R.P.A. (2006). *İslam Tarihi*. (Çev. Vedat Atilla). İstanbul: Gri Yayınları.
- El-Kâtip, A. (2013). *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık Sünnilik – Şülik İslam Birliği*. (Çev. Muharrem Tan). İstanbul: İlim Yurdu Yayınları.
- Enfel, D. (2010). Eski Anadolu Türkçesi Döneminde yapılan Kabus-Nâme Çevirileri Üzerine. İstanbul: *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (XXXXIII\ XXXXIII), 37-56.
- Esin, E. (2002). İç Asya'da Milattan Önceki Bin yılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler. *Türkler*, (1), 495-519.
- Evkuran, M. (2005). *Sünni Paradigmayı Anlamak, Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Foorozesh, S. (2010). Analysis and Rereading of Political Advices in Imam Mohammad Ghazali Tousi's Political Thoughts. İstanbul: *Tubitak Ulakbim Dergipark Şarkiyat Mecmuası*, (XVII), 29-56.
- Garthwaite, G. (2011). *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*. (Çev. Fethi Aytuna), İstanbul: İnkılap Yayınları.

- Genç, S. (2007). H.V/M. XI. Asırda Ehl-i sünnet'in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme. İzmir: *D.E.Ü.İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, (XXV), 271-330.
- Genç, S.(2010). Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatımi Arkaplanı, *DEÜİFD*, (XXXI), 9-48.
- Gener, C. (2002). *Ezoterik-Batini Doktrinler Tarihi*. İstanbul: Yenilik Basımevi.
- Gleave, R. (2007). Shi'ism, *A Companion to the History of the Middle East*. (Ed. Youssef M. Choueiri), USA: Willey Blackwell Press, 78-105.
- Gölpınarlı, A. (2007). *Tarih Boyunca İslâm mezhepleri ve Şûlik*. İstanbul: Der Yayınları.
- Gömeç, S. (1989). Umay Meselesi, *Türk Kültürü*, Ankara, 277-281.
- Günaltay, M.Ş. (1948). *İran Tarihi, En eski Çağlardan İskenderi'in Asya Seferine kadar*, I, Ankara: TTK Yayınları.
- Günaltay, M.Ş. (1997). *(Hurâfâtın Hakîkate) Hurâfeler ve İslâm Gerçeği*, İstanbul: Marifet Yayınları.
- Halm, H. (1997). *The Fâtımîds and Their Traditions of Learning*, I.B. Tauris, Londra:The Institute of İsmâîlî Studies.
- Hasan, İ.H. (ty). *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları. 12.
- Hizmetli, S. (1996). Bîkendî Muhammed b. Ahmed. *DİA*, (6), 150.
- Hodgson, G.S.M. (1955). *The Order of Assassins*. USA: Mouton ve Co Press.
- Hodgson, G.S.M. (1968). The İsmâ'ili State, *The Cambridge of Iran*, England:Cambridge University Press, (5), 442-483.
- Husrev Nâsır'ı (1967). *Sefernâme*. (Çev. Abdülvehap Tarzi), İstanbul.
- Ivanow, W. (1931). An Ismailitic Work by Nasiru'd-din Tusi. London: *The Journal of the Royal Asiatic Society*, (DCCCCXXI), 527-564.
- İbn Haldun (2013). *Mukaddime*. (Çev. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergah Yayınları.
- İbn Kesîr (1995). *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12, (Çev. Mehmet Keskin). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnü'l Adim (1989). *Selçuklular Tarihi*. (Haz. Ali Sevim). Ankara: TTK Yayınları.
- İbnü'l -Cevzî (2011). *Telbîsü İblis*. (Çev. Mehmet Ali Kara) İstanbul: Karınca-Polen Yayınları.
- İbnü'l-Adîm (2005). *Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb*. (Çev. Ali Sevim), *İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler*. Makaleler, II, Ankara: Berikan Yayınları.

- İbnü'l-Cevzî (2005). *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, (Çev. Ali Sevim), *İbnü'l-Cevzî el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler*. XVI, Ankara: TTK Yayınları.
- İbnü'l-İbrî (1950). *Abû'l-Farac Tarihi*, II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul). Ankara: TTK Yayınları.
- İbnü'l Esir (1987). *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't Târih Tercümesi*. (Çev. Abdülkerim Özaydın). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İlhan, A. (1987). Hasan Sabbah. İstanbul: *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, 87-88.
- İlhan, A. (1992). Bâtıniyye. *DİA*, (5), 190-194.
- İmam-ı Gazali (1993). *Bâtiniliğin İç Yüzü*. (Çev. Avni İlhan). Ankara: TDV Yayınları.
- İmam-ı Gazali (2004). *İmam-ı Gazâlî'den Yönetim Sırları*. İstanbul: Çelik Yayınları.
- İnternet: Daftary, F. (2009). İsmaili History, *The Institute of İsmaili Studies*, Institute of İsmaili Studies website, adresinden 29 Ekim 2016'da alınmıştır.
- İnternet: Demirkol, M. (2010). Nasîreddin Tûsî'nin Bilim ve Felsefedeki Yeri. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, IV. www.e-sarkiyat.com, adresinden 18 Eylül 2016'da alınmıştır.
- İnternet: <http://shahab.pe.wvu.edu/OtherFiles/IRAN-in-History.pdf>, adresinden 12 Ağustos 2015'de alınmıştır.
- İnternet: <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/guvenlikstrjt/article/viewFile/5000098957/5000092214>, adresinden 18 Mart 2016'da alınmıştır.
- Kafesoğlu, İ. (1953-b). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (1973-a). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- Kahveci, N. (2005). Şia ve Mutezilenin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma. *Dini Araştırmalar*, 8(23), 171-191.
- Kâhya, E. (2002). Eski Türklerde Bilim. Ankara: *Genel Türk Tarihi*, (2), 425-457.
- Kara, S. (2009). *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*. İstanbul: İz Yayınları.
- Karabekir, K. (1999). *İstihbarat (Gizli Harp)*. İstanbul: Kamer Yayınları.
- Karlığa H.B.(1996). Gazzâlî(Eserleri), *İA(TDV)*, (13), 518-530.
- Kaşgarlı Mahmut (2014). *Dîvanu Lügatü't-Türk*. (Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu). Ankara: TDK Yayınları.

- Kaya, M. (1993). *DârülHikme.DİA*, (8), 537-538.
- Kaygusuz, İ. (2004). *Hasan Sabbah ve Alamut*. İstanbul: Su Yayınları.
- Kayhan, H. (2002). Selçuklular-Fâtımî Halifeliği İlişkileri, *Türkler*, (4), 753-759.
- Kayhan, H. (2011). Selçuklulardan Safevîlere Türkmen Meselesi. *History Studies*, 3(3), 215-224.
- Keneddy, H. (2007). *The Caliphate, A Companion to the History of the Middle East*. (Ed. Youssef M. Choueiri), USA, Willey Blackwell Press, 52-71.
- Keneş, B. (2012). *Hasan Sabbah'tan Bugüne İran ve Terör*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Keykâvus, B.İ. (ty). *Kabusnâme*. (Mercimek Ahmet Tercümesi),I, (Haz. Atillâ Özkırmılı). İstanbul.
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı. *Türkler*, (2), 823-844.
- Koca, S. (2002). İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât. *Türkler*, (5), 147-162.
- Koca, S. (2002). Türklerin Göçleri ve Yayılmaları. *Türkler*, (1), 652-653.
- Koca, S. (2007). Selçuklu İktidarının belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı. *Gazi Türkiyat*, (1), 9-33.
- Koca, S. (2011). *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Koca, S. (2012), Dinî İnançların ve Düşüncelerin Politik Amaçlarda Kullanılmasına Dair Selçuklu Devrinden İbret Verici Bir Örnek: Babaîler Ayaklanması, *Gazi Türkiyat*, (Güz\11), 11-38.
- Korlaelçi, M. (1996-24-27 Ekim). Din-Felsefe Etkileşimi. *Türkiye I. İslam Düşüncesi Sempozyumu*, İstanbul: 69-77.
- Köksoy, M. (2002). Orta Asya'nın Paleocoğrafik Evrimi ve İnsanların Topluluklarına Etkisi, *Türkler*, 478-514.
- Köprülü, M. F. (1991). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Köprülü, M.F. (2005). *Anadolu'da İslâmiyet*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köymen, M.A. (1972). *Alparslan ve Zamanı*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, II.
- Köymen, M.A. (1989). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Köymen, M.A. (1991). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*. Ankara: TTK Yayınları.

- Köymen, M.A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Aslan ve Zamani*. III, Ankara: TTK Yayınları, 358.
- Kupalidis, G.M. (2011). *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. (Çev. İlyas Kamalov), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kurt, A. (2008). Sosyolojik Din Tanımlamaları ve Din'e Teolojik Bakış Sorunu. *Uludağ Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 74-93.
- Kurtulmuş R. (2007). Keykâvus b. İskender. *DİA*, (2), 357.
- Lange, R.C. (2006). *Execution Justice in Sunni İslam, Historical, Poetical, Eschatological, and Legal Dimensions of Punishment under the Saljûqs (1055-1194 C. E)*. PHD, Harvard University, The Study of Islam, England.
- Leaman, O. (2010). *İslam Felsefesi: Giriş*. (Çev. Şamil Öçal- Metin Özdemir). İstanbul:Küre Yayınları.
- Levi, S. (2002). Ortaçağ Asyası'nda Türkistan ve Turan. *Türkler*, (1), 557-566.
- Lewis, B. (2005). *Haşîşîler, İslamda Radikal Bir Tarikat*. (Çev. Kemal Sarısözen). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Lockhart, L. and Hadgson, M. (2008). Alamût, (Çev. Süleyman Tülücü). *Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (38), 197-206.
- Maalof, A. (1998). *Arapların Gözüyle Haçlı Seferi*. (Çev. M.A. Kılıçbay). İstanbul: Telos Yayınları.
- Mantran, R. (1981). *İslam'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*. (Çev. İsmet Kayaoğlu). Ankara: A.Ü İlahiyat Fakültesi, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Martin, S. (2010). *Gnostikler, İlk Hristiyan Sapkınlar*. (Çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Merçil, E. (1991). *Müslüman-Türk Devletleri Tarih*. Ankara: TTK Yayınları.
- Merçil, E. (2002). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. *Türkler*, (4), 597-634.
- Mitha, F. (1997). *Al- Ghazâlî and the İsmailis*. London: İsmaili Heritage Series, The Institute of İsmaili Studies.
- Mirza, A. M.(1997). *Syrian İsmailism The Ever Living line of the Imamate, (1100-1260)*. England, Curzon Press.
- Muhammed Hammadi b. Malik b. Ebul Fedâî (2004). *Bâtınilerin ve Karmâtilerin İçyüzü*. (çev. İsmail Hatib Erzen), İstanbul: Sebil Yayınları.
- Müneccimbaşı A. b. L. (2000). *Câmiu'd-Düvel Horasan-Irak, Kırman ve Suriye Selçukluları*, I. (Haz. Ali Öngül). İzmir.
- Nemeth, G. (2002). Türklüğün en Eski Çağı, *Türkler*, (1), 541-557.

- Nizâmü'l-Mülk (2013-b). *Siyâset-Nâme*. (Haz. Mehmet Altay Köymen). Ankara: TTK Yayınları.
- Nizamülmülk, (2003-a). *Siyasetname*. (Çev. Nureddin Bayburtlugil). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ocak, A. (2002), *Selçukluların Dini Siyaseti*, İstanbul: Tatav Yayınları.
- Ocak, A. (2012). Selçukluların Seleflerine Göre Medeniyet Tarihindeki Yeri ve Önemi. *History Studies, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, (4, Özel Sayı), 264-278.
- Ocak, A.Y. (1980). *Babaîler İsyanı*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ocak, A.Y. (1996). *Babaîler İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı veyahut Anadoluda İslam-Türk Heterodoksinin Teşekkülü*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ocak, A.Y. (1991). Babaîlik. *İA*, (4), 373-374.
- Ocak, A.Y. (2009). Selçuklu Hâkimiyeti Karşısında oluşan Şîî –Haçlı İttifakı. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (18), 95-110.
- Oktay, A.S. (2012). İbni Sina'nın İlim, Felsefe Anlayışı ve Din Felsefe İlişkilerine Yaklaşımı. Isparta: *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 287-316.
- Öngören. R. (1995). Sünni Bir Tarîkattan Sii Bir Devlete: Safeviyye Tarîkatı ve İran Safevî Devleti. *Bilgi Hikmet*, 82-93.
- Öz, M. (1996). İsmailiyye, (23), 127-133.
- Öz, M. (1992). Büzürgümmid Kiyâ. *DİA*, (6), 523.
- Özarslan, S. (2005). Şia'nın Dinî otorite Anlayışı ve Günümüzdeki Yansımaları. *Kelam Araştırmaları*, 3(1), 41-60.
- Özaydın, A. (1990). *Selçuklu Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Özaydın, A. (2005). Muhammed Tapar. *DİA*, (30), 579-581.
- Özaydın, A. (2007 (b)). Nizâmiye Medresesi. *DİA*, (33), 188-191.
- Özaydın, A. (2007). Nizâmülmülk. *DİA*, (33), 194-196.
- Özaydın, A. (1989). Alamut. *DİA*, (2), 336-337.
- Özaydın, A. (1995). *Berkiyaruk Devrinde Bâtınilerle Yapılan Mücadeleler*. İstanbul: Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağan, 177-185.
- Özaydın, A. (1997). Hasan Sabbâh. *DİA*, (16), 347-350.
- Özaydın, A. (2001). *Sultan Berkiyaruk Devri Selçuklu Tarihi (h. 485-498/m. 1092-1104)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- Özaydın, A. (2002). Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetler. Prof. Dr. Çoşkun Alptekin'e Armağan. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul: 195-207.
- Özaydın, A. (2004). Melikşah. *DİA*, (29), 54-57.
- Özönder, S. B. (2002). Eski Türklerde Dil ve Edebiyat, *Genel Türk Tarihi*, Ankara: (2), 457-493.
- Polo M. (2003). *Dünya'nın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı*, 1. (Çev. Işık Ergüden). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Polo, M. (2003). *Dünya'nın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı*. 1, (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: İthaki Yayınları.
- Rasonry, L.(2002). Tarihte Türklük, *Türkler*, 1, 494-541.
- Râvendi Muhammed b. Ali b. Süleyman (1957). *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr*.1, (Çev. Ahmet Ateş). Ankara: TTK Yayınları.
- Reşîdü'd-dîn F. (2010). *Cami'ü't Tevârih, Selçuklu Tarihi*. (Çev. Erkan Göksu, H.Hüseyin Güneş). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Roux, J.P. (2011), *Eski Türk Mitolojisi*. (Çev. Musa Yaşar Sağlam). Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Runciman, S. (1987). *Haçlı Seferleri Tarihi: Kudüs Krallığı ve Frank Doğu (1100-11187)*. II, Ankara: TTK Yayınları.
- Sallâbî, A.M. (2013). *İslam Tarihi. Selçuklular. Batını Fitnesine Karşı Bir İslâmî Mücadele Projesinin Doğuşu*. 10, (Türkçesi: Şerafettin Şenaslan- Necmeddin Salihoğlu), İstanbul: Ravza Yayınları.
- Samur, S. (2005). İslam Coğrafyacılarına göre Horasan, yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu. *Bilimname*, IX (3), 89-104.
- Sanaullah. M.F. (1938). *The Decline of The Saljuqid Empire*. India: University of Calcuta Press.
- Sevim, A. (1989). *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Sevim, A. (1989). *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Sevim, A. (2002). Suriye Selçukluları, *Türkler*, (IV), 764-778.
- Sevim, A. (2008). Rıdvan B. Tutuş. *DİA*, (35), 49-50.
- Sevim, A. ve Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devleti Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Shakib, M.K. (2012). Iran's İnheritance and Contribution to the Civilization and Culture of Manhood over 2500 Years. *Global Advanced Research Journal of History, Political Science and International Relations*, 1(3), 64-69.

- Sıbt İbnu'l- Cevzî (2011), *Mir'âtü'z Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları.
- Sıddıqı, J. (2012). *Nizâmiye Medreseleri ve Eğitim Felsefesi Açısından Değerlendirmesi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Spuler, B. (1988). *Selçuklular ve Halefleri, İslâm Tarihi kültür ve medeniyeti*. (Çev. Hamdi Aktaş), İstanbul: Hikmet Yayınları, 157-168.
- Spuler, B. (1970). The Disintegration of the Caliphate in the East. *The Cambridge History of Islam*, (I), (Eds. P.M. Holt, Ann K.S.Lambton, Bernard Lewis), England: Cambridge University Press, 143-175.
- Şehristani, *el-Milel Ve'n-Nihal*, (çev. Mustafa Öz). İstanbul: Litera Yayınları.
- Şeker, M. F. (2012). Entelektüel Zümreleri Dönüştürmenin Kavramsal Aracı Olarak Sudûr Teorisi. *M.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (1). 5-46.
- Şen, M.E. (2012). VIII. Yüzyılda Türklerin İlmî Durumunun Tespitine Farklı Bir Bakış: Basra, Mâverâünnehir Örneği. Summer, Ankara: *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(3), 2393-2407.
- Şeraiti, A. (2012). *Şia*. (Çev. Hicabi Kırılancı), Ankara: Fecr Yayınları.
- Şirinov, A. (2012), Tûsî Nasîrüddin, *DİA*, (41), 437-442.
- Tabatabai, A. (1993). *Tarihi, Siyasi, İlmi, İrfani ve Ahlaki Boyutlarıyla İslam'da Şia*, (Çev. Kadir Akaras ve Abbas Kazîmi), İstanbul: Kevser Yayınları.
- Tan, M. (2010). Tarihsel Süreçte İsmaililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2), 111-145.
- Togan, Z.V. (2001). Alamut. *DİA*, (2), 289-290.
- Topaloğlu, F. (2010). *Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Tuna, O. N. (1997). *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Turan, O. (1965). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- Turan, O. (2014). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Türkdoğan, O. (1996). Sosyal Hareketler Olarak Celali ayaklanmaları. *Belleten*, (LX), 421-443.
- Urfalı Mateos (1987). *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (Çev. Hrant D. Andreasyan). Ankara: TTK Yayınları.

- Usta, A. (2006). Müslüman-Haçlı Mücadelelerinde Haşîşiler. *İ.E.F. Tarih Dergisi*, (44), 1-23.
- Ülgen, H.Z. (1946). *İslam Düşüncesi, Türk Tefekkürü Tarihi Araştırmalarına Giriş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ülgen, H.Z. (ty). Gazali'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümeleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (IX\ I), 59-79.
- Ünalın, A. (1998). *Ehl-i Sünnet ve Şia'nın İmâmet'te Dayandığı Hadisler*. Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Şanlıurfa.
- Yazıcı, T. (1996). Fidâî, *DİA*, (13), 53.
- Zehra Muhammed A. Ebû (1970). *İslâm'da Siyasi ve İtikâdi Mezhepler Tarihi*. (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı ve Osman Eskicioğlu), İstanbul: Yağmur Yayınları.

Ek-1. Resim

1.1. RESİM: Alamut ve civar bölgelerinde yapılan incelemeler.

1. 2.RESİM: Alamut Kalesinin şimdiki görünümü ve etrafından bir manzara. Bu görsel kalenin ne kadar zor bir bölgede konuşlandırıldığının ifadesi açısından dikkate değer bir örnektir.

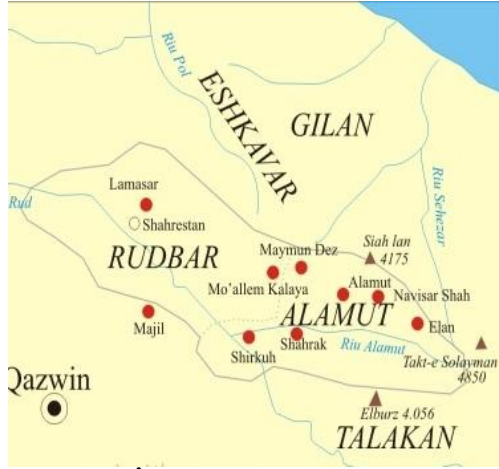

1.3. RESİM: Kale üzerinde yapılan çalışmalara ait başka bir görsel.

1.4.RESİM: Vadi tabanından bir görünüm.

Ek-2. Haritalar

2.1. HARİTA: İlk görsel Alamut, Rudbar ve Talakan Kalelerinin yerlerini, birbiriyle olan uzaklıklarını ve civar yerleşimleri gösterir. İkinci görsel ise, Alamut Kalesinin dünya çizelgesi üzerindeki konumunu belirtir.

2.2. HARİTA: Rudbar bölgesinin İran haritası üzerindeki konumu.

2.3. HARİTA: Büyük Selçuklu Devletinin Hâkimiyet sahası.

Ek-3. Tablolar

MELİKŞAH	MUHAMMED TAPAR
EMİR YORUNTAŞ	AHMET B. NİZAMÜLMÜLK
ARSLANTAŞ	EMİR ÇAVLI
KOLTAŞ	EMİR ŞİRGİR

3.1. TABLO: Alamut Kalesinin üzerine sefer düzenleyen Büyük Selçuklu Sultanları ve gönderdikleri komutanları.

ALP ARSLAN	MELİKŞAH	BERKYARUK	MUHAMMED TAPAR	SULTAN SANCAR
BÂTİNİ OLUŞUMUNA YÖNELİK TEDBİRLER ALMAYI GEREKSİZ GÖRMESİ	İLK BAŞLARDA BÂTİNİ DÜŞÜNCESİN DEN ETKİLENDİĞİ YÖNÜNDE İDDALAR BULUNMAKTADIR	BÂTİNİ OLUŞUMUN BAĞLI OLDUĞUNA DAİR İTHAMLAR BULUNMAKTADIR		BÂTİNİLERDEN KORKTUĞU VE BU YÜZDEN ONLARA KARŞI AĞIR HAREKET ETTİĞİ İDDALARI BULUNMAKTADIR.
VEZİR NİZAMÜLMÜLK'ÜN FAALİYETLERİ'NİN BAŞLAMASI	ALAMUT SEFERLERİ	EMİR BOZKUŞ-KUHİSTAN VE TABES SEFERLERİ	TEKRİR KUŞATMASI	VEZİR KÂŞÂNİ'NİN BEYHAK BÖLGESİNDEN TARZ'A KADAR FAALİYET SÜRDÜRMESİ
	VEZİR NİZAMÜLMÜLK'ÜN FAALİYETLERİ	EMİR ÇAVLI-300 BÂTİNİ İLERİ GELENİNİ ÖLDÜRMESİ	ŞAHDİZ KUŞATMASI	HORASAN BÂTİNİLERİ ÜZERİNE SEFERDÜZENLEMESİ

3.2. TABLO: Büyük Selçuklu Sultanları, Bâtînî oluşumuna olan mesafeleri ve zamanlarında yapılan askerî müdahaleler.

NİZAMÜL MÜLK	KEYKÂVUS B. İSKENDER	GAZZALİ	EBÛ CA'FER MUHAMMED B. AHMED B. HÂMİD EL-BEYKENDÎ	CÜVEY Nİ	MUHAMMED HAMMADİ B. MALİK B. EBUL FEDÂÎ
*SİYASETN ÂME	*KÂBUSNÂME (NASÎHATN ÂME)	*NÂSİHATÜ'L MÜLK	*EL-HÜDS VE'L-İRSÂD LİEHİL'L-HİYARAT İ VE'L-INÂD	*ĞİYÂS U'L-UMEM	*BÂTİNİLE RİN VE KARMÂTİL ERİN İÇ YÜZÜ
		*KİTAB AL-FADAÎ'H AL BATINIYE			
		*BÂTİNİLİĞİN İÇ YÜZÜ			

3.3. TABLO: Bâtınîlere karşı ilmî çalışma yapan kişiler ve eserleri.

HASAN SABBAH'IN ESERLERİ	NÂSİR-I HÜSREV	NASİRÜDDİN ET-TÛSİ	İBNİ MEYMUN	MOLLÂ SADRÂ ŞİRÂZÎ
* EL-FUŞÛLÜ'L – ERBA'A	*SEFERNAME	*TASAVVURÂT	* MİZAN	* RUH'UN DÖRT YOLCULUĞU
* MÜNÂCÂT	* VECH-İ DİN	* AHLAK-I NASİRİ		
* FUŞÛL-İ MÜBÂREKE				
* DÖRT FASIL				

3.4. TABLO: Bâtınîlerin Sünnî cepheye karşı yazdıkları eserler ve yazarları.

ÖZGEÇMİŞ**Kişisel Bilgiler**

Soyadı, adı : YILMAZ Remziye
Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti
Doğum tarihi ve yeri :26.01.1990- Trabzon\Of
Medeni Hali : Bekar
Eposta : remziye-yilmaz@hotmail.com

Eğitim

Derecesi	Okul/Program	Mezuniyet Yılı
Yüksek Lisans	Gazi Üniversitesi	Devam Ediyor
Yüksek Lisans	Ankara Üniversitesi	Devam Ediyor
Lisans	Selçuk Üniversitesi	2012

Yabancı Dil

İngilizce, Farsça

GAZİ GELECEKTİR...

Engelmann

